

TANULMÁNYOK

1987. 1. évf. 2. sz. pp. 3-22

BARTKE ISTVÁN:

A TERÜLETI HATÉKONYSÁG ÉS JÖVEDELEMTERMELŐ KÉPESSÉG VÁLTOZÁSÁNAK SZÁMÍTÁSA AZ IPARBAN

Ismeretes, hogy az 1970-es évek elejéig a területfejlesztési politika fő (és csaknem kizárólagos) eleme az iparilag (és gazdaságilag) elmaradott területek iparosítása volt. Ennek hatására – az extenzív erőforrások gyorsuló hasznosításával – dinamikusan fejlődött az említett térségek ipara; a népgazdasági ág területi elhelyezkedésében dekoncentrációs folyamatok valósultak meg. Választ kellett adni azonban arra a kérdésre, hogy az elmaradott területek iparosítása egyoldalúan csak társadalompolitikai szempontból indokolható-e, vagy pedig összhangban van a hatékony iparfejlesztés követelményeivel is. Ezért a hatvanas évek második felében kísérletet kezdeményeztek az ipar területi hatékonyságának vizsgálatára (BARTKE I. 1968).

A számítások olyan képet rajzoltak ki, amely szerint a hatvanas évek közepén az ország központi térségének (Budapest + Pest megye) ipara átlagot meghaladó hatékonyságú volt, amiben a területi koncentráció és a kooperációs adottságok kedvező hatásai mellett kifejezésre jutott a magasan képzett munkaerő és az aránylag jó infrastrukturális ellátás befolyása. Az ország iparilag fejlettebb vidéki területei közül alacsony hatékonyság jellemezte azokat, amelyek ipari szerkezete egyoldalú volt, vagyis 1-2 hagyományos ágazat (szénbányászat és bizonyos nehézipari ágazatok) döntő szerepet játszottak az ipar szerkezetében. Ugyanakkor viszonylag magas hatékonyságú volt azon hagyományos körzetek ipara, amelyekben a természeti feltételek kedvezőnek minősültek, illetve az ipar szerkezete komplexebbé vált; új, korszerű iparágak (pl. a vegyipar) honosodtak meg. A kevésbé iparosodott (iparilag elmaradott) területeken az ipar hatékonysága általában véve meghaladta az országos átlagot.

A kérdés ma, kb. két évtized múltán, – jóllehet más hangsúlyokat tartalmaz – ugyancsak időszerű. Ezért kísérletet tettünk annak vizsgálatára, hogy rendelkezünk-e megfelelő információkkal, és kialakítható-e módszer a területi hatékonyság hosszú távú változásának számszerűsítésére a jelzett gazdasági szférában.

I. A számítás információs és módszertani alapjai

Az ilyen típusú számítások lényeges korlátjának mutatkozott, hogy az ipari szervezetenként (vállalatonként) általában rendelkezésre álló hozam-, illetve ráfordí-

tásadatok nem voltak egyértelműen (csak kisebb-nagyobb kompromisszumok árán) területi egységekhez rendelhetőek, még megyei szint alkalmazásával sem. Az ebből eredő hibaforrás (amely kezdettől fogva torzító tényező volt) jelentősen megnövekedett az ipar szervezeti „továbbfejlesztésével”, centralizációjának fokozódásával. Ez a körülmény – nem elméleti, hanem „technikai” oldalról – a 70-es évektől kezdve tovább nehezítette a korábbi kezdeményezések megismétlését, amihez más oldalról hozzájárult a vállalati gazdálkodás minőségére utaló, tehát a hatékonyságszámításhoz elengedhetetlen információk zártabbá válása is. A statisztika ugyanakkor nyújt bizonyos lehetőségeket a területi hatékonyság változási folyamatainak elemzéséhez az iparra kiterjedően, mivel rendszeresen közöl a hozamok változására és egyes ráfordításfajták alakulására vonatkozó adatokat.

A hatékonyságszámításnak – a termelő ágazatok esetében alkalmazható – általános módszere, hogy összehasonlítják egymással a termelés hozamát és az arra eszközölt ráfordításokat. Ezek viszonyát célszerű tört formájában kifejezni, nevezetesen úgy, hogy a számlálóban a hozamok, a nevezőben pedig a ráfordítások szerepelnek. A gazdasági ágazatokra, illetve alágazatokra végzett (összehasonlító) számítás a mutató nagysága (számértéke) alapján minősíti a vizsgálat egységeit. Ha a termelési eredmények és ráfordítások viszonyát térségenként (megyék, országrészek stb.) határozzák meg, akkor természetesen olyan mutatószámokat kapnak, amelyek segítségével a vizsgálat területei az adott termelési szféra hatékonysága alapján sorba rendezhetők. Mindez természetesen nemcsak az egy időszakra jellemző (statikus) adatokra, hanem a dinamikát kifejező indexekre is érvényes. Ha tehát területi egységenként viszonyítják egymáshoz az ipari termelés és az előbbire történt eleven és tárgyiasult munkaráfordítások indexét, akkor számszerűsíthető az ipar területi hatékonyságának változása.

Mielőtt megvizsgálánk, hogy rendelkezésre állnak-e az ilyen számításhoz szükséges statisztikai adatok, kitérőt kell tenni az alkalmazott módszert illetően. A korábbi kísérletekben (BARTKE I. 1968, 1970) úgy oldották meg az egyszeri és a folyamatos ráfordítások közös kifejezését és még más, itt nem részletezett technikai problémákat, hogy a hatékonysági mutató nevezőjében nem a ráfordításokat, hanem az azokkal arányos, „normatív” termelési hozam forint-értékét szerepeltették. A hatékonysági mutató tehát a „hozam per normatív hozam” formáját öltötte. Ebből indultunk ki az ipar területi hatékonysági dinamikájának vizsgálatakor is.

Visszatérve a ténylegesen rendelkezésre álló adatok típusára, a statisztikai szervek rendszeresen közlik az ipar termelésének a terméksoros módszerrel számított megyei indexeit. Ezek az adott megyében előállított ipari termékek naturális mennyiségeinek ráfordításokkal (munkabér + amortizáció) súlyozott átlagait, illetve azok időbeli változását fejezik ki. A számítás tehát lényegileg volumenmutatókat eredményez. Sajátosságait továbbá a következők jellemzik: „A terméksoros volumenindexszámítás a reprezentatív statisztikai megfigyelés módszerén alapszik. Ugyanis a vállalatok által gyártott termékeknek csak bizonyos meghatározott részét (mintát) vonjuk be az indexszámításba, de a kapott eredményt a vállalatok (az ágazat, a megye) termelésének egészére jellemzőnek tekintjük. A számításba bevont termékek és az összes termelés arányát a reprezentáció mértéke mutatja meg, amely a terméksoros index esetében megyénként változó, de általában 80-90% körül szóródik.” (AGÓCS M.-NÉ –

TABI F. 1982. p.2.). Továbbá: „A termelés körének új termékekkel történő bővülése esetén az igazgatóságok gondoskodnak az index korrigálásáról, vagy az új terméknek az indexszámításba való bevonásával, vagy a reprezentáció foka változásának a figyelembevételével.” (AGÓCS M.-NÉ – TABI F. 1982. p.3.). A hatékonysági számítás hozammutatójaként alkalmazható volumenindex rendelkezik azon előnnyel, hogy mentes a szervezeti torzításoktól, azaz „tisztá” megyei információk alapján áll. Más oldalról viszont a ráfordítások számításánál figyelembe kell venni a hozammutató említett tulajdonságait.

Az ipar termelési ráfordításainak, illetve azok meghatározó részének számításához ugyancsak rendelkezésre állnak megyei szintű, tehát szervezeti torzulásoktól mentes adatok, konkrétan a kifizetett munkabérek és a bruttó állóeszközállomány értéke. Nem mentesek azonban az árhatásoktól, amelyekről azokat – a hozammutatóval való összehasonlíthatóság érdekében – meg kell tisztítani, a tényleges értékeket a megfelelő árindexekkel korrigálva.

A ráfordítások típusát és kifejezési módját tekintve egy másik, általánosabb kérdés is választ igényel, nevezetesen az, hogy a hatékonyságot bruttó vagy nettó szemléletben mérjük-e. A közvetlenül rendelkezésre álló ráfordítás-adatok azt sugallják, hogy a termelés terméksoros indexeit (mint hozamokat) az említett termelési tényezők (munkabér, lekötött eszközök) nagysága, illetve értéke alapján elvárható (korrigált) jövedelmek indexeihez viszonyítsuk, azaz a nevezőben „nettó típusú” mutatókat használjunk. Ez a megoldás hasonlít a gazdasági hatékonyság mérésének általánosan alkalmazott módjához is (Statisztikai Közlöny 1978), azzal a különbséggel, hogy a komplex hatékonyság ajánlott mutatójában nettó típusú „hozam” szerepel (a ténylegesen elért nemzeti jövedelem, illetőleg tiszta jövedelem). Más oldalról viszont olyan számításához, amelynél a nevezőben az anyagi ráfordítások és az „elvárható jövedelmek” teljes körűen (mint korrigált bruttó termék) jelen lennének, nem áll rendelkezésre minden kiinduló információ. A szükségszerűen alkalmazandó közelítő megoldások pedig bizonyos hibaforrásokat tartalmaznak. Az előbbi körülmény mérlegelendővé teszi, hogy miből adódik nagyobb torzulás: a „bruttó” és a „nettó” típusú indexek összehasonlításából-e, vagy pedig valamely hiányzó alapadat közelítő eljárással való előállításából. Az állásfoglalás megalapozásához célszerű mindkét módon elvégezni a számításokat, és elemezni az eredményekben tapasztalható esetleges eltéréseket.

A fentiekben túl indokolt visszatérni arra a kérdésre is, vajon az ipari termelés terméksoros indexei egyértelműen bruttó tartalmú mutatók-e. Ha abból indulunk ki, hogy azok naturális mennyiségeknek a ráfordításként számításba vett munkabér + amortizációval súlyozott átlagai, akkor vegyes tartalmúaknak kell minősítenünk azokat, tehát részben a bruttó, részben pedig a nettó típusú mutatók sajátosságaival rendelkeznek.

1.1. Hatékonyságszámítás bruttó típusú ráfordítások alapján

Az előbbieken tisztáztuk azt, hogy a munkaerő és a munkaeszköz-ráfordítások nagysága lényegében közvetlenül rendelkezésre áll. Nem méri azonban a sta-

tisztika — megyei szinten — a ráfordítások harmadik típusát, az anyagfelhasználást. Ezt tehát közvetett számítások útján kell meghatároznunk, ugyancsak volumenszemléletben. Ehhez olyan, területi megoszlás szerint is rendelkezésre álló mutatót kerestünk, amelyre vetítve megbecsülhetők az anyagfelhasználás megyei volumenei. Előzetes hipotézisünk szerint a villamosenergia-felhasználás és az állóeszközállomány jött számításba. Megvizsgáltuk iparcsoportonként (20 ágazati egységre vonatkoztatva) az előző mutatók, valamint az anyagköltség ágazatok közötti megoszlásának összefüggéseit. Meglehetősen szoros korrelációs kapcsolat mutatható ki az anyagköltség és az állóeszközállomány megoszlása között; lazábban követi az anyagköltség ágazati megoszlása a villamosenergia-felhasználását. Bruttó típusú ráfordításmutató tehát (megyei szinten, az adott korlátok között) célszerűen az anyagköltségnek állóeszközarányos területi elosztásával képezhető.

A statisztikailag rendszeresen mért adatok tehát — az említett megszorítások mellett — lehetővé teszik hatékonysági indexek számítását, megyei szinten. Ehhez a következő egyszerű sémát alkalmaztuk:

$$\text{A hatékonyság változása (\%)} = \frac{\text{A termelés indexe (\%)}}{\text{A korrigált bruttó termelés indexe (\%)}}$$

A gyakorlati számítások a következők szerint készültek:

A termelés megyei indexei közvetlenül rendelkezésre álltak. A korrigált bruttó termelés megyénkénti kiszámításához először meghatároztuk a kiinduló országos adatokat. A folyó áron nyilvántartott bruttó termelési adatokat — ipari termelői árindexek alkalmazásával — összehasonlítható bruttó termeléssé alakítottuk át, és kiszámítottuk a nemzeti jövedelem arányát a bruttó termelésen belül (1. táblázat, a. pont).

1. táblázat, a.

Az ipari termelés mutatói (országos adatok) md Ft; %

Év	Bruttó termelés folyó áron ^{xx}	Érték-index	Árindex ^{xx}	Volumen-index	Bruttó termelés összehasonlító áron	Nemzeti jövedelem összege	Nemzeti jövedelem aránya (%)
1965	—	—	—	73,3	270,5 ^x	77,7 ^x	28,7
1970	372,8	100,0	100,0	100,0	369,2 ^x	110,6 ^x	30,0
1975	601,4	161,3	121,8	132,4	488,8	141,8	29,0
1980	876,5	235,1	158,8	148,0	546,4	158,5	29,0
1983	1014,3	272,0	186,3	146,0	539,0	156,3	29,0

Források: x Statisztikai Évkönyv 1975

xx Statisztikai Évkönyv 1983

A második lépésben kiinduló adatokat képeztünk a nemzeti jövedelem megyék közötti elosztásához. A ténylegesen kifizetett munkabérek a fogyasztói árindexszel korrigálva volumenmutatót állítottunk elő, majd ennek 150%-át tekintettük a nemzeti jövedelem munkabéarányos részének. Ebből (illetve a nemzeti jövedelem

összegéből) kiindulva határoztuk meg a nemzeti jövedelem állóeszközarányos részét (1. táblázat, b. pont).

1. táblázat, b.

Adatok a nemzeti jövedelem megyék közötti elosztásához (Korrigált nemzeti jövedelem képzése)

Év	Ipari munkabér ^x millió Ft	Érték-index	Fogy.-i árindex ^{xx}	Reál-index	Reál- összeg mill. Ft	Az előző 150%-a md Ft	A nemzeti jöv. álló- eszközarányos része	
							md Ft	%
1965	29 950	100,—	100,—	100,—	29 950	44,9	32,8	14,4
1970	41 370	138,1	104,8	131,8	39 475	59,2	51,4	16,5
1975	56 673	189,2	120,6	156,9	46 992	70,5	71,3	16,0
1980	75 080	250,7	163,6	153,2	45 883	68,8	89,7	13,4
1983	82 974	277,—	196,3	141,1	42 265	63,4	92,9	12,0

Források: x Területi idősorok, KSH Budapest, 1976; Területi Statisztikai Évkönyv 1975, 1980, 1983.

xx Statisztikai Évkönyv, 1980, 1983.

Végül alapadatokat képeztünk a korrigált bruttó termelési volumen megyék szerinti számításához, az anyagfelhasználás területi elosztásához a bruttó állóeszköz-értéket tekintve vetítési alapnak (1. táblázat, c. pont).

1. táblázat, c.

Adatok a bruttó termelés megyék szerinti számításához

Év	Munkabézarányos összetevő		Állóeszköz- érték* mill. Ft	Állóeszközarányos összetevő			mill. Ft
	mill. Ft	a tényleges bér %-ában		vetítési %			
				anyagi rátord.	tiszta jö- jövedelem	összes	
1965	44 925	150,00	227 880	84,60	14,40	99,00	225 610
1970	59 213	143,13	311 130	83,10	16,50	99,60	309 880
1975	70 488	124,38	444 310	78,09	16,04	94,13	418 220
1980	68 825	91,67	667 470	58,11	13,43	71,54	477 500
1983	63 398	76,41	777 000	49,25	11,96	61,21	475 602

A megyei szintű hatékonysági mutatók nevezőjének számításakor az összehasonlító áron rendelkezésre álló országos nemzeti jövedelmet részben a ténylegesen kifizetett munkabérek arányában, illetve az árindexszel korrigált munkabérek után 50%-os tisztajövedelmi hozadékat feltételezve osztottuk el a megyék között, részben pedig (a nemzeti jövedelem fennmaradó részét) az állóeszközállományra vetítve. Ez lényegében megfelel a hatékonyságszámítás általános konvencióinak, jóllehet a megyei összefüggéseket – nézetünk szerint nem alapvetően – torzító tényező lehet az, hogy a nettó eszközállomány helyett bruttó állóeszközállománnyal kellett számol-

* Forrás: Stat. évkönyvek

nunk. A leglényegesebb hibaforrás az összehasonlító áron számított anyagköltségnek a bruttó állóeszközértékre vetített elosztása a megyék között. A jelentősebb torzulási irányokat korábban már körvonalaztuk.

Kérdés, hogy a vázolt módszer milyen összefüggések feltárására alkalmas, mi a tartalma a mutatónak? Tekintettel arra, hogy az hozamot illető volumenváltozást viszonyít a ráfordításokkal arányos (korrigált) termelési volumenváltozáshoz, szűkebb értelemben vett hatékonyság-dinamikát jelez, amelyben kifejezésre jut a tényleges termelés és a ráfordítás-arányos termelés mennyisége közötti viszony módosulása. Nem tükröződnek viszont – csak viszonylag kis részben – a piaci hatások; közülük nem jut kifejezésre a mutatóban az egyes termékeket illető piaci értékítélet változása (felértékelődés, illetve leértékelődés); viszont megjelenik az a piaci hatás, ami az értékesíthetőségen, illetve a tényleges értékesítésen keresztül befolyásolja a termelés mennyiségét. A módszer alkalmazása elsősorban annak megítélésére nyújt lehetőséget, hogy adott termelési dinamika mellett a ráfordításokban milyen relatív megtakarítás történt.

1.2. Hatékonyságszámítás nettó tartalmú ráfordítások alapján

Az ehhez szükséges alapadatokat a bruttó típusú számítás információkészlete már magában foglalja. Annyi a különbség, hogy a viszonyítási alapot nem a korrigált bruttó termelés, illetve annak indexe, hanem a korrigált nettó típusú mutató, vagyis a munkaerő és az állóeszközráfordítás alapján „elvárható”, az előzőekkel arányos (korrigált) nemzeti jövedelem indexe képezi. A mutatóból tehát hiányzik a közelítő megoldással számszerűsített anyagfelhasználás. A számítás sémája a következő:

$$\text{A hatékonyság változása (\%)} = \frac{\text{A termelés indexe (\%)}}{\text{A korrigált nemzeti jövedelem indexe (\%)}}$$

A számítás hibaforrása lényegesen kisebb, mint a bruttó tartalmú mutató esetében, és döntően abból adódik (a termelés terméksoros számításában rejlő, már bemutatott hibaforráson túl), hogy a korrigált nemzeti jövedelem eszközarányos részének számszerűsítéséhez (megyei megoszlásban) a bruttó állóeszközérték áll rendelkezésre.

1.3. Jövedelemtermelő-képesség számítás

Az ipar korrigált nemzeti jövedelemadatai egyfajta „jövedelemtermelő-képesség” számításához is kiinduló információkat nyújtanak. Jövedelemtermelő képességen – e megfontolás szerint – a munkaerőben és a munkaeszközökben megtestesült termelési potenciált értjük, amelynek átlagos szintű kihasználása esetén az adott területen meghatározott mennyiségű személyi és társadalmi tiszta jövedelem realizálható. Mértékének ezért az előző feltételek teljesülése esetén nyerhető nemzeti jövedelmet tekintjük. Ez megfelel tartalmában és számszerűségét tekintve is, az ipari korrigált nemzeti jövedelemnek. Az abszolút nagyság mellett indokolt számításba venni

azt is, hogy az ipar az adott terület lakossága számára milyen viszonylagos mértékű jövedelemforrást jelent, amit pl. az ipari korrigált nemzeti jövedelem lakosszámmra vetített fajlagos értékével lehet kifejezni.

II. A területi hatékonyság változásának főbb tendenciái

II.1. Bruttó tartalmú mutató alapján

Az ipar területi hatékonyságváltozását 1965 és 1983 között öt, illetve három-éves időszakok szerinti tagolásban kísértük figyelemmel. A 2. táblázat az 1965–70 évek időszakára a részletszámításokat is bemutatja, majd a végeredményeket összefoglalóan – a számítások további részletezése nélkül – a 3. táblázat tartalmazza. Az alkalmazott mutató az ipar területi hatékonyságának alakulásában a következő főbb tendenciákra hívja fel a figyelmet:

A központi térség (Budapest + Pest megye) iparát folyamatosan romló hatékonyság jellemzi. (A megyei indexek értelmezésekor figyelembe kell venni azok mennyiségi viszonyát az országos átlaghoz.) Ez azt mutatja, hogy a fejlesztést, illetve üzemelést korlátozó tényezők (munkaerőhiány, egyes infrastrukturális feszültségek) hatását nem sikerült semlegesíteni, illetve a térség iparában olyan rekonstrukciót végrehajtani, ami relatív munkamegtakarításban kifejeződő jobb illeszkedést tenne lehetővé a helyi adottságokhoz. Több határozat született és program készült a fővárosi agglomeráció iparának intenzív, szelektív fejlesztésére, az említett folyamatok elmélyítésére; ezek eredményei azonban a valóságos fejlődésre mindeddig alig hatottak. A térségen belül Pest megye iparának növekedése 1975 és 1983 között az átlagot meghaladó hatékonyságúnak bizonyult; ez azonban – a fővároshoz viszonyított árnya miatt sem – nem tudta ellensúlyozni a terület egészét jellemző kedvezőtlen tendenciákat. Budapest iparának hatékonysága mindössze egy ötéves időszakban (1970 és 1975 között) javult.

Ugyancsak általánosan romló irányzat mutatkozik a vidéki térségek egy csoportjának iparában; mindenekelőtt azon hagyományos ipari körzetekben, amelyekben a szénbányászat az ágazati szerkezet domináns eleme maradt (Baranya és Komárom, illetve Nógrád megye). A hatékonyságromlás leglényegesebb oka feltételezhetően a széntermelés természeti feltételrendszere, valamint az adott megyék iparának ágazati szerkezete, ami feszített termelési programok megvalósításakor különösen érezteti kedvezőtlen hatását. Így középhegységeink nagyobb részében alacsony hatékonyságú kitermelőipari övezet rajzolódik ki, amelyben speciális helyet foglal el Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye. Az előbbi esetében a nehézipari struktúra diverzifikálása ellensúlyozta a kitermelő iparágak kedvezőtlen hatását, az utóbbiban viszont a kitermelés aránylag jó természeti és technológiai adottságokkal rendelkezik, így a hatékonysági mutató alakulása nem sokkal marad el az átlag mögött. Más szempontból sajátos Nógrád megye helyzete, amennyiben az 1965 és 75 közötti, az ipari szerkezet mélyreható átalakulását magával hozó depressziós időszakot és az azt jellemző romló hatékonyságot a hetvenes évek közepétől kezdve stabilizálódás, illetve javuló irányzat váltotta fel. Figyelemre méltó körülmény, hogy az időszak egészében ala-

Megye (főváros)	A termelés indexe 1970/65		Ráfordítások 1965 (mill. Ft) (korr. bruttó termelés)		Ráfordítások 1970 (mill. Ft) (korr. bruttó termelés)		A ráford. lkorr. bruttó termelés) indexe 1970/65		Hatékonysági index 1970/65	
			munkabér- arányos	állászköz- arányos	összes	munkabér- arányos	állászköz- arányos	összes		
Pest	153,0	2 205	12 699	3 117	19 791	22 908	180,4	84,8		
Budapest	118,8	18 210	87 589	21 124	85 566	106 690	121,8	97,5		
Központ	122,8	20 415	100 288	24 241	105 357	129 598	129,2	95,0		
Baranya	121,6	2 025	15 350	2 592	14 103	16 695	108,8	111,8		
Borsod-A-Z.	124,6	4 200	35 939	5 209	40 089	45 298	126,0	98,9		
Csongrád	147,2	1 320	4 396	2 040	9 532	11 572	202,4	72,7		
Fejér	137,5	1 485	13 652	15 137	19 213	21 303	140,7	97,7		
Győr-S.	135,5	1 875	8 059	9 934	13 775	16 301	164,1	82,6		
Héves	140,2	1 125	7 109	8 234	12 908	14 585	177,1	79,2		
Komárom	117,9	2 475	15 444	17 919	20 239	23 275	129,9	90,8		
Nógrád	101,1	1 200	4 217	1 377	4 751	6 128	113,1	89,4		
Vas	161,5	795	2 980	1 264	4 691	5 955	157,7	102,4		
Veszprém	128,3	1 950	14 108	2 575	17 898	20 473	127,5	100,6		
Zala	126,3	630	5 970	1 072	5 966	7 038	106,6	118,5		
Iparosodott megyék	129,8	19 080	120 999	25 458	163 165	188 623	134,7	96,4		
Bács-K.	185,0	1 080	2 861	1 796	5 866	7 662	194,4	95,2		
Békés	170,8	855	4 109	1 493	7 081	8 574	172,7	98,9		
Hajdú-B.	167,7	930	4 396	1 632	8 064	9 696	182,1	92,1		
Somogy	155,3	570	3 366	1 048	4 442	5 490	139,5	111,3		
Szabolcs-Sz.	179,3	495	2 653	1 025	4 870	5 895	187,3	95,7		
Szolnok	159,8	990	5 623	1 682	8 396	10 078	152,4	104,9		
Tolna	156,8	510	1 730	838	2 639	3 477	155,2	101,0		
Kévébé ip. megyék	169,2	5 430	24 738	9 514	41 358	50 872	168,6	100,4		
Ország összesen	134,8	44 925	270 535	59 213	309 880	369 093	136,4	98,8		

Hatékonysági mutatók összefoglalása (Bruttó típusú mutatók)

Megye (főváros)	Hatékonysági indexek				
	1970/65	1975/70	1980/75	1983/80	1983/65
Pest	84,8	87,4	113,3	115,0	96,6
Budapest	97,5	101,5	98,6	102,2	99,7
Központ	95,0	97,6	101,1	104,6	98,1
Baranya	111,8	80,0	112,5	100,4	101,0
Borsod-A-Z.	98,9	90,3	106,8	114,0	108,7
Csongrád	72,7	89,1	109,0	97,6	68,9
Fejér	97,7	125,1	111,6	87,6	119,5
Győr-S.	82,6	107,3	115,6	110,5	118,1
Heves	79,2	94,2	114,0	121,6	103,4
Komárom	90,8	88,5	120,8	100,5	97,6
Nógrád	89,4	78,5	100,3	108,8	76,6
Vas	102,4	90,2	118,0	119,0	129,7
Veszprém	100,6	77,7	146,6	113,3	129,8
Zala	118,5	92,8	96,8	107,5	114,4
Iparosodott megyék	96,4	92,7	114,6	106,8	109,4
Bács-K.	95,2	114,9	95,2	102,7	106,9
Békés	98,9	104,5	106,2	116,3	127,6
Hajdú-B.	92,1	129,4	80,7	117,0	112,5
Somogy	111,3	113,1	93,9	108,8	128,6
Szabolcs-Sz.	95,7	103,6	113,6	116,0	130,6
Szolnok	104,9	107,3	91,9	116,3	120,3
Tolna	101,0	108,8	86,0	57,5	54,3
Kevésbé ip. megyék	100,4	112,4	94,8	102,7	109,9
Ország összesen	98,8	97,4	104,6	104,8	105,5

csony hatékonyságú övezet az 1975–80-as évek alatt az átlagnál jobb mutatókkal rendelkezett, vagyis az ipar hatékonysága az előző (1970–75-ös) periódushoz képest minden érintett megyében számottevően javult. Ez feltételezhetően összefügg az alapanyag- és energiahordozó-termelés ugrásszerűen megnőtt jelentőségével, illetve ennek kapcsán a meglévő termelőkapacitások tartalékok minél jobb kihasználására irányuló törekvéssel.

Az előző megyecsoportokhoz képest ellentétes módon viselkedik egyrészt az Észak-Dunántúlt (Komárom megye nélkül) összefüggő területté kirajzoló négy megye, másrészt a kevésbé iparosodott megyék, döntően az Alföldet (Csongrád megye nélkül) alkotó csoportja. Ami Észak-Dunántúlt illeti, az itteni érintett megyék közül három (Fejér, Győr-Sopron, Veszprém) „hagyományosan” iparosodott térségnek tekinthető (talán közülük Fejér megye iparosodottsága újabb keletű, vagyis fejlődése

az ötvenes évektől kezdve kapott lendületet). Vas megye a hatvanas évektől kezdte meg fokozatos felzárkózását az előzőekhez. A térség társadalmi-gazdasági adottságainak javuló kihasználására enged következtetni az ipar folyamatosan növekvő hatékonysága. Ebben a tekintetben csak eseti megtorpanások tapasztalhatók (Fejér megye az 1980–83-as időszakban, Győr-Sopron megye a hatvanas évek második felében, Vas és Veszprém az 1970–75-ös periódusban). A vázolt képet valószínűvé teszi a térség változatos adottságait hasznosítani képes, sokszínű ipar, amely az ágazati arányok mélyreható átalakulása nélkül is folyamatosan a helyi adottságokhoz és részben a piaci szükségletekhez – minden jel szerint – jól alkalmazkodó termelést valósít meg.

Más oldalról növekvő ipari hatékonyságú övezetet képvisel az Alföld; megyéi közül csak Csongrád jelent kivételt. Iparilag gyors ütemben fejlődött megyecsoport, amely a vizsgált, közel két évtized során számottevően csökkentette relatív hátrányát. Gazdasági és ipari szerkezete többoldalúvá vált; a fokozódó hatékonyság azt mutatja, hogy az ágazati struktúra jól igazodott a területi adottságokhoz. Az iparon belül szembetűnő szerkezeti átalakulás zajlott le; számottevően mérséklődött a könnyű- és az élelmiszeripar aránya és fokozódott az úgynevezett „dinamikus” ágazatok (gépipar, vegyipar) részesedése.

A fenti – az ipari fejlődés és hatékonyság szempontjából – tipikus csoportokon kívül van néhány megye, amely egyik csoportosuláshoz sem illeszthető. Szembetűnően nagy hatékonyságromlás mutatkozik Csongrád megye esetében, minden bizonnyal azért, mert a szénhidrogének kitermelésére eszközölt tetemes ráfordítások olyan termelési mutatóhoz viszonyulnak, amely az előállított termékek piaci felértékelődését nem tükrözi. Ennek ellenére nincs okunk kételkedni a „volumenmutató” és alkalmazásával képzett – szűkebb tartalmú – hatékonysági indexek helyességében. Más összefüggést közvetít Tolna ipari hatékonyságának ugrásszerű visszaesése 1980 és 83 között, ahol nyilvánvalóan az atomerőmű üzemével kapcsolatos élő és tárgyasult munkaráfordítások dinamikája, az adott időszakban realizált termelési felfutáshoz képest, rendkívül magas. Zala és Somogy megyék – részben területileg – elkülönülő helyzetük miatt szintén nem csatlakoztathatók egyik hatékonysági övezetbe sem.

A főbb tendenciák meglehetősen határozottsággal rajzolják ki az ipar területi fejlődésének egyes sajátosságait a 60-as évek közepétől napjainkig. Egy szempontból tipikus centrum – periféria viszony tapasztalható az ország különböző területi csoportjai között. A centrumot a központi térség, ezen belül is Budapest testesíti meg, a perifériát pedig döntően a kevésbé iparosodott megyék. A centralizált vállalati szervezeti keret lehetővé tette olyan fejlesztési stratégia (vállalatonkénti) kialakítását, ami a termelés mennyiségi növelésének súlypontját – élve a „szabad” termelési tényezők felhasználási lehetőségével – a kevésbé iparosodott vidéki területekre helyezte át. A termelésnek ilyen „területi decentralizálása” a fejlesztési magatartás pozitív eleme volt, mivel növekvő hatékonysággal járt együtt. Ezzel párhuzamosan viszont elmaradt a centrum iparának minőségi jellegű technológiai megújítása (egyebek között a szűk keresztmetszetet képviselő élömunka kiváltása termelési eszközökkel), aminek következménye szemléletesen kifejezésre jut a központ folyamatosan romló hatékonyságában. Ilyen tekintetben is meglehetősen egyoldalú fejlesztési magatartás érvényesült.

Az előző kedvezőtlen folyamatok különös élességgel mutatkoztak meg az ex-

tenzív jellegű, gyors ipari növekedés jellemző időszakában (lényegében a 70-es évek közepéig), amikor olyan mennyiségi követelmények domináltak, amelyeknek eleget lehetett tenni a termelésfejlődés súlypontjainak áthelyezésével, illetve a tradicionális ágazati szerkezet bázisán. Nem érvényesültek a hagyományos ipari körzetek, minde-nelőtt a budapesti agglomeráció intenzív fejlődési potenciáljának jobb kihasználá-sára kényszerítő követelmények az ipari termeléssel szemben.

Megvizsgálva az ipar induló (a 60-as évek közepét jellemző) területi haté-
konyság-különbségeinek kapcsolatát a változás közel két évtizedes folyamataival, azt
tapasztaljuk, hogy ez utóbbiak több tekintetben a kiinduló képet erősítették. Az egy-
oldalú ipari szerkezetű, illetve a jelentős szénbányászattal rendelkező megyék ipará-
nak eredetileg is alacsony hatékonysága tovább romlott. Észak-Dunántúl viszonylag
magas ipari hatékonyságú övezete tovább erősítette pozícióját, és a kevésbé iparoso-
dott alföldi megyék – eredetileg is – magas hatékonysága ugyancsak javult. Egyedül
a központi térségen (benne a budapesti agglomerációban) figyelhető meg a kiinduló
állapottal ellentétes tendencia, vagyis a folyamatosan romló hatékonyság a kezdeti
előnyös helyzetet mérsékelte. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a vázolt kép nem fe-
jezi ki a termelésben érvényesült preferenciák és az egyes termékekhez (ágazatokhoz)
kapcsolódó piaci értékeitelések változását.

II.2. Nettó típusú mutató alapján

E számítás eredményeit a 4. táblázat foglalja össze. A tendenciák bemutatá-
sánál különös figyelmet fordítunk a két típusú hatékonysági számítás eredményei
közötti viszonyra, elsősorban az esetleges eltérésekre. Az alábbi általános irányzatok
kiemelése indokolt: A központi térségen belül, Pest megyét illetően megegyezik a két
számítás eredménye, természetesen nem a hatékonysági mutatók abszolút értékeit,
hanem az általuk kifejezett tendenciákat tekintve. E területen 1965 és 83 között,
globálisan, romló hatékonyság tapasztalható, ami ellentétes időbeli irányzatok követ-
kezménye. Részleteiben: az 1965 és 75 közötti romló hatékonyságot 1975 és 83
között javuló tendencia váltotta fel, ami azonban nem tudta teljes mértékben közöm-
bösíteni a korábbi időszak viszonylag kedvezőtlen hatásait.

Budapest esetében globálisan eltér a két számítás eredménye; a nettó típusú
mutató a vizsgált időszak egészére kedvezőbb képet rajzol, mint a bruttó. Ugyanak-
kor a két részidőszakra szóló számítás eredményei – irányukat tekintve – megegyez-
nek. Az ellentétes kép közvetlen oka az, hogy a bruttó mutató esetében az 1965–75
évekre jellemző kedvező irányú változás hatását a későbbi hatékonyságromlás teljes
egészében semlegesítette; a nettó mutató esetében pedig ez nem történt meg. Az el-
lentmondás tehát számítástechnikai jellegű és nem az irányzatokra jellemző. Ez közvet-
lenül belátható, ha összevontan nézzük a bruttó mutató alakulását 1965 és 75 között.
Azt kapjuk ugyanis, hogy az országos 96,2 (%-os) hatékonyságváltozással szemben
Budapesté 99,0 (%), tehát ebben a közelítésben is viszonylagos javulás mutatkozik
az időszak első felében.

A nettó típusú számítás a bruttóhoz hasonló eredményeket hozott az iparilag
viszonylag fejlett megyék különböző csoportjait tekintve is. A hagyományos ipari

körzetek közül a szénbányászati profilúak (Baranya, Komárom, illetve Nógrád megyék) hatékonyságrömlése még sokkal erőteljesebbnek mutatkoznak, mint a bruttó tartalmú mutató alapján; különbség, hogy eme romló hatékonyságú övezet Borsod-Abaúj-Zemplén is csatlakozik. Heves szintén ebbe a vonulatba sorolható, a mindkét közelítés szerint azonos hatékonysági tendenciákat figyelembe véve. Szintetizálva a számítási eredményeket, határozottan kirajzolódik a szénbányászat által jelzett alacsony, illetve romló hatékonyságú övezet (Borsod-Abaúj-Zemplén – Heves – Nógrád – Komárom, illetve Baranya megyék). Más oldalról viszont Észak-Dunántúl (Komárom megye nélkül) összefüggő térsége ebben a közelítésben is erőteljesen javuló hatékonysággal tűnik ki; a különbség annyi, hogy Fejér megye iparának hatékonysága lényegében szinten maradt, a bruttó mutató szerinti jelentős javulással szemben.

A fenti három tipikus övezet negyediként csatlakozik az alföldi megyék (Csongrád nélküli) csoportja. A nettó mutatószám is viszonylag nagyarányú hatékonyságemelkedést jelez a bruttó tartalmúhoz hasonlóan. Az a néhány megye, amely a korábbi számítás szerint nem illeszkedik egyik tipikus „övezet” sem, ebben a közelítésben is különállást mutat (Csongrád és Tolna egyértelműen romló hatékonyságú, Zala megye fejlődése ellentmondásos).

A bruttó és a nettó típusú mutatók alkalmazásával végzett számítások közötti numerikus eltérések általános okaként kell jelezni azt, hogy a bruttó tartalmú mutatónál az állóeszközállomány változása (mivel arra vetül az anyagfelhasználás) rendkívül nagy súlyt kap, ami egyes esetekben torzíthatja az eredményeket. Láttuk viszont, hogy az előzők ellenére a kimutatható fő tendenciák mindkét közelítésben azonosak. Ugyanakkor levonható az a következtetés, hogy – minden tényező mérlegelése alapján – indokoltabb a nettó típusú mutató használata.

III. Az ipar jövedelemtermelő képességének alakulása

A számítás alapján azt kívánjuk tanulmányozni, hogy az ipar – adott területi egységek, jelenleg megyék szerint – abszolút értelemben és fajlagosan (egy lakosra vetítve) mennyi jövedelem kibocsátásával (személyi és társadalmi tisztajövedelemmel) járul hozzá a lakosság megélhetéséhez. Igaz ugyan, hogy az ipar által realizált nemzeti jövedelemből csak a munkabér áll közvetlenül az adott térség népességének rendelkezésére, nem közömbös azonban a társadalmi tisztajövedelem nagysága, illetve aránya sem, amelynek változó részét vállalati, területi és országos szinten újraosztják.

A jövedelemtermelő képesség számításának módszere annyiban tér el a nettó típusú hatékonyság-számításétól, hogy nem veszi figyelembe a hozamot, jelen esetben a termelés indexét, illetve csak a nemzeti jövedelemmel operál. Az ipari nemzeti jövedelmet a megyék között (megtartva a volumen-szemléletet) az ismert konvenciókhoz igazodva egyrészt munkabér, másrészt állóeszközarányosan osztottuk el. A módszerben kevesebb a hibaforrás, mint a hatékonyság-számításkor alkalmazott eljárásban.

A számítás végeredményét az 5. táblázat tartalmazza. A részletek interpretálása helyett itt is csak az általános tendenciákat mutatjuk be. A szocialista ipar egy

4. táblázat

A szocialista ipar adatai (1965, 1975, 1983), nettó típusú számítás alapján

Megye (főváros)	A termelés indexei			Ráfordítások (korrigált nemzeti jövedelem) indexe			Hatékonysági indexek		
	1975/65	1983/75	1983/65	1975/65	1983/75	1983/65	1975/65	1983/75	1983/65
Pest	215,6	124,5	268,4	253,7	102,6	260,2	85,0	121,3	103,2
Budapest	136,5	98,5	136,4	138,6	93,0	128,9	99,9	105,9	105,8
Központ	147,5	102,8	151,6	152,0	94,9	144,2	97,0	108,3	105,1
Baranya	128,8	108,7	140,0	161,8	104,1	168,5	79,6	104,4	83,1
Borsod-A-Z.	150,4	134,3	202,0	177,2	115,6	204,8	84,9	116,2	98,6
Csongrád	200,2	116,9	234,0	258,7	110,4	285,6	77,4	105,9	81,9
Fejér	207,1	143,1	296,4	192,3	147,9	284,4	107,7	96,8	104,2
Győr-S.	198,1	132,1	261,7	211,8	104,5	221,2	93,5	126,4	118,3
Héves	208,6	136,0	281,6	264,5	104,9	277,4	78,9	128,7	101,5
Komárom	124,4	115,0	143,1	161,0	99,9	160,9	77,3	115,1	88,9
Nógrád	114,5	125,4	143,6	158,7	113,9	180,7	72,1	110,1	79,5
Vas	208,5	150,9	314,6	230,6	105,2	242,7	90,4	143,4	129,6
Veszprém	167,3	140,2	234,6	214,6	93,9	201,5	78,0	149,3	116,4
Zala	163,6	144,7	236,7	197,9	137,0	271,2	82,7	105,6	87,2
Iparosodott megyék	166,1	130,8	217,3	193,0	111,5	215,2	86,1	117,3	101,0
Bács-K.	289,2	140,1	405,2	252,1	127,7	322,1	114,7	109,7	125,8
Békés	247,1	131,5	324,9	254,9	109,0	277,8	96,9	120,6	117,0
Hajdú-B.	262,8	156,8	412,1	241,1	149,6	360,7	109,0	104,9	114,3
Somogy	212,6	141,7	301,3	201,5	128,5	258,0	105,5	110,4	116,6
Szabolcs-Sz.	312,2	168,8	340,6	340,6	136,3	464,1	91,7	123,8	113,6
Szolnok	220,0	132,8	292,2	223,7	121,0	270,7	98,3	109,8	107,9
Tolna	257,0	190,7	490,1	239,1	272,9	652,6	107,5	69,9	75,1
Kevébbé ip. megyék	257,0	148,9	382,7	246,6	140,2	345,7	104,2	106,2	110,7
Ország összesen	173,9	120,9	210,2	182,3	110,3	201,1	95,4	109,6	104,5

A szocialista ipar 1 lakosra jutó jövedelemtermelő-képessége (Ft)

Megye (főváros)	1965	1970	1975	1980	1983	1983/65 %
Pest	4 530	7 280	10 130	10 610	9 880	218,0
Budapest	14 790	17 640	19 080	19 030	17 680	119,5
Központ	11 700	14 480	16 280	16 320	15 160	129,6
Baranya	9 250	11 590	14 830	15 740	15 420	166,7
Borsod-A-Z.	11 570	15 200	19 830	23 820	22 560	195,0
Csongrád	4 510	8 130	11 150	12 340	12 330	273,4
Fejér	9 310	13 430	16 420	18 600	23 320	250,5
Győr-S.	7 650	11 880	15 410	16 770	15 690	205,1
Heves	6 360	11 220	16 700	18 570	17 310	272,2
Komárom	16 240	21 070	24 330	24 030	23 530	144,9
Nógrád	7 750	9 230	12 280	13 710	13 810	178,2
Vas	4 390	7 350	10 140	11 310	10 500	239,2
Veszprém	10 060	13 520	20 320	21 660	20 760	206,4
Zala	5 620	7 860	11 330	12 760	12 860	228,8
Iparosodott megyék	8 740	12 280	16 270	17 960	17 800	203,7
Bács-K.	2 620	4 860	6 640	8 150	8 540	326,0
Békés	3 210	6 040	8 550	9 750	9 410	293,1
Hajdú-B.	2 970	5 620	7 020	10 320	10 240	344,8
Somogy	2 950	4 960	5 900	7 930	7 670	260,0
Szabolcs-Sz.	1 490	3 200	5 260	7 000	6 990	469,1
Szolnok	4 030	6 950	9 150	11 160	11 090	275,2
Tolna	2 970	5 010	7 240	9 070	18 600	626,3
Kevésbé ip. megyék	2 820	5 170	7 030	8 990	9 770	346,4
Ország összesen	7 670	10 710	13 490	14 800	14 640	190,9

lakosra jutó jövedelemtermelő képessége az egész vizsgált időszakban (tehát 1965 és 1983 között) folyamatosan nőtt Fejér, Nógrád, Zala, Bács-Kiskun és Tolna megyében. Ez három, típusában elkülönülő megyecsoporthoz, illetve megyét jelent. Fejér megyében, mint iparosodott térségben ez a tendencia főként a folyamatosan korszerűsödő ipari ágazatoknak (termékeknek) tudható be; Nógrád és Zala megyében az ipar mélyreható szerkezeti rekonstrukciójára vezethető vissza, Bács-Kiskun és Tolna megye esetében pedig a kevésbé iparosodott térségek fokozott fejlesztésének hatása érvényesült. A többi térségen 1980 és 83 között mérséklődött (1-2 esetben stagnált) az ipar által realizált, egy főre jutó nemzeti jövedelem. Ez általános okokkal (mint az ipari fejlődés megtorpanása) magyarázható. Figyelemre méltó azonban, hogy Budapesten és Komárom megyében már 1975 és 80 között is visszaesett (igaz, relatíve nem nagy értékekkel, de a tendencia a lényeges) a jövedelemtermelő képesség. A főváros

esetében ez nem okoz gondot a lakosság jövedelemhez juttatása szempontjából; Komárom megyében viszont — iparszerkezeti okokra visszavezethetően — később kifejlődő depresszió kezdeti jele lehet. Ha abból a szempontból vizsgáljuk a jövedelemtermelő képesség alakulását, hogy az mely megyékben fejlődött átlag alatti ütemben, akkor Komárom megye, illetve Budapest mellett Baranya tűnik ki, ami az adott térségben ugyancsak bizonyos depressziós veszélyre utal. A korábban már említett Nógrád megyei alacsony ütem viszont folyamatos (bár lassú) fejlődéssel párosult, ami viszont (egy) depressziós szakaszon való túljutást, tehát iparszerkezeti rekonstrukció utáni állapotot jelez.

Bizonyos következtetések levonására ad lehetőséget az ipar területi hatékonyságának és jövedelemtermelő képességének együttes vizsgálata. Mindenképpen kiegyensúlyozott, a gazdaságossági és társadalompolitikai követelményeknek egyaránt eleget tevő ipari fejlődést jelez, ha a hatékonyság és a jövedelemtermelő képesség egyaránt fokozódik; mindkettő felfelé irányuló mozgást végez. Ilyen szempontból is kiemelhető Fejér, Győr-Sopron, Vas, Veszprém megye, tehát lényegében Észak-Dunántúl. Ahol mindkét mutató csökken, ott ismét relatív összhang jelzi a fejlődést, amennyiben a hatékonyság mérséklődését a jövedelemtermelő képesség viszonylagos visszafejlődése kíséri. (Ilyenek pl. Baranya, Komárom és Nógrád megye, vagyis a hagyományos szénbányászati területek azon csoportja, amelyeken a kitermelő ágazat kedvezőtlen hatását más ágazatok csak részben tudták kompenzálni.) Leginkább ama térségek tekinthetők ellentmondásosoknak az ipar fejlődése szempontjából, amelyekben a jövedelemtermelő képesség és a hatékonyság ellentétes irányban változott. E folyamat értékelő elemzésére a jelen vizsgálat nem nyújt kielégítő információs alapot.

A kutatás — jelen tanulmány által dokumentált — első szakaszában feladatul azt tűztük ki, hogy megvizsgáljuk, elemezzük az ipar területi hatékonyságának számítási lehetőségeit. Erre tapasztalatunk szerint — korlátozott tartalommal — megyei, illetve megyecsoport szinten van mód. Ugyanazon az adatbázison számításokat végeztünk az ipar jövedelemtermelő képességének térségi megoszlására és dinamikájára. Ebben a tekintetben lehetőség van alsóbb térségi szinteket is bekapcsolni a vizsgálatokba. A munka további szakaszaiban célszerű lesz feltárni az ipar jövedelemtermelő képességének megoszlását és változását városkörnyékek szerint; ez a területi tervezési feladatok megalapozásához a jelenleginél lényegesen jobb információkat nyújthat.

IV. Az ipar területi hatékonyságát befolyásoló egyéb tényezők

Az előző számítások, mint korábban már jeleztük, elsősorban a mennyiségi változások (egységnyi termelési volumenre jutó relatív munkamegtakarítás) kimutatására alkalmasak; nem tükrözik a minőségi tényezők hatását. Ez utóbbiak jelenlétére más típusú vizsgálattal utalunk. Abból indulunk ki, hogy keresztmetszeti (statikus) hatékonysági számítás végezhető az ipar ágazatcsoportjaira jellemző (országos) hatékonysági mutatóknak — az egyes területek (térségcsoportok) ágazati szerkezete szerint — súlyozott átlagolásával.

A szocialista ipar ágazati-területi szerkezetét a 6. és 7. táblázat írja le. Az ágazati hatékonysági mutatók az alábbiak szerint változtak:

A szociális ipar ágazati/területi szerkezete 1965., %-ban

Megye (főváros)	A foglalkoztatottak megoszlása							Összesen	
	Nehézipar	bányászat	kohászat	Ebből gépipar	vegyipar	egyéb	Könnyűipar		Élelmiszeripar
Pest	58,4	2,6	—	44,8	4,1	6,9	30,8	10,8	100,0
Budapest	60,4	0,5	4,7	42,5	7,7	5,0	33,3	6,3	100,0
Központ	60,2	0,7	4,2	42,8	7,3	5,2	33,0	6,8	100,0
Baranya	68,0	49,8	1,0	3,3	1,8	12,1	23,1	8,9	100,0
Borsod-A.Z.	82,5	24,9	28,7	12,0	6,2	10,7	10,1	7,4	100,0
Csongrád	22,2	—	0,5	16,0	2,0	3,7	63,7	14,1	100,0
Fejér	77,4	14,1	23,7	30,1	2,9	6,6	14,7	7,9	100,0
Győr-S.	48,2	—	4,6	36,5	1,5	5,6	41,8	10,0	100,0
Héves	67,0	25,8	1,7	25,2	0,7	13,6	12,6	20,4	100,0
Komárom	87,2	50,5	3,8	9,5	7,2	16,2	8,8	4,0	100,0
Nógrád	87,9	43,9	15,0	10,5	1,1	17,4	8,2	3,9	100,0
Vas	30,8	0,4	—	23,5	2,3	4,6	55,9	13,3	100,0
Veszprém	79,2	28,4	5,6	13,4	17,9	13,9	14,7	6,1	100,0
Zala	52,7	26,8	—	12,4	3,1	10,4	34,0	13,3	100,0
Iparosodott megyék	67,2	24,4	10,4	17,1	4,9	10,4	23,7	9,1	100,0
Bács-K.	29,1	1,1	—	22,6	2,7	2,7	46,5	24,4	100,0
Békés	25,0	1,1	—	10,5	0,5	12,9	51,4	23,6	100,0
Hajdú-B.	48,5	1,0	—	33,7	5,9	7,9	36,0	15,5	100,0
Somogy	28,2	5,8	—	13,0	—	9,4	47,1	24,7	100,0
Szabolcs-Sz.	28,4	—	3,9	10,5	6,0	38,9	32,7	32,7	100,0
Szolnok	43,3	6,2	—	28,1	2,9	6,1	42,5	14,2	100,0
Tolna	27,7	3,3	—	16,1	0,7	7,6	54,2	18,1	100,0
Kevésbé ip. megyék	33,8	2,6	0,4	20,6	2,7	7,5	44,9	21,3	100,0
Ország összesen	59,3	10,4	6,1	29,4	5,7	7,7	31,0	9,7	100,0

7. táblázat

A szocialista ipar ágazati-területi szerkezete 1983., %-ban

Megye (főváros)	A foglalkoztatottak megoszlása									
	Nehézipar	bányászat	kohászat	Ebből gépipar	vegyipar	egyéb	Könnyűipar	Élelmiszeripar	Összesen	
Pest	60,9	1,2	—	43,1	10,2	6,4	26,1	13,0	100,0	
Budapest	65,3	1,0	3,6	45,9	9,4	5,4	26,8	7,9	100,0	
Központ össz.:	64,5	1,1	2,9	45,3	9,6	5,6	26,6	8,9	100,0	
Baranya	55,8	31,3	1,1	10,8	2,1	10,5	29,3	14,9	100,0	
Borsod-A-Z.	76,3	13,8	25,7	14,7	11,6	10,5	14,4	9,3	100,0	
Csongrád	41,3	4,4	2,1	22,0	5,0	7,8	41,4	17,3	100,0	
Fejér	73,5	10,3	24,1	35,3	1,2	2,6	16,8	9,7	100,0	
Győr-S.	45,0	—	3,4	35,9	1,6	4,1	39,2	15,8	100,0	
Heves	66,4	18,2	0,6	33,1	2,2	12,3	15,4	18,2	100,0	
Komárom	80,9	35,4	4,0	17,4	11,4	12,7	12,7	6,4	100,0	
Nógrád	74,4	15,6	11,1	27,2	0,7	19,8	19,6	6,0	100,0	
Vas	34,8	0,2	0,1	24,5	6,8	3,2	50,9	14,3	100,0	
Veszprém	76,2	20,9	6,7	19,5	18,1	11,0	15,3	8,5	100,0	
Zala	55,8	8,9	—	32,6	5,8	8,5	28,0	16,2	100,0	
Iparosodott megyék	64,0	14,8	9,8	23,4	6,8	9,2	24,0	12,0	100,0	
Bács-K.	40,2	1,8	1,0	33,5	3,0	0,9	37,2	22,6	100,0	
Békés	38,4	2,4	0,1	23,8	0,9	11,2	38,4	23,2	100,0	
Hajdú-B.	53,1	1,5	0,1	39,9	7,3	4,3	28,5	18,4	100,0	
Somogy	40,6	0,6	0,3	33,5	0,9	5,3	32,9	26,5	100,0	
Szabolcs-Sz.	43,5	—	2,0	26,5	11,6	3,4	35,7	20,8	100,0	
Szolnok	50,6	2,8	—	37,3	4,4	6,1	34,9	14,5	100,0	
Tolna	36,4	1,3	—	22,8	1,5	10,8	44,1	19,5	100,0	
Kevésbé ip. megyék	44,0	1,6	0,5	31,7	4,7	5,5	36,5	20,5	100,0	
Ország összesen	59,4	7,6	5,5	31,8	7,1	7,4	27,5	13,1	100,0	

Ágazatcsoport	1966	1984
Bányászat	0,733	2,077
Villamosenergiaipar	0,847	0,512
Kohászat	1,272	0,426
Gépipar	1,018	1,196
Építőanyagipar	0,920	0,904
Vegyipar	1,036	1,250
Könnyűipar	1,157	0,931
Egyéb ipar	0,976	1,100
Élelmiszeripar	0,981	0,380
Ipar összesen	1,000	1,000

A fentiek alapján a nagyobb térségcsoportok iparának „ágazati” hatékonysága a következőképpen alakult:

	1966	1984	változás % (1966 = 100)
Központ	1,064	1,019	95,8
Iparosodott megyék	0,992	1,049	105,7
Kevésbé iparosodott megyék	1,057	0,921	87,1

Az ipar hatékonyságának nagyobb térségek szintjén tapasztalt elmozdulása arra hívja fel a figyelmet, hogy a „mennyiségi” mutatók által kifejezett tendenciák mellett egyéb tényezők is befolyásolták a hatékonyságot, és minden valószínűség szerint az előzőkhöz képest ellenkező irányban. Igaz ugyan, hogy a fenti táblázat sem tartalmaz minden — hatékonyságot meghatározó — komponenst, arra azonban világosan rámutat, hogy a vizsgált, közel két évtized alatt az iparosodott megyék ipari szerkezete (döntően a piac, az értékesítési feltételek változásának hatására) globálisan felértékelődött, a kevésbé iparosodott megyéké pedig leértékelődött. Ez önmagában — további vizsgálat nélkül is — felhívja a figyelmet arra, hogy az ipar gyártmány-szerkezetének megújítása és hatékonyságának javítása ezúton is általános igény, illetve területileg differenciált feladat. Más oldalról viszont jelzi azt is, hogy a területi hatékonyság rendkívül összetett kategória, amely gyakran egymással ellentétes tényezők hatására alakul. Így minden esetben tisztázni kell, hogy az adott vizsgálat mennyiben fogja át a teljes valóságot, vagy emeli ki annak egy-egy oldalát.

IRODALOM

- AGÓCS M.-NÉ — TÁBI F. 1982: Az ipari termelés változásának megyei szintű mérése. Területi Statisztika XXXII. 1–2. pp. 1–7.
- BARTKE I. 1968: A termelékenység és a hatékonyság területi különbségei az iparban. Közgazdasági Szemle XV. 7–8. pp. 907–924.
- BARTKE I. 1970: Számítási módszerek az ipar ágazati hatékonyságának méréséhez. Közgazdasági Szemle XVII. 9. pp. 1075–1091.
- Útmutató a gazdasági hatékonyság számításához. Statisztikai Közlöny 1978. április 28.

BARTKE, ISTVÁN:

A METHOD FOR CALCULATING CHANGES IN THE SPATIAL EFFICIENCY AND PROFITABILITY OF INDUSTRY

(Summary)

The general methodological principle adopted by the author is the scheme recommended by the Hungarian Central Statistical Office which relates production output to input according to their content and structure. This methodology was operationalized by quantifying the relationship between a net production indicator (the national income realized by industry) and an indicator for the normative revenue, the one 'to be expected' with regard to expenditures ('corrected national income'). Production dynamics are expressed by volume indices of a list of products. Expenditures and the 'normative revenue' which is made proportionate to expenditures are defined in a two-channel scheme starting from wages on the one hand and from the gross value of fixed assets on the other, with indicators using the former as a denominator. Both gross and net indicators can be used for calculating efficiency but the source of error is smaller if the calculation is based on net indicators than if it is done with gross data. The author calculated efficiency with both gross and net indicators partly to control and confirm the results; and the major interdependencies revealed indicated essentially similar tendencies.

Both the gross and the net dynamic indicators used express, first of all, quantitative relationships; the qualitative aspects — in this case the changes in the marketability of products — were disregarded. The analysis demonstrated a further reinforcement of the spatial differentiation in efficiency that existed already at the beginning of the period investigated. During the almost two decades of the study period, the original high industrial efficiency in North-Transdanubia and in a large part of the Alföld (the Great Hungarian Plain) have further improved while the relatively poor position of the regions with important extractive industries: North-Hungary, Komárom and Baranya counties) have further deteriorated. Divergence between the gross and the net indicators was only found in the case of Budapest in so far as the gross indicator showed a degradation while the net one indicated an improvement of efficiency. Changes in efficiency expressed by changes in the quantitative relationships between revenue and expenditures indicate the success of efforts made in order to save labour.

Translated by Eta Daróczy

БАРТКЕ, ИШТВАН:

РАСЧЕТ ИЗМЕНЕНИЙ ТЕРРИТОРИАЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ И СПОСОБНОСТИ К ДОХОДОПРОИЗВОДСТВУ В ПРОМЫШЛЕННОСТИ

(Резюме)

За общую методическую основу расчета эффективности автор принимает схему, предложенную Центральным статистическим управлением, а именно: продуктивность производства следует сравнивать по определенному содержанию и структуре с затратами. На практике это осуществляется им через выражение в цифрах отношения чистого производственного показателя (реализованный в промышленности национальный доход) к нормативной продуктивности, „ожидаемой” на основе затрат (корректированный национальный доход). Динамика производства демонстрируется посредством индексов объема по видам продукции. На базе двухканальной схемы, исходя, с одной стороны, из заработной платы, а с другой стороны, из фонда основных средств и опираясь на показа-

тели оплаты, автор определяет затраты и пропорциональную им „нормативную” продуктивность. Расчет продуктивности может быть проведен также при помощи валовых и чистых показателей; при расчетах из нетто по сравнению с брутто наличествует мало источников погрешностей. Исследование – отчасти с целью проверки и подтверждения результатов – было выполнено обоими способами; вскрытые при этом главные зависимости имеют по существу ту же самую тенденцию.

Динамические показатели по нетто и брутто, отражающие в основном количественные зависимости и пренебрегающие качественными (здесь изменениями товарности продуктов), говорят равным образом и о дальнейшем росте начавшейся дифференцированности территориальной эффективности. За почти двадцатилетний период ведения исследования еще больше улучшилась и без того высокая промышленная эффективность на большей части Северного Задунайского края и Большой венгерской низменности и еще более ухудшилась относительно плохая позиция располагающей преимущественно добывающей промышленностью зоны (Северная Венгрия, области Комаром и Баранья). Только в Будапеште имеются отклонения в направлениях, выраженных индексами по брутто и нетто: если брутто показывает падение эффективности, то нетто свидетельствует о ее подъеме. Изменение эффективности, выявленное на основе изменений в количественном соотношении продуктивности и затрат, извещает об успешности усилий, направленных на экономию труда.

Перевела: Ласлоз Молнар д-р

BARÁTH ETELE:

EGY TÉRSZERKEZETI MODELL

Elvi, módszertani vázlat a települések rendszerének elemzéséhez

AZ építés és városépítés történetét, az alapismereteket meghatározó hazai iskola (MAJOR M. 1980, PERÉNYI I. 1978, PERCZEL K. 1966) által kialakított szemlélet kiegészítést, sok elemében átértékelést igényel, amit már csak a „környezet”, a társadalom és gazdaságpolitika változásai, s az 1968 és 1983 közötti másfél évtized strukturális feszültségeiből kitörő új ismeretek is indokolnak. E területeken a strukturális változások óriási energiákat emésztettek fel, és folytatásuk a jövőben is jelentős erőfeszítéseket fog igényelni.

A változások közül például ideológiai téren a különböző tulajdonformáknak a szocializmusban lehetséges egymás mellett élésének felismerése (TAKÁCS I. 1981, BEREND T.I. 1980), a társadalomtudományok területén a dogmatikus „sztálini” osztályelmélet átértékelése (FERGE 1981, KOLOSI 1981), a gazdaságban a piaci mechanizmusok és a központi elosztás rugalmas összehangolásának követelménye (NYERS R. — TARDOS M. 1982, BAUER T. 1975), a közigazgatás reformja: évszázadok folyamán érlelt és a gyakorlatban próbált elméletek ütközése alapján formálódott ki. Ma már — visszatekintve három évtized változásaira — azt lehet mondani, hogy a struktúra-változás kemény harcok, visszalépések árán ugyan, de folyamatossá és általánossá lett, ám a településtudomány a 60-as években kialakult defenzív jellegű helyzetéből, „következményjellegű” alapállásából még alig mozdult el. Ha tágabb — doxiadiszi — hagyományokon településtudománynak értelmeznénk az építészettől a településrendszer egészének fejlesztéséig terjedő tevékenységeket, láthatnánk, hogy sajnálatosan nagy vereségeket szenvedett e tágan értelmezett szakma. A „kívülállók”, az „életben” és az „irodalomban” szerzett tapasztalatok alapján a településtudomány művelőit, gyakorlóit hibáztatják a lakótelep-építés építészeti, urbanisztikai kudarcáért, a településhálózat-fejlesztés koncepciójának eltorzult eredmény(telenség)éért, melyeket nem feledtetnek a településfejlesztés néhány, kétségkívül organikus, de egyedi, szép példái sem.

A hibák — akárcsak az eredmények — természetszerűleg az általános társadalmi fejlődés következményei is.

Összehasonlítva azonban a településtudománynak az elmúlt évtizedekben elfoglalt helyzetét környezetével, feltűnő az urbanisztikai jellegű kutatások, elemzések szükségessége. Ez nyilván elősegítette az említett hibák kialakulását, hiszen megbízható elméleti ismeretek hiányában a gyakorlat sem lehetett kielégítő. Ami a te-

vékenység lényegét, azaz a társadalmi haladás és a településrendszer fejlődésének összefüggéseit: a társadalmi-területi vizsgálatokat illeti, a 70-es évek fordulóján bekövetkezett törés óta néhány jeles kivételtől eltekintve (SZIRMAI V. 1979, TÓTH P. 1981, TOSICS I. — HEGEDŰS J. 1980, illetve VÁGI G. 1981, WIENER GY. 1981, SZEGŐ A. 1972) a település-szociológiai kutatások részben és a település-gazdasági kutatás szinte teljes egészében hiányoznak. A hiányérzet akkor különösen indokolt, ha a kutatások, elméleti munkák ideológiai, filozófiai tartalmát, a korszerű, marxista társadalmi-tér elméletet kívánjuk számonkérni; azokat az elméleti alapvetéseket, melyek a társadalom és a gazdaság területiségét, a településrendszer genezisének, fejlődéstörténetének összefüggéseit tárgyalják.

Az e téren elért eredmények sem elsősorban a szakterületről származnak. Általános filozófiai alapú kísérletként üdvözölhető MENDŐL T., KOVÁCS T. nyomán MIHÁLY A. (1982) törekvése: „Mi, a történelmi materializmus művelői elolvastuk Engelstől a „Lakáskérdés”-t, Marxtól azt, hogy a munkafolyamat eszközei közé tartoznak „tágabb értelemben” az olyan „tárgyi feltételek” is, mint a „hely”, ahol a munkás áll, tevékenységének „hatótere”, a „munkaépületek”, aztán a csatornák, utak, a társadalom „nem osztály jellegű” tagozódásának egyik példaként tartjuk számon a várost és a falut, de mindez: a lakás, a szerszámok, a munkahely, a munkáépület, a gyár és az „országház”, a laktanya és a tanáczház, a város és a falu stb. nem állt össze bennünk egységes képpé. A településföldrajz pl. mindezt egyben látja, látatja. Feltárja a társadalmi anyag komplex tárgyi jelenségvilágának térbeli rendjét...” Tanulmányában MIHÁLY A. azonban szinte teljesen a földrajztudományoknak (településföldrajz, gazdaságföldrajz) sajátítja ki a társadalmi tér vizsgálatát, bár elismeri: „... Ami pedig az építéstudományt, a termelőerők „területi tervezésének” tudományát illeti, ezek a társadalmi térképzés tudományai, a társadalmi tér legfontosabb gyakorlati tudományai...”

Általános filozófiai tételezésű; rendszerszemléletű modellt kezdeményez PÉCSI M. (1980) — szintén a földrajztudomány határainak tágításával — a teljes emberi környezet egységes képbe formálásával, ideértve a településeket is.

A településrendszer általános fejlődését konkrétan és a teljes társadalmi-gazdasági fejlődésbe ágyazottan, de még mindig erősen földrajzi térszemlélettel átitottan tárgyalja GYIMESI S. (1975), mint az európai városfejlődés egy jelentős szakaszát. A mai településhálózat „egészének” kutatását jelentős elméleti kitekintéssel és legnagyobb közvetlen hatással PERCZEL K. (1975) végezte el. E területen kiemelkedő szakmai és politikai sikere a megintcsak földrajzi iskolát képviselő ENYEDI-nek (1978) és BELUSZKY-nak (1980) volt a faluhálózat mély elemzésével, s abban az elmúlt évtized fejlődési „negatívumainak” tettenérésével. Ez utóbbi kutatási eredmények azonban már sokkal pragmatikusabb vizsgálatnak köszönhetőek. Általános rendszertételezésük is sokkal rejtettebb, módszereik már kifinomultabbak. E kutatások háttéréként megbízható bázisként a hagyományos statisztikai elemzések állnak (BARTA B. 1980, KOVÁCS T. 1980). E két iskola (a statisztikus és a földrajzos) hat a leginkább az igazgatási-politikai munkára is, hisz az azt meghatározó egyéniségek elméleti munkája is e szemléletben fogant. (SZOBOSZLAI GY. 1980, BARTKE I. 1979, LACKÓ L. 1982, FRANCZIA L. 1975).

Ha körültekintünk, és a társadalomtudományok, valamint a településtudo-

mány csatlakozási pontjait vizsgáljuk, még sok részeredmény ellenére is (VÉCSEY P. 1981, SZÁNTÓ ZS. 1979, VALÉR E. 1983) a településtudományi kutatások (kutatók?) hibájaként leginkább az róható fel, hogy nem voltak képesek szélesebb körűen felkelteni az érdeklődést, és mindazon tudósok munkásságának eredményét felhasználni, akik lehetséges találkozási pontot jelöltek ki.

E határtudományok közül: BEREND T.I. (1971) szinte valamennyi gazdaságpolitikai elemzése foglalkozik a településrendszer, a városok és falvak gazdaságtörténetével, FERGE ZS. (1969) már 1962-ben a városiasság és a falusiasság (urbanizáció) kategóriáinak részletes mutatószámrendszerét dolgozta ki, s mind a mai napig szociálpolitikai célzatú értekezései alapvetően a területi szemléletet is bizonyítják. LOSONCZI Á. (1977) életmódkutatásai irodalmi szinten tárgyalják az életmód történeti-területi típusait, s mindezek nem kevésbé érzékelhetők HANÁK Péter munkásságában. HANKISS E. (1978) életminőség vizsgálatai, társadalmi értékelemzéseei mindenkor a területi egyenlőtlenségekre is visszautalnak, KOZMA T. (1981) oktatásszervezési javaslatai pedig egyenesen területi jellegűek. Nem kisebb jelentőségű GÁNTI T. (1976) általános világképe vagy VÁMOS T. (1983) elmélete a kooperációs rendszerekről, melyek szinte sugallják a társadalmi-kulturális-szervezeti analógiákat. A fentiekben csak utaltam mindazokra a szemléletet meghatározó tudományos munkákra, melyek „elkerülik” a konkrét településtudományi kutatásokat. A témakört tárgyalva külön ki kellene térni KOLOSI T. (1982) és munkatársai rendkívül figyelemreméltó érdeklődésére a térbeliség iránt.

Én úgy látom, hogy szakmánk magára maradása annak tudható be, hogy hiányzik az az elméleti tisztaság és politikai kiállás, amely az elmúlt évtizedben a „reform” körül kibontakozó mozgalmakban helyet jelölt volna ki a településtudománynak. Az előzőekben leírtakhoz kapcsolódó tudományos eredmények túlzottan problémamentesek voltak, igen sokszor kizárólag legitimációi egy meglévő, de sajnos alapvetően osztott (rendezés – fejlesztés – szervezés) tudományos képnek és gyakorlati munkának. Egyrészt elvontságuk (BRENNER J. 1982, GERLE GY. 1976), másrészt túlzottan technikai jellegük (MEGGYESI T. 1973) nem volt szélesebb (politikai) érdeklődést keltő, s más nagy tudományos értékű elemzések (FARAGÓ K. – MAJOR M. 1979) vagy szintézis-kísérletek (KŐSZEGFALVI GY. 1982) sem váltották ki a közvetlen elsajátítás lehetőségét, azaz nem váltak közismertté.

A közgazdászoknak és szociológusoknak a településtudomány iránti érdeklenné válása annál is feltűnőbb, mert időközben külföldön, haladó marxista elvi alapokon, a filozófiai megközelítéstől a részletekbe menő gyakorlatiasságig, kiváló tudósok sora alkot, formál elméletet a társadalom térbeliségéről, a településrendszer és a társadalmi rendszer kölcsönhatásairól (LEFEBVRE, H. 1972, LEDRUT, R. 1980, CASTELLS, M. 1972, ALVARENGA, A. 1980, PELLEGRINO, P. 1973). És itt nem valamilyen elvont gondolkodásról van szó, hanem olyan kísérletről, melybe beleilleszthetők VITRUVIUS, PALLADIO, LE CORBUSIER, A. AALTO, Christopher ALEXANDER tanai, hogy csak néhány olyan nevet említek, melyek leggyakrabban szerepelnek, és a hazai urbanizációs gondolkodásunk alapozói, vagy kissé technicista jellegű felfogásunkhoz közelálló gondolatokat képviselnek. E „bevezető” kissé csapongó, eklektikusnak nevezhető felsorolását azzal kívánom még bővíteni, hogy felhívom a figyelmet arra: a leírtakban feszegetett, a társadalom fejlődését térben is tár-

gyaló, véleményem szerint alapvető témakörben, ma is leginkább ismert és elfogadott kutatásokat SZELÉNYI I. (1979) végzi.

Hiába sorolnám tovább azokat a kutatási eredményeket, melyek az utóbbi években a szakmában különösebb érdeklődést kiváltottak, szemléletükben még nem állottak össze egységes egészzé. Ezt — sajnos — igazolják az évtized igen kis eredményt szülő metodikai vitái, az igen lassan megújuló tervezési gyakorlat. A települések, illetve a településrendszer egészére kiterjedő új kutatási elgondolások (OT, ÉVM, VÁTI...1986.) továbbra is néhány és e szempontból lényegi strukturális tisztázatlanságra hívják fel a figyelmet. Az eddigi kutatási eredmények és a rájuk épülő fejlesztési elgondolások

- településtudományi szempontból nem tisztázták a társadalmi fejlődés és a térbeliség viszonyát,
- továbbra is következmény-jelleggel, alárendelten kezelik a településrendszert a gazdasággal szemben (melyből össztársadalmi szempontból a cél és eszköz viszonyának felcserélése adódik),
- a fentiekből következően nincs meghatározva a településrendszer fogalma, tartalma, struktúrái és elemei, valamint azok egymáshoz való viszonya,
- továbbra is túl általánosak az urbanizáció törvényszerűségeinek megfogalmazásai és hatásuk a településrendszer egyes elemeinek fejlődésére, valamint nem eléggé ismert a fejlődési folyamat mechanizmusa,
- a települések megfelelő osztályozásának hiányában (megfelelő „etalon” híján) nem kísérhető figyelemmel az elmozdulás, s az nem viszonyítható egyértelműen sem környezetéhez, sem önmagához.

E tanulmány megírásakor nem arra vállalkozom, hogy e súlyos kérdésekre választ adjak. Erre sem felkészültségem, sem a keretek nem alkalmasak. Inkább arra, hogy egy sajátos szemlélet alapján bizonyos ismereteket rendszerezni próbáljak, válaszokat vázoljak fel.

I. Vázlatos indoklás a térszerkezeti modell kidolgozásának szükségességéhez

Az elmúlt fél évszázad döntően extenzív jellegű, gazdasági növekedésre orientált szemlélete, amely a szocialista országokban azt is eredményezte, hogy a termelőerők fejlesztése a társadalomfejlesztés eszköze helyett időről időre célként is konkretizálódott, elsődlegesen a termelő szféra anyagi-fizikai reálfolyamatainak erősítését szolgálta. A „termelőerők” és a „termelési viszonyok” vagy gyakorlatiasabb megfogalmazásban a „reálszféra” (a termelés, a termékek, az erőforrások, fogyasztás) és a „szabályozási szféra” egymással összehangolt szabályozási egységek együttese (KORNAI J. 1971) dualizmusának késői tudatosulása, és vele együtt a szabályozási szféra elméletének — a szervezet-, szabályozás- és információelméletek — késedelmes elterjedése hátráltatta az intenzív, strukturális átalakulások kibontakozását. E korszakban elkerülhetetlen volt, hogy a „terület”, illetve a település ne mint a gazdasági érdekek vetülete jelenjék meg. Ezért a regionális és településszintű elemzések jelentős hányada a konkrét fizikai teret passzívan, a dinamikus, úgynevezett (absztrakt) gazdasági tér részeként értelmezte. (PERROUX F. 1971)

A terület (egy régió vagy település) ekkor úgy jelenik meg „mint a gazdaság különböző egységei közötti kapcsolatok statisztikailag megfogalmazott elszámolási egysége” (CLAVAL P. 1973). A nemzeti, regionális vagy lokális szintű elemzésekhez felhasznált matematikai eszközök legfontosabbja a LEONTIEFF által kidolgozott input-output táblák voltak, melyekben szintén elsősorban az egyes ágazatok területi kapcsolatai szerepeltek.

A gazdasági rendszer intenzifikálásának folyamata a reálszféráról fokozatosan a szabályozási szférára irányítja a figyelmet. A hangsúly ezáltal az anyagi folyamatokról a szellemi tartalomra kerül, a szervezetek, az irányítás, a szabályozás és a döntési mechanizmusok megismerése és tudatos befolyásolása válik elsődlegessé. Mindez a területi és települési problematikában is fokozatosan a folyamatokra helyezi a hangsúlyt, és így az egyes elemek (települések) elszigetelt, növekedés-orientált szemlélete helyett a területi munkamegosztásra tereli a figyelmet. Csakhogy amíg a gazdaságban a reálszféráról az ágazati tagozódású szabályozási szférára törésmentesen, folyamatosan helyeződik át a hangsúly, addig a területi, települési összefüggésekben a munkamegosztást reprezentáló szabályozási szféra struktúrái nagyrészt feltáratlanok. Ennek oka, mint azt az előzőekben már érintettük, hogy a területi munkamegosztás szemlélete eddig lényegében nem volt más, mint az ágazatok közötti munkamegosztás területi vetülete. Ezért is szükséges a területi anyagi-fizikai és szabályozási struktúrák mélyebb megismerése, és összefüggéseik által a területen lezajló folyamatok rendszerének megismerése.

Ezt különösen aktuálissá teszi, hogy az elmúlt fél évtized folyamán felgyorsult a társadalom és a gazdaság strukturális átalakulásának folyamata. Ez a változás, ellentmondásai mellett, olyan új minőségi jegyeket is hordoz, melyek következtében megváltozott a társadalom és a gazdaság térbeli kapcsolatainak a jelentősége is. E strukturális átalakulás — ha sokszor külső kényszer hatására is — a területi jellegű társadalmi-gazdasági adottságok felértékelődéséhez vezet. Alapvető szemléletváltozást igényel egyes nagy fontosságú erőforrások: elsősorban a társadalmi és a természeti-művi erőforrások jelentőségének megítélése.

A településrendszer, mint a tevékenységek sajátos kerete és mint műszaki-fizikai környezet is, a társadalmi-gazdasági újratermelési folyamat egyik *meghatározójává* vált, politikai-társadalmi rangja emelkedőben van. Ezt tükrözi, hogy a legmagasabb társadalmi fórum, a Parlament is megvitatta és elfogadta a települések jövőjéről szóló előterjesztést.

A népgazdaság hosszú távú fejlődésére, korlátaira, lehetőségeire, feladataira készített elemzések bizonyítják, hogy az 1980-as évektől kezdődően a külgazdasági feltételek romlása, illetve ezeknek továbbgyűrűző hatásai mellett a *belső strukturális* meg nem felelés képezi a gazdasági növekedés egyik legfontosabb korlátját. A gazdaságban bekövetkezett fordulópontra a területfejlesztésben és a területrendezési tevékenységben is *további* elmozdulást kell, hogy eredményezzen. Az igényelt vagy egyszerűen csak bekövetkező változás, az extenzív tartalékok kimerülése azonban nem jelentheti azt, hogy a társadalom valamennyi szférájában — így a településrendszerre vonatkozóan is — egyértelműen érvényesíthetők a gazdasági struktúraváltozás következményei.

A 80-as évek derekának jelentős felismerése, hogy a fejlődés nagyfokú bizony-

talansággal terhelt. Ennek oka, hogy a társadalmi cél- és értékrendszer is jelentős változáson megy át. Az már világossá vált, *hogy gazdasági reform társadalmi reform és a politikai felépítményrendszer mechanizmusainak átértékelése nélkül nem lehetséges*. Várat azonban magára még az autonóm struktúrákból építkező területiségnek a kultúra és a gazdaság összefüggés-rendszerében történő, a *kölcsönhatásokat* is értékelő megmérettetése.

A gazdasági struktúrának a közvetlen előttünk álló éveket döntően befolyásoló változásához is szükséges – térségenként és településtípusonként eltérően kezelendő – tényezők közül – a teljesség nélkül – kiemelhető:

- az az igény, mely szerint az életszínvonal rövidebb-hosszabb távon várható stagnálását, az életkörülmények és *életmód* javításával, kiegyenlítésével, a választási lehetőségek bővítésével kell korrigálni. Az *életkörülmények* javulásában növekvő szerepe lesz a települési viszonyoknak, nő a lakosság igényessége a környezettel szemben, ugyanakkor fokozódik a környezet terhelése,
- általában az erőforrások, de különösen a hazai erőforrások hasznosítása iránt megnövekedtek a követelmények. Az előttünk álló hosszabb időszak első felében a gazdasági növekedés feltételei várhatóan még korlátozottak maradnak, de a megcélzott intenzív növekedési szakaszban megnő a szerepe az ország potenciális adottságainak, tartalékainak,
- mind a társadalmi, mind a gazdasági célok megvalósításában fokozódni fog a megfelelő szintű infrastruktúra iránti igény. Nő a hálózati infrastruktúra, az üdülés – rekreáció és az egyéb műszaki létesítmények iránti igény, valamint azok területi szükséglete,
- különös hangsúlyt kapnak már a közvetlen jövőben is a munkaerő és a szakképzés iránt megerősödött igények és általában az innováció, nem utolsósorban a szellemi potenciál térbeli megoszlásának kérdései.

A meglévő területi struktúrák minősége a jövőben alapvetően befolyásolja a termelés térszerkezetének változását, mivel a termelőerők területi fejlődésére már nem a makroszintű beavatkozásra épülő makroszintű területi átrendeződés lesz a jellemző, hanem a kisebb térségeken belüli átcsoportosulás.

A társadalmi értékrend is új, területi jellegű elemekkel gazdagodik:

- a szocializmus társadalomképének újjá formálásához szervesen hozzátartozik a településrendszer, az intézményrendszer térbeli megfeleltetése, a társadalom térbeli mobilitásának, az információ-, az ember- és az anyagáramlás feltételeinek biztosítása.
- A létbiztonság alapvetően a teljes foglalkoztatás és a szociális gondoskodás biztosítását jelentette az eddigiekben. Mivel a következő hosszú távú időszakban általában a munkaerő nem lesz a fejlődés szűk keresztmetszete, így a teljes és hatékony foglalkoztatás kap hangsúlyt. Ennek a feladatnak szerves tartozéka a „hol” és a „milyen körülmények között” kérdésének megválaszolása is.
- Az értékrend változásában jelentős tényező a társadalmi egyenlőség, egyenlő esélyek elve. Az esélyegyenlőség biztosítása indirekt módon a *lehetőségek* biztosításával érhető el, ezért egyfelől a területi-társadalmi adottságok felszínre kerülését, működését kell elősegíteni, másfelől az önhibáján kívül

hátrányos helyzet, így a *területi-települési* hátrányok megszüntetésére kell törekedni.

A „*területiség*” jelentőségét tovább hangsúlyozza, hogy súlyponti feladat az infrastrukturális szolgáltatásokhoz való hozzájutás és hozzájárulás esélykülönbségeinek kiegyenlítése, az életkörülményekben lévő különbségek, különösen: a meglévő települési, lakás, kulturális különbségeknek rétegek és társadalmi csoportok közötti mérséklése. Jelentős területi következményei lesznek a társadalmi értékek és célok közül, a tulajdonformák és szervezeti formák gazdagodásának, különös tekintettel a *települések közösségi tulajdonának* lehetséges új formáira.

A korábbi dinamikus gazdasági fejlődés természetszerű következményeként, továbbá várhatóan a stabilizálás és egy későbbi dinamikus fejlődési szakasz előkészítéséből adódóan, az elkövetkező időszakra esik a társadalmi igények jelentős növekedése is, a társadalmi elvárások fokozódása, illetőleg a korábbi fejlődési szakaszban felhalmozott problémákkal szembeni tűrőképesség, tolerancia csökkenése. Politikai jelentősége van tehát annak, hogy a soron következő időszak kettős – társadalmi és gazdasági – szorításában olyan településfejlesztési gyakorlat alakuljon ki, amely a települési életkörülmények javulását az eddiginél lassúbb gazdasági fejlődési ütem mellett is elő tudja segíteni.

Az elmúlt évtized gyakorlatától eltérően alapvető cél kell legyen, hogy – elsősorban – a területrendezés „*késedelmes reakciója*” helyett aktív, megelőző stratégia kerüljön megfogalmazásra. Ezt indokolják még azok a vizsgálatok is (BARÁTH E. 1982), melyek a településrendszer fejlődését elemezve kimutatták, hogy:

- a térbeli elkülönülésben a társadalmi-kulturális és infrastrukturális meghatározottság erősebb, mint a termelési.
- A szellemi tőke koncentrációja és az ipari (álló-)tőke koncentrációja nem mutat a kívánatosnak megfelelő korrelációt. Csökkenti az innováció felgyorsításának lehetőségét, hogy nagy az eltérés a felsőfokú képzetek és a szakmunkások által dominánsan reprezentált térségek, települések között.
- A szociális infrastruktúra jelenség-komplexum mögött egy centrum – periféria viszonyrendszer áll, melynek központjában fő meghatározó a szellemi tőke koncentrációja, perifériáján pedig fő dependens a gazdaság produktív szférája.
- A társadalmi és a területi (települési) rendszer valamennyi szintjén jelentős az egymáshoz viszonyított fejlettségben az eltérés. Míg a felsőbb szinteken a települések fejlettsége elmarad(!) a társadalométól, addig „középen” és „alul” a társadalom rétegződése mutat jelentős elmaradottságot a településhez viszonyítva (BARÁTH 1981).

Gondolatmenetünk lényegi kiindulópontja tehát, hogy a társadalmi haladás, *a termelőerők és termelési viszonyok történelmi fejlődési folyamata a figyelmet törvényszerűen a területi jellegű összefüggések irányába tereli. Kikényszeríti a gazdasági (termelői-fogyasztói) vertikális, a termék útjára orientált szemlélet kiegészítését dialektikus párjával: a horizontális jellegű területi összefüggések szemléletével.* Ezért erőfeszítést kell tenni a területi rendszer összefüggéseinek felkutatására, elemzésére, a rendszer működésének megismerésére és szabályozására.

II. A térszerkezeti modell logikája

A településeket, a területi szerkezetet tehát a természeti-társadalmi-gazdasági tényezők közötti sajátos belső összefüggésként, önálló rendszerként kívánjuk vizsgálni (lásd részletesen: BARÁTH E. 1976, 1980). Kiinduló – modellképző – szemléleti rendező elvünk az, hogy az objektív valóság elemi rendszereit alkotó végtelen sok összefüggésből a társadalmi-gazdasági mozgásformákat alapvetően kettős jelenség jellemzi:

- a tevékenységek, amelyek valamennyi mozgás, változás, fejlődés alapjai és
- a tér (terület), amelyben (ahol) valamennyi tevékenység végbemegy:

TÉR	TEVÉKENYSÉG
-----	-------------

A fenti általános fogalmak helyett célszerű a területi rendszert jobban közelítő, részletesebben indokló fogalmakat behelyettesíteni.

TERMÉSZETI MŰVI TEREK	TÁRSADALMI-GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGEK
--------------------------	---------------------------------------

Célszerű e fenti fogalmakat tovább gazdagítva a tevékenységeket a rendszerbe illesztés érdekében részletesebben jellemzett „funkció” fogalommal, a tereket pedig a gyakorlati fogalmakkal jobban összevethető „környezet” fogalommal kiegészíteni.

TERMÉSZETI, MŰVI (TEREK) KÖRNYEZET	TÁRSADALMI-GAZDASÁGI (TEVÉKENYSÉGEK) FUNKCIÓK
--	---

Az objektív valóság e meghatározó, alapvető kettőssége magában hordozza mindazon dialektikus ellentmondást (egységet), amely mondanivalónk szempontjából alapvető. Jelenti egyúttal a szubjektív és objektív, a változás és állandóság, az idő és a tér, valamint a filozófia megannyi – számunkra a fentiekén túl már kevésbé közvetlenül alkalmazható – fogalompárjait. Hiányoznak azonban a kettő kölcsönhatását szervezők a fogalomrendszer „felépítményi” tartományában szereplő tudati, akarati tényezők, a normatív, szabályozási és irányítási elemek és az azokat megtestesítő, a működést biztosító szervezetek. Továbbfejlesztve az előzőeket:

1. TERMÉSZETI	2. TÁRSADALMI- GAZDASÁGI	3. KÖLCSÖNHATÁSOK
MŰVI (TEREK)	(TEVÉKENYSÉGEK)	(„szervezetek, normatív elemek”)
KÖRNYEZET	FUNKCIÓK	

E belső megosztottságot figyelembevéve nevezzük az egyes fogalmakat (elemeket) és az azokból épített rendszert „orientált”-nak, hiszen az elemek orientációja figyelhető csupán meg, tartalmuk nem kizárólagos és ellentmondásmentes. Így e fenti orientáltság

alapján az előzőekben jelzett elemi összefüggéseket a következő módon ábrázolhatnánk:

1. TERÜLETORIENTÁLT 2. FUNKCIÓORIENTÁLT 3. SZERVEZETORIENTÁLT

A vertikális (ágazati jellegű) és a horizontális (területi jellegű) összefüggések különbözőségeinek, az azok alapján képzett modellek közötti eltérés és kölcsönhatás nagy vonalakban történő bemutatására és a területi rendszer lehatárolására a mellékelt 1. ábrát mutatjuk be.

Az 1.1. ábrán a társadalmi-gazdasági folyamatok vertikális, termékközpontú, ágazati jellegű szerveződését ábrázoltuk. Ezen a vertikumon belül elsődlegesen a munkaráfordítás, az anyag, a költséghatékonyság, az alapanyagtól a végtermék előállításáig húzódó terméklánc a meghatározó. E szerveződési forma természetesen érvényesíthető a társadalmi jellegű folyamatokra is. Ilyen vertikum pl. a munkaerő „bővített újratermelési” folyamata is (óvoda, általános iskola, középiskola, főiskola stb.).

Az 1.2. ábrán is ugyanazokat az elemeket tüntettük fel, azonban a térben egybeeső elemeket összerendeztük, és így — a lokalitásból következően (a távolságból adódó) —, a távolság megtételéhez szükséges idő, szállítás stb. is hozzájárul a vertikális rendszer működéséhez. Ez az úgynevezett ágazati rendszer területi vetülete.

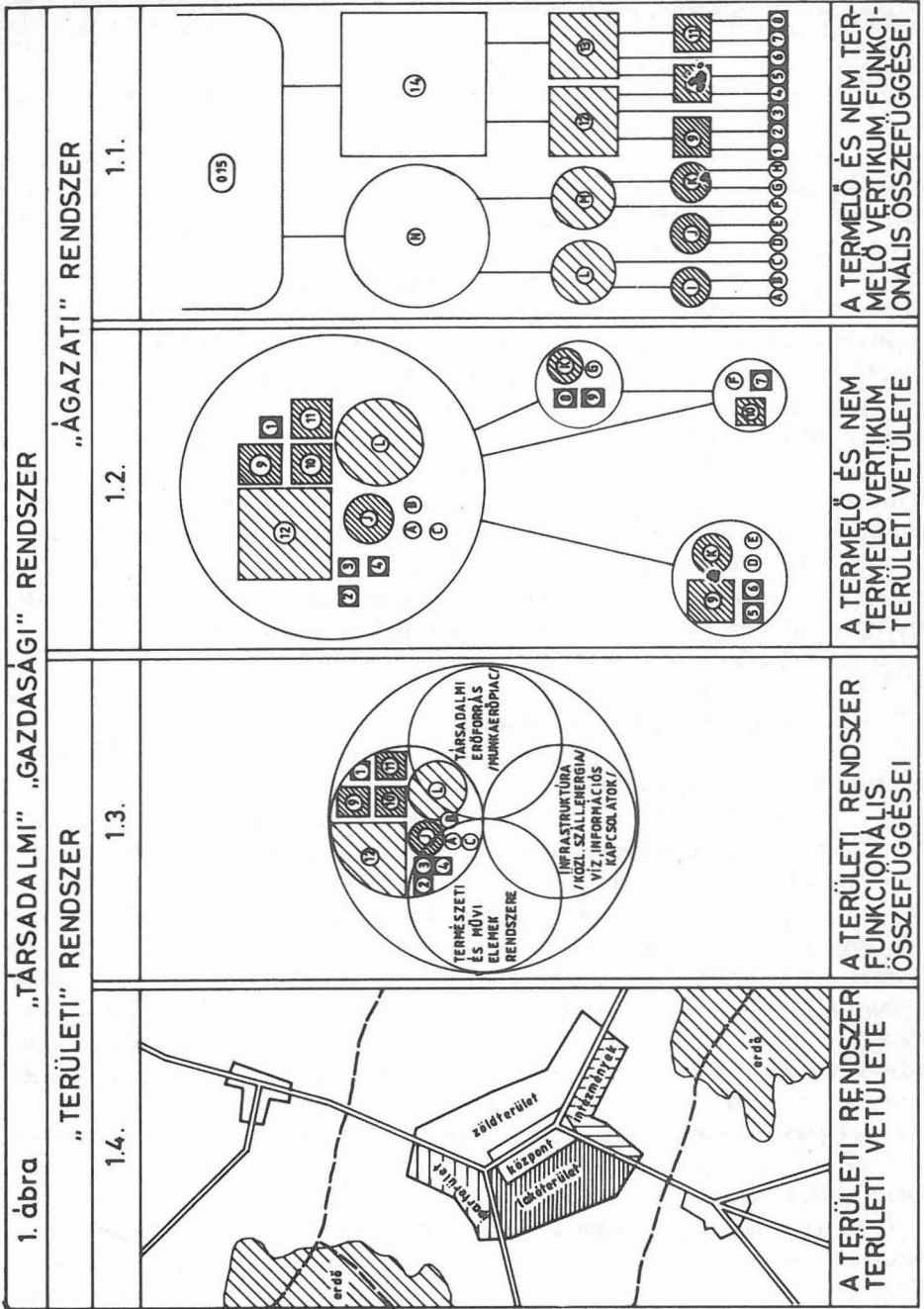
Az 1.3. ábrán szemléltettük, hogy minden egyes termelő és nem termelő egység funkciójához ugyanazon területi „szolgáltatások” szükségesek. Ezek:

- természeti és művi erőforrások, területek és építmények,
- műszaki (szállítási infrastruktúra),
- társadalmi (munkaerő-) erőforrások.

E területi funkcionális kapcsolatok az ágazatitól minőségileg eltérő területi rendszert strukturálisan meghatározó jellemzők.

Az 1.4. ábra a területi funkciók konkrét műszaki-fizikai vetületeinek sémája. Az előzők alapján, természetesen nagy általánossággal, de szemléletesen képezhető a vertikális jellegű, úgynevezett területi-orientált funkció. Általában jellemző tehát mindegyik termelőtevékenységre, a termelőtevékenységek vertikumára, hogy mindegyik egység önállóan — munkaerő + szolgáltatás + anyag (forgóeszköz) — igényes. Az egyes elemi tevékenységek a környezeti és funkcionális feltételeknek megfelelően, elsősorban az ún. forgóeszközök pozitív kínálatából kifolyólag, rendszertelenek. Ebből alakul ki — az úgynevezett „területi munkamegosztás” alapján — az egyes társadalmi-gazdasági tevékenységek termék-orientált „vertikális” útjának térbeli vetülete. E térbeli vetület azonban mindenkor a termelő vertikum szerveződésének függvénye, és nem azonos a területi rendszer tartalmával. A területi rendszer feladata és sajátossága, hogy — a „forgóeszközök” által — megteremtse a társadalmi-gazdasági fejlődés arányos területi feltételeit.

Az úgynevezett „horizontális” jellegű területorientált funkciók alapján meghatározható a területi rendszer, amely a továbbiakban a területtervezés tárgyát képezi. A területi és a komplex társadalmi rendszer kapcsolata az alábbiakban ábrázolható:

Komplex társadalmi rendszer

kultúra-orientált alrendszer	gazdaság-orientált alrendszer	(A társadalmi-gazdasági politikák, célok, progra- mok rendszere)
„Horizontális” értelme- zésű, konkrét (terület- orientált tér)	„Vertikális” értelmezésű absztrakt (pl. gazdasági funkció orientált tér)	
Területi rendszer	Ágazati rendszer	

Az előző gondolatmenet során a területi rendszert határozottan elkülönítettük – összefüggései alapján – az ágazati rendszertől, és sajátos kapcsolatait által el kell különíteni az *ágazati rendszer egyszerű térbeli vetületétől*, a gazdaság és társadalom területi elhelyezkedésének földrajzi, településhálózati értelmezésű determinációjától.

Ágazati rendszer

Terület-orientált	Funkció-orientált	(Általános társadalmi-gaz- dasági célok, programok, politikák)
A társadalmi-gazdasági rendszerek fejlődésének térbeli vetülete	A társadalmi-gazdasági funkciók fejlesztése	

Az előzőeknek megfelelően a területi rendszeren belül is megkülönböztethető a területi rendszer térbeli vetületeinek, illetve kapcsolatainak fejlesztésére irányuló tevékenység.

Területi rendszer

Terület-orientált	Funkció-orientált	(Területi célok, progra- mok, politika)
Műszaki-fizikai elemek	A műszaki-fizikai struktú- rákat meghatározó területi, funkcionális összefüggések	

A fentieket egy táblázatba rendezve:

Komplex társadalmi rendszer

Területi rendszer		Ágazati rendszer	
Terület-orientált elemek	Funkció-orientált elemek	Terület-orientált elemek	Funkció-orientált elemek
(területrendezés)	(területfejlesztés)	(ágazatrendezés)	(ágazatfejlesztés)

A területi rendszer lehatárolására az alábbi hipotézist állítottuk fel: területi rendszeren a területen történő társadalmi-gazdasági tevékenységek, ezek környezeti (természeti és művi) és humán feltételrendszerét, valamint mindezek kölcsönhatását és működését, szervező, irányítási és szabályozó tényezők együttesét, dialektikus egységét értjük. A rendszer értelmezésében a terület egyrészt a társadalmi-gazdasági tevékenységek hatótere, másrészt a hely, amelyen a tevékenységek szükséges környezeti és humán feltételrendszere jelen van. Dimenzióját tekintve ez konkrét, azaz földrajzi tér, amelyre a területi tervezés (fejlesztés és rendezés) irányul. Különbözik az absztrakt, gazdasági tértől (pl. ágazat), amelynek konkrét vetületei realizálódnak területi rendszer(ek) elemeiként. Ezeknek a dimenzióális eltéréseknek a következtében szemlélhető a területi rendszer a társadalmi-gazdasági ágazati rendszer mellett, mint egymást feltételező (egymás révén létező) kategóriák. (A két rendszer különbsége jól jellemezhető – mint előbb láttuk – a területi rendszer horizontális jellegével, amely ebben az esetben topográfiai egymásmellettiiséget is jelent, s a társadalmi-gazdasági ágazati rendszer vertikális sajátosságával, amely utóbbi már az absztrakt gazdasági tér dimenzióinak megfelelően értelmezhető.)

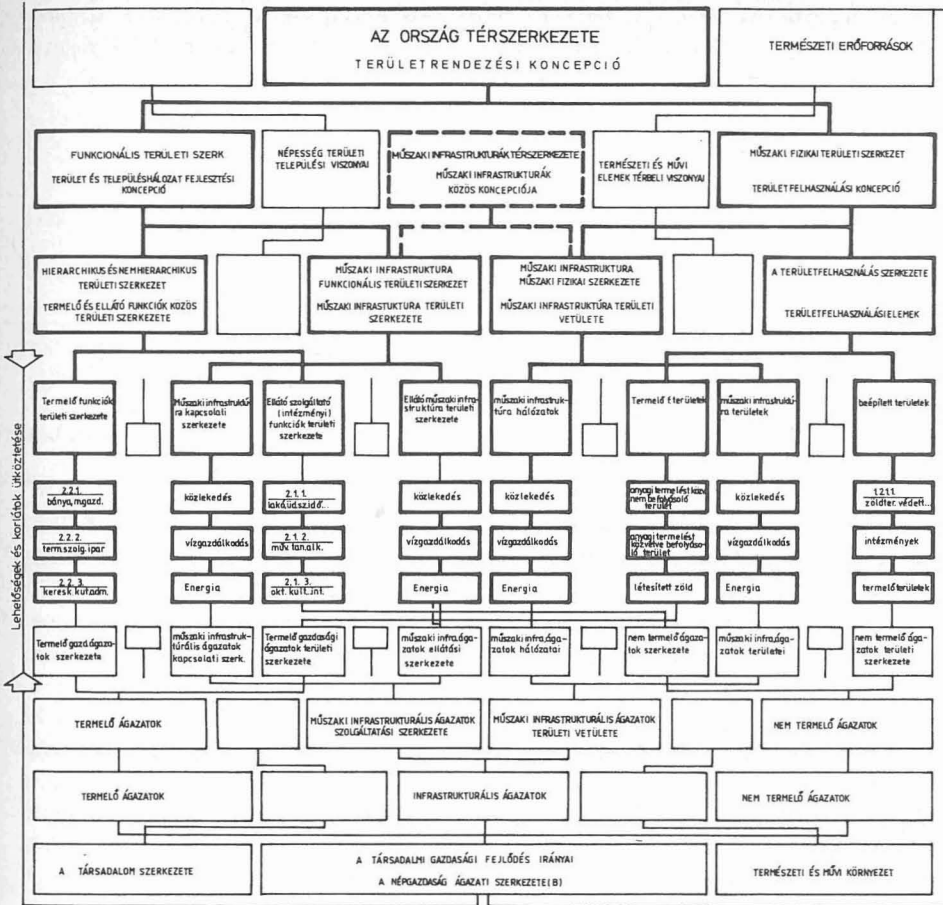
Mivel a területi rendszer elemei részben azonosak a társadalmi-gazdasági ágazati rendszer területileg konkrétan megjelenő, de egymással s a természeti környezetükkel való kölcsönhatásukban szemlélt elemeivel, ezért a horizontális összefüggésekkel jellemzett területi s a vertikálisan tekintett ágazati rendszer együttesen jelentik a társadalmi rendszer komplex egységként való felfogását (beleértve a társadalomnak a természeti környezettel fennálló viszonyait, „anyagcseréjét” is). Ezért az ágazati rendszer is – mint a területi – alrendszerek együtteseként értelmezhető, ahol a különbség a területi struktúra rendszereitől ezek átfogóbb, absztraktabb jellegéből következően *eltérő célorientáltságából* származik. Egyszerűsítve a problémát, úgy tekinthetjük a *célok* szempontjából ezeknek a rendszereknek a működtetését, hogy a területi struktúra inkább „kultúra-orientált”, míg az ágazati struktúra inkább „gazdaság-orientált” jellegű.

A társadalmi célok meghatározzák a komplex rendszer működési viszonyait, s így az e célokat kialakító kulturális-gazdasági programok, politikák (amelyek egyézersmind a társadalmi rendszer működésének „termékei” is) irányítása alatt áll. Így a területi rendszernek a működését is a társadalmi-kulturális célok, politikák szervezik a komplex rendszer részeként.

A területi rendszer felépítési elve tartalmazza a rendszer statikus és dinamikus elemeinek összefüggéseit is. A területi rendszer három szinten épül fel:

- első az elemek taxonómiai szintje. Ez a területi elemeket funkcionális és műszaki-fizikai tulajdonságai alapján rendszerezi,
- a második szint a különböző rendszerezett elemek közötti összefüggéseket értékeli (statikus struktúra),
- a területi rendszer harmadik szintje az összefüggések minőségét és változási dinamikáját tartalmazza. (Dinamikus struktúra, lásd részletesen: BARÁTH E. 1982.)

A statikus struktúra koordinátarendszerben került értelmezésre. A koordinátarendszer egyik oldalán a funkcionális és műszaki-fizikai elemek helyezkednek el, a másik oldalán pedig a különböző szerveződési formák és szervezetek vannak meg-

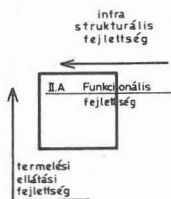

2. ábra

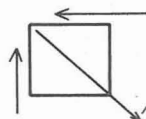
fogalmazva. (2. ábra) A vízszintes koordinátarendszerek az ágazati és a területi rendszert választják el. A statikus struktúrában a műszaki-fizikai és a funkcionális elemek újrarendezése történik meg. A szervezeti rendszerek az alap-koordinátarendszerben a dinamikus oldalt képviselik. Ugyanez a koordinátarendszer később az egyre finomabb elemekre felbontott modellben ismételtelen megjelenik, és pl. minden funkció, mint funkció-orientált és mint terület-orientált funkcióként (azaz fejlesztés-, illetve rendezés-orientált funkcióként) tovább osztódik, és ez a belső dialektika a teljes rendszerben következetes felépítést eredményez. A statikus struktúra egyes szintjei a társadalmi tényezőkkel, a társadalom térbeli szerkezetével is összevetésre kerülnek, az azokkal meglévő kölcsönhatást is bemutatják. (A társadalmi környezeti elemek a cél-eszköz viszonylatot építik a modellbe.)

- Az elemi szint a népesség demográfiai viszonyát tartalmazza.
- Szerkezeti szinten a népesség területi, települési szerkezete jelenik meg a települési viszonyokkal összevetve.

- Rendszer-szinten a társadalom térbeli szerkezetének a fejlettségre, elmaradottságra jellemző összegzése kerül a területi rendszer urbanizációs fejlettségének szintézisével összevetésre. (3. ábra)

urbanizációs
fejlettség

Társadalmi
rétegződés

A települési
osztályok
hierarchiája

3/a

3/b

A területi rendszer konkrét formája a településrendszer. Az elemeinek fejlettségét kifejező osztályozás elméletét a rendszer előzőekben leírt, úgynevezett statikus struktúráján mutatjuk be. A rendszer egyes elemeit osztályozhatjuk tevékenységei (funkció), sokoldalúsága, fejlettsége, valamint a művi (átalakított) természeti környezete elemeinek mindenkori állapota, valamint a települések, körzetek külső-belső kapcsolatainak jellege, erőssége, gyakorisága alapján.

A műszaki fejlettséget az épített, illetve igénybevett környezet funkcióira való alkalmasságával és az egységnyi területre jutó tevékenység mennyisége és sokfélesége alapján, míg a funkcionális fejlettséget az egyre magasabb szinten kielégített társadalmi igényekkel mérhetjük. (A kölcsönhatásban álló termelő és nem termelő tevékenységek dinamikus egyensúlyával.) A funkcionális fejlettség alapján rangsorolt elemek osztályai alkotják a (hagyományos értelemben is vett) településhálózatot (funkcionális területi szerkezet), míg a műszaki-fizikai tulajdonságok alapján épül fel a műszaki-fizikai szerkezet (műszaki hálózatok által kialakított szerkezet), területfelhasználás. E két szerkezet együtt alkotja az úgynevezett „tér szerkezetet” (4. – 5. – 6. ábra).

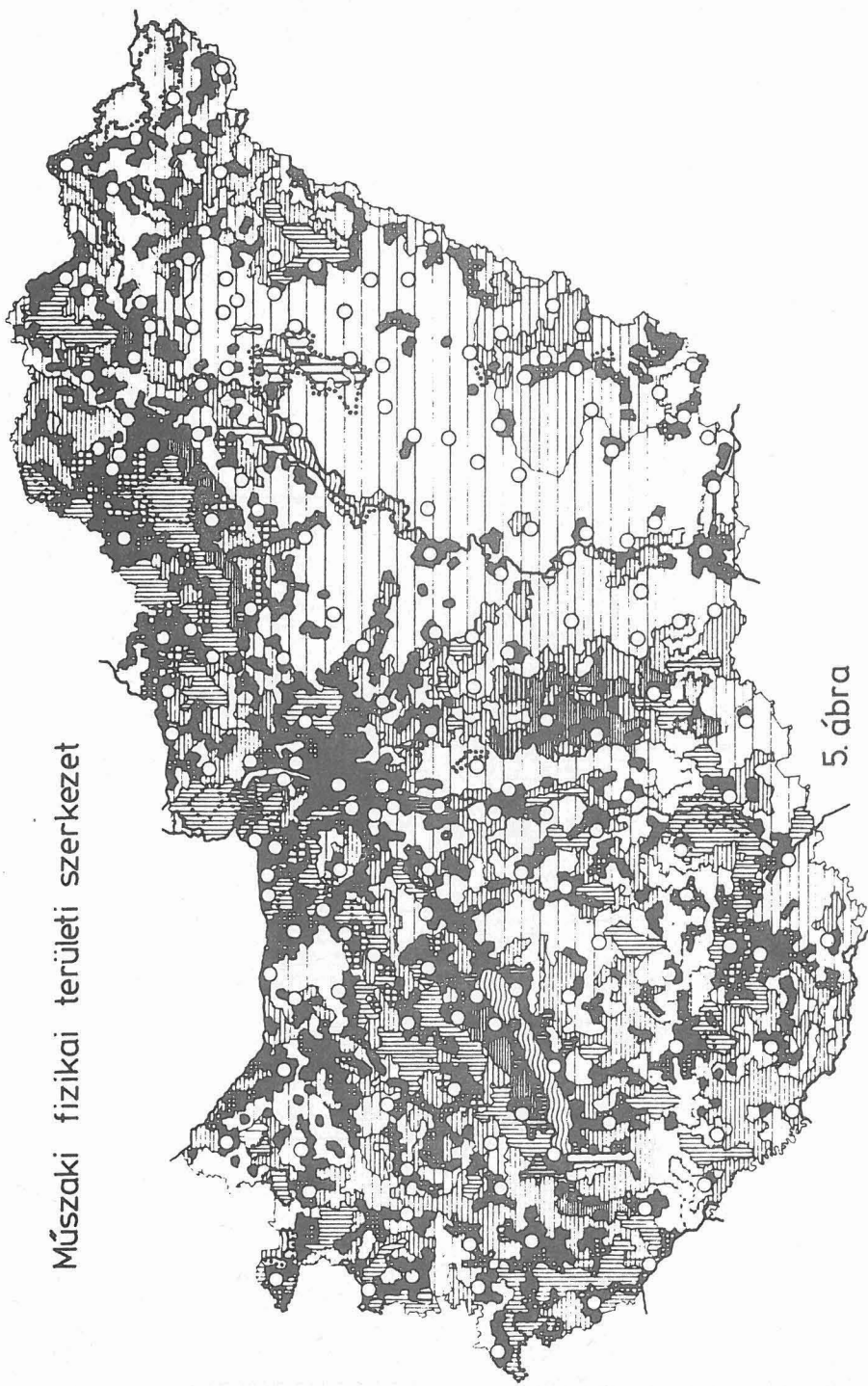
A funkcionális és műszaki-fizikai területi szerkezet esetében a fejlettséget a különböző intenzitási kategóriákban fejezzük ki. Az egyes intenzitási kategóriák ezen alrendszerek további alrendszereiből, tehát a teljes térszerkezetet szimbolizáló területi rendszer elemeiből vannak felépítve. Az intenzitási fok azt fejezi ki, hogy az egyes térségekben, körzetekben, településekben jelenlévő társadalmi, gazdasági tevékenységek és az alapul szolgáló infrastrukturális ellátottság, illetve az egyes körzetek közötti infrastrukturális kapcsolatok milyen fejlettséget értek el. Az alkotók azonos, arányos fejlettsége esetén intenzív, megfelelő kapcsolati arányok hiányában, illetve alacsony szintű meglétében extenzív, ezeknek eltérő aránytalan fejlődése esetében pedig különböző specialitásokat fogalmazhatunk meg. Ebben az egyes alrendszerek arányos fejlettségéből képezzük a térségekre jellemző területi (fejlettségi) intenzitást, illetve az intenzitás (időbeli) változását.

Intenzíven fejlett térségekre, településcsoportokra jellemző: a települések közötti

4. ábra jelmagyarázata

	BUDAPEST
	Magasan urbanizált agglomerációs jellemzőkkel rendelkező, dinamikus fejlődő térségek
	Urbanizált, de agglomerációs jellemzők nélküli központi helyzetű fejlődő térségek
	Negyvtérlegileg egyensúlyos, alacsony dinamikájú térségek
	Negyvtérlegileg periférikus, fejlődő térségek viszonylag fejlett központtal
	Másodlagos agglomerációs jellemzőkkel rendelkező alacsony dinamikájú térségek
	Nagyvtérlegileg periférikus, a többi térséghez viszonyítva elmaradó térségek

Műszaki fizikai területi szerkezet

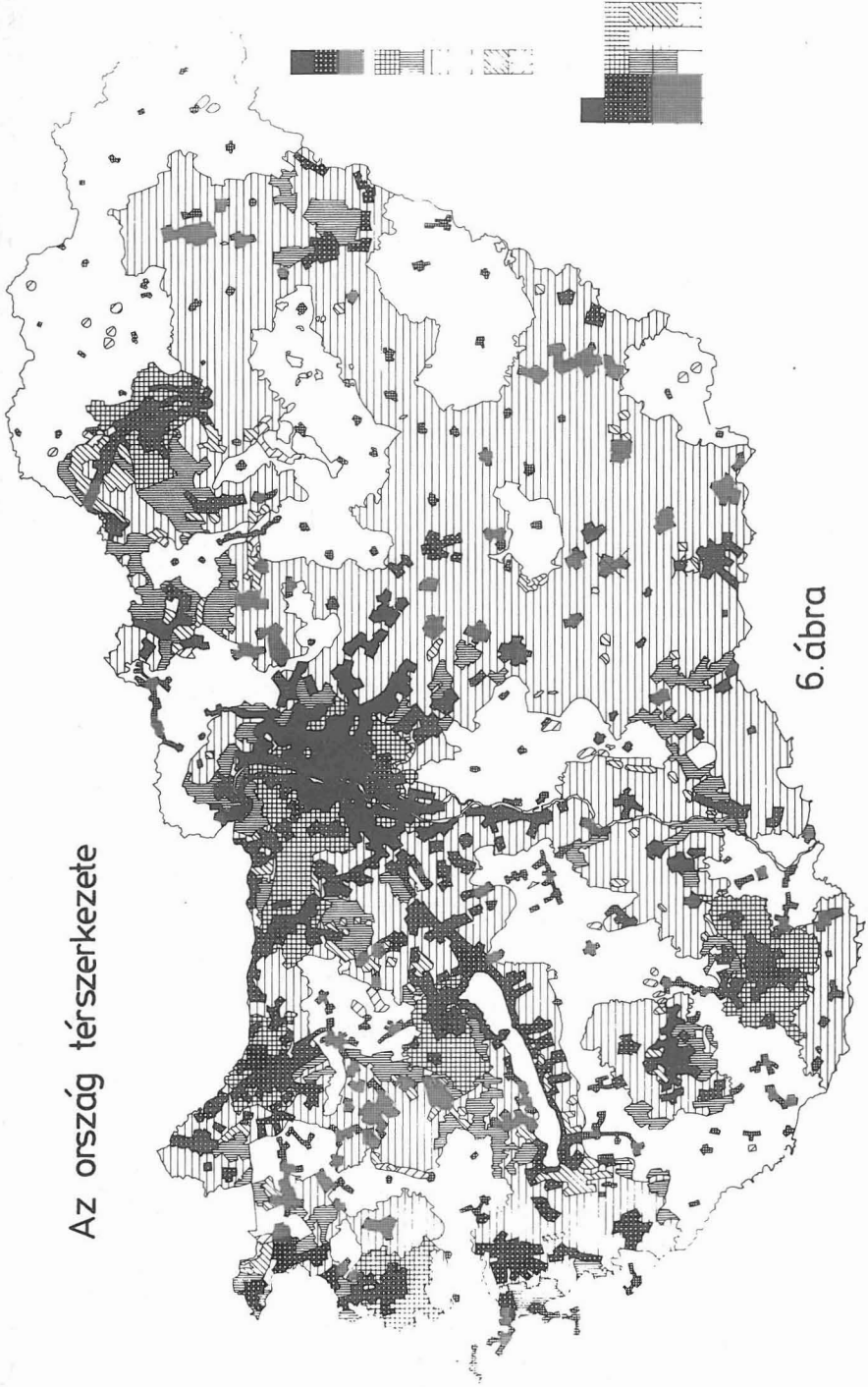

5. ábra

5. ábra jelmagyarázata

	VÁROSOK, VÁROSI JOGÚ NAGYKÖZSÉGEK	TELEPÜLÉSEK
	KÖZSÉGEK	
	MŰSZAKILAG IGÉNYBEVETT ÖVEZET 1. (Másodlagos települési, beépített területek)	MŰSZAKILAG
	MŰSZAKILAG IGÉNYBEVETT ÖVEZET 2 (Bányák, lelőhelyek, egyéb műszaki igény- bevételtek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 1. (Ártéri, síkvidéki szántóterületek)	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 2. (Szántó és erdőterületek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 3. (Szőlő és gyümölcsös területek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 4. (Aprófaluvas – tanyás térségek)	
	MEZŐGAZDASÁGI ÖVEZET 5 (Tározók, halastavak, roncsolt felszín, stb.)	
	TERMÉSZETI ÖVEZET 1. (Védett területek, nemzeti parkok stb.)	TERMÉSZETI ÖVEZET
	TERMÉSZETI ÖVEZET 2. (Erdők)	
	TERMÉSZETI ÖVEZET 3. (Roncsolt felszín, bányák, lelőhelyek, erodált felszín)	
	TERMÉSZETI ÖVEZET 4. (Beépített, üdülő területek)	

Az ország térszerkezete

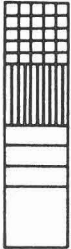

6. ábra

Övezet

- I/1 Intenzíven beépített területek, agglomerálódott, magasan urbanizálódott térségekben
- I/2 Intenzíven beépített területek agglomerálódó, urbanizált térségekben
- I/3 Beépített területek átlag alatt urbanizált térségekben

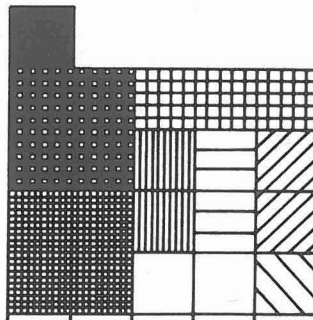
- II/1 Mező- és erdőgazdasági területek agglomerálódott, magasan urbanizálódott térségekben
- II/2 Erdőterület urbanizált térségekben
- II/3 Mezőgazdasági területek urbanizált térségekben
- II/4 Mező- és erdőgazdasági területek átlag alatt urbanizált térségekben

- III/1 Műszakilag igénybevett és / vagy roncsolt területek urbanizált térségekben
- III/2 Műszakilag igénybevett és / vagy roncsolt területek átlag alatt urbanizált térségekben.

Budapest

- Magasan urbanizált, agglomerációs jellemzőkkel rendelkező, dinamikus fejlődő térségek
- Urbanizált, központi helyzetű, kezdeti aggl. jellemzőkkel rendelkező fejlődő térségek
- Átlagosan urbanizált, kezdeti aggl. jellemzőkkel rendelkező alacsony dinamikájú térségek
- Nagytérségileg egyensúlyos, alacsony dinamikájú térségek
- Átlagosan urbanizált, fejlődő térségek, viszonylag fejlett központtal
- Nagytérségileg periférikus, a többi térséghez viszonyítva elmaradó térségek

- Városok, városi jogú nagyközségek (elsődleges települési, beépített területek)
- Műszakilag igénybevett övezet 1. (másodlagos települési, beépített területek)
- Természeti övezet 4. (beépített üdülőterületek)
- Természeti övezet 2. (erdők)
- Mezőgazdasági övezet 2. (ártéri, síkvidéki szántóter) (szántó és erdő területek)
- Mezőgazdasági övezet 3. (szőlő és gyümölcsös)
- Mezőgazdasági övezet 4. (laproftalvas-tanyás térs.)
- Műszakilag igénybevett övezet 2. (bányák, lelőhelyek, egyéb műszaki igénybevételek)
- Természeti övezet 3. (roncsolt felszín bányák, lelőhelyek, erodált felszín)
- Mezőgazdasági övezet 5. (tározók, halastavak, roncsolt felszín, stb.)

komplex alapú és többirányú funkciómegoszlás, továbbá a kiemelt települések funkcionális egymásrautalása, egymástól való függése, a fejlesztés nagymértékű összehangolásának kényszere. Intenzíven fejlődő összefüggő településcsoportokra, térségekre jellemző az előzőekben leírt, már kiteljesedett folyamatok kibontakozási tendenciája.

A modell legfelsőbb szintjén a térszerkezet fogalmazódik meg. A térszerkezet a regionális dimenziókat tekintve három funkcionális és egy műszaki-fizikai összetevőből adódik. A térszerkezet a funkcionális területi szerkezet és a műszaki-fizikai területi szerkezet szintézise. A két szerkezeti összetevő közötti fejlődésbeli, változásbeli dinamikát fejezi ki. Az egész modell felépítésében nyomon követhető a fejlődést hordozó egyensúlyosság-arányosság kérdésének kiemelt kezelése. A térszerkezet kategóriáit az egyensúlyosság, azon belül a dinamikus vagy statikus egyensúlyosság, vagy a feszültség és azon belül a pozitív vagy negatív irányú feszültség meghatározása jellemzi.

Mindezt egy gyakorlati példán bemutatva: az a térség, ahol a műszaki-fizikai elemek vagy funkcionális elemek egy meghatározott időszakban arányosan fejlődnek, ott dinamikus egyensúlyi állapotról beszélhetünk. Ez a fejlődés alapvető biztosítéka. Ott, ahol valamelyik tényező a másik rovására kiemelkedően fejlődik egy meghatározott időszakban, feszültség keletkezik, amely a későbbiekben bizonyos kiegyenlítő-dést indukál. A kiegyenlítő-dés ismételten a továbbfejlődés alapja. Statikus egyensúlyosság olyan térségek esetében jelentkezik, amely térségeknél mind a műszaki-fizikai keretek, illetve a funkciók egy adott időszakon belül nem fejlődnek, s olyan statikus állapot következik be, amelyen csak belső, esetleg mennyiségi növekedések találhatók, de minőségi változások nem. Rosszabb lesz a helyzet azokban a negatív előjelű feszültséggel terhelt térségekben, amelyekben akár a társadalmi változások hatására, akár bizonyos infrastruktúrák elöregedése folytán negatív feszültségeket jeleznek, amelyek a térségek relatív elmaradását vagy akár abszolút értékű elmaradását eredményezhetik. A térszerkezet esetében tehát a két alrendszernek, a műszaki-fizikai és a funkcionális alrendszernek a változási dinamikája közötti különbséget, az alrendszerek adott időegységen belüli változásának különbségét fejeztük ki.

A területi rendszer működésének célja a társadalmi erőforrások bővített újratermelése. A rendszer feladata (alaptévékenysége) az életkörülmények, az életmód területi feltételeinek „kitermelése”. E „működés” modellje az úgynevezett dinamikus struktúra (7. ábra). E „termelési” folyamat során a rendszer környezetétől anyagot, energiát és információt vesz fel. A rendszerben lejátszódó folyamatokat

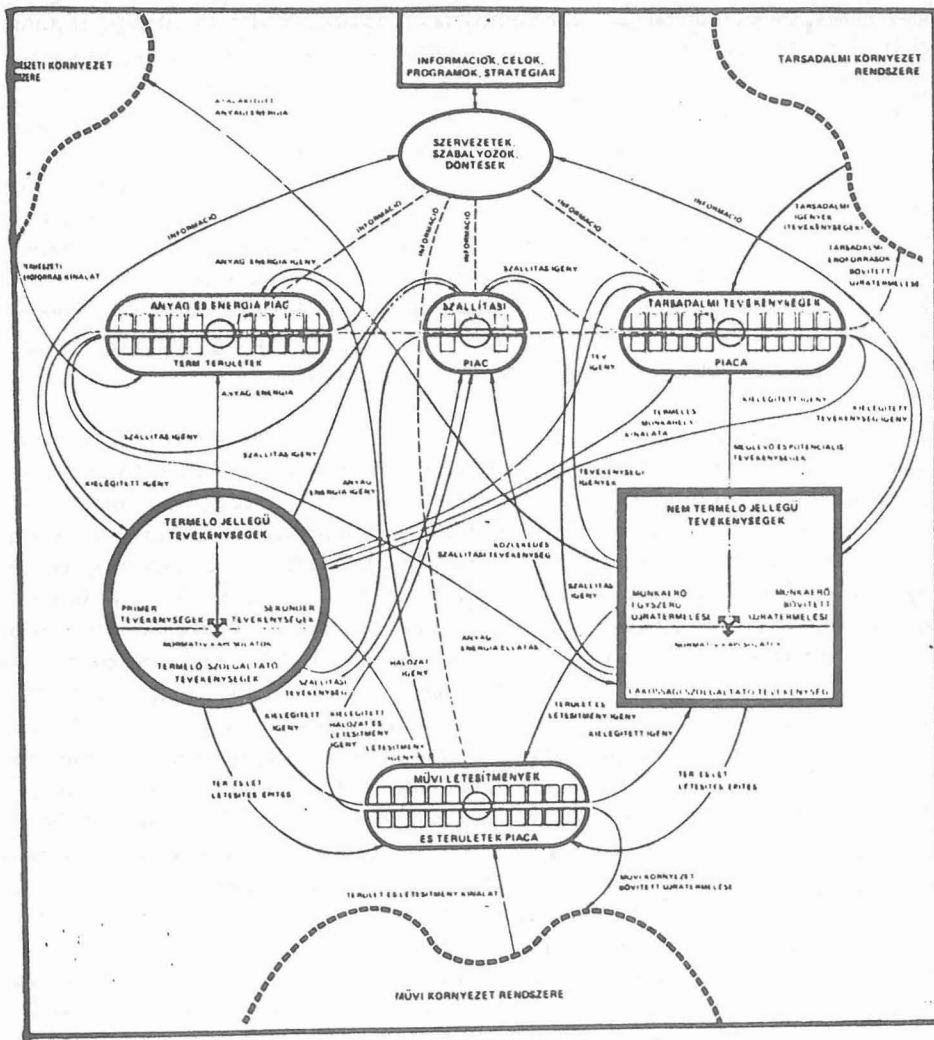
- a természeti erőforrások
- a társadalmi tevékenységek
- a művi elemek, műszakilag igénybevett területek piagai (elosztó alrendszerek) határozzák meg.

A rendszerben kétféle folyamatot különböztetünk meg:

- anyagi – fizikai „reál”-folyamatok és
- üzenet jellegű, információs „szabályozási” folyamatok.

A rendszer külső és belső kapcsolatait a szállítási tevékenységek piaca szabályozza.

A társadalmi és a természeti erőforrások (jelentős hányadban) a megújulás tulajdonságaival bírnak, míg a művi erőforrások a rendszer saját „termékei”. A rend-

7. ábra

szerben folyó tevékenységeket termelő és nem termelő jellegük alapján osztjuk fő csoportokra. A működés mozgatórugója, hogy a (helyi) társadalom, struktúrájának, osztályainak, rétegződéseinek megfelelően, időben változó igényekkel (szükségletekkel) jelentkeznek a társadalmi tevékenységek piacán. Az igények potenciális, kielégítő tevékenységek formájában ütköznek már a létező területi tevékenységekkel (kapacitással). A működés „végterméke” *egyrészt* – a tevékenységek növekvő komplexitásában és fejlettségi szintjében megnyilvánuló – a társadalmi igényeknek egyre magasabb szinten történő kielégítése, *másrészt* a működés feltételeként létrehozott művi környezet. A működés „eredményének” tekinthető továbbá az átalakított természeti környezet, negatív-pozitív jelenségeivel együtt. A térszerkezeti modell (statikus struk-

túra) legátfogóbb mondanivalójaként tehát az urbanizáció területi kiterjedése kerül kivétítésre.

Az urbanizáció történeti kategória, komplex és dinamikus jellegű, a társadalmi haladás, illetve a gazdasági fejlődés függvénye, és a természeti-művi környezet által meghatározottan alakul ki. Az urbanizációs fejlettség szintjét egy-egy terület (tér-ség) funkcionális fejlettsége és sokoldalúsága – termelési-intézményi-infrastrukturális ellátottsági körülményei és a természeti – művi környezeti feltételrendszer egyensúlya határozza meg. Az urbanizáció dialektikus kölcsönhatásban van az adott társadalmi struktúrával; egy-egy térség élet(mód) feltételeit, azaz a területi-társadalmi egységben élő népesség életkörülményeit, életfeltételeit fejezi ki. A térszerkezeti modellben megfogalmazott, a térszerkezetet jellemző „átlag feletti, átlagos, átlag alatti (elmaradott)” kategóriák egy-egy térség urbanizációs fejlettségi szintjét fejezik ki.

A területi rendszerben a települések, azok alkotó elemei, valamint a települések közötti kapcsolatok egészének általános törvényszerűségei kerültek megfogalmazásra. A település, illetve a településrendszer ezen törvényszerűségei konkrét minőségeit fejezi ki. A területi rendszer elemekből és szerkezetből épül fel. A rendszer két alapvető szintben határozható meg: a település (az alsóbb szintű rendszer), a településrendszer (a magasabb szintű) elemeként viselkedik. A településrendszer a települések közötti munkamegosztás alapján önmaga is többszintes lehet: alkothat körzetekeket, térségeket stb. Felépítése:

- a települések, körzetek, illetve azok osztályai,
- a településrendszer struktúrája, elemei és a települések közötti összefüggések, kölcsönhatások.

A településrendszer struktúrája és a települések osztályokba történő rendezésének különválasztása a következő eredményre vezet: *a településrendszer struktúrája fogalmával* arra kérdezzük rá, miként működik a településrendszer, milyen viszonylatrendszerek segítségével, milyen módon történik a társadalmi-területi rendszer újratermelése. *Az egyes osztályok fogalmával* megismerhetjük, milyen az adott településrendszerben a települések differenciáltsága azok társadalmi-területi tartalmában, azaz milyen az egyes települések különbségének rendszere. A településrendszer struktúrája a társadalmi-területi viszonyokban megjelenő, a tevékenységcserék területi elkülönültségében és összefüggésében feltárulkozó társadalmi újratermelő tevékenységeket, az azt szabályozó érdekviszonyokat és politikai intézményeit egyaránt magában foglaló viszonyok összességét jelenti. Nyilvánvaló, hogy a területi rendszer elemeinek differenciálódása egyértelműen a társadalmi-gazdasági-területi munkamegosztásban való részvétel alapján következik be, tehát a működés differenciált.

A településrendszer struktúrájának fogalma tehát a rendszerelméletben használt struktúra fogalmához közelít. (Ennek konkrét megjelenési formái az egyes elemek közötti kommunikációs és információs kapcsolatok.) E struktúra időben és térben változó viszony, amely szoros kölcsönhatásban van a gazdasági fejlődéssel, és alapvetően társadalmi haladás következménye. Így a struktúra: történetileg meghatározott kategória. Jellegzetessége az egyes történelmi korok társadalmi-gazdasági viszonyainak túlélése, amelyek a településrendszer egyes elemei számára sajátos tér-idő dimenziót jelentenek. *Az azonos tér-idő dimenzióban megfogalmazott elemek alkotják* – hipotézisünk szerint – *az egyes települési osztályokat.*

Az előzőekben nagy általánosságban összefoglalt területi modellt 1976–85 között dolgoztuk ki a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet Regionális Irodáján. A modellt első megfogalmazásban területrendezési tervek segédeszközeként használtuk fel, majd az SZKI közreműködésével a „PROLOG” új elvű logikai nyelv bázisán kifejlesztett számítástechnikai eszköz támogatásával elméleti mintapéldákon nyert igazolást (BARÁTH E. 1982–2, 1984).

Az elmúlt években a modell két alkalmazási területét lehet kiemelni:

- az Országos Területrendezési Terv felülvizsgálata folyamán, illetve az ahhoz kapcsolódó ágazati (energetikai, ipari) térszerkezeti elemzésekhez módszertani háttérként került felhasználásra (VÁTI, 1985),
- az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetében folyó társadalmi rétegződés kutatáshoz a települések térbeni összefüggések vizsgálata eszközeként (BARÁTH E. 1983).

A mellékelt ábrák ezeknek a munkáknak az eredményét foglalják össze. A modell alapján készült térszerkezeti elemzések (8. ábra) tartalmi leírását külön tanulmányban kívánjuk közreadni.

IRODALOM

- ALVARENGA A. 1980: L'espace social, nouveau paradigme? Espace et Sociétés 34–35.
- BARÁTH E. 1980: Vázlat – vita – válasz... a területi tervek elvi, tartalmi és módszertani elemeiről. Területrendezés. VÁTI. Budapest.
- BARÁTH E. 1980: Országos Területrendezési Tervkoncepció. Javaslat egy rendszerszemléletű területi modell felépítésére. VÁTI. Budapest.
- BARÁTH E. – ZIMAY J. – MIKLÓSSY E. 1982: Az OTK korszerűsítésének elvei. VÁTI. Kézirat. Budapest.
- BARÁTH E. – VÁRNAI G. – MIKLÓSSY E. 1982: Az országos területrendezési tervkoncepció munkálatai. VÁTI. Kézirat. Budapest.
- BARÁTH E. 1982: Az ország térszerkezete és a komplex energiarendszer szerkezete összefüggéseinek kutatása és tervezése. Módszertani összefoglaló. VÁTI. (Munkatárs: SZALÓ Péter, FUTÓ Iván) Budapest.
- BARÁTH E. 1982: Role systems analysis in regional science: Paper delivered at the „Balaton” Group meetings (IIASA, UNESCO és MEADOWS College szervezésében) Munkatárs: FUTÓ Iván.
- BARÁTH E. 1982: Településjellemzők, településtípusok. Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I. Budapest.
- BARÁTH E. 1983: Kísérlet a települések osztályozására, az adatbázis megszervezése, jellege... Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat. II. MSZMP KB, Társadalomtudományi Intézet. Budapest.
- BARÁTH E. 1984: A magyar társadalom településszerkezete. Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat IV. Kossuth – TTI. Budapest.
- BARÁTH E. 1984: A regional planning system based on artificial intelligence concepts. Papers of the Regional SCIENCE ASSOCIATION.
- BARTA B. 1980: A társadalmi folyamatok fontosabb jellemzői. Statisztikai Szemle 58. 2. pp. 117–140.
- BARTKE I. 1979: Az ágazat és a területfejlesztés kapcsolatának változásai. Közgazdasági Szemle XXVI. 4. pp. 413–427.
- BAUER T. 1975: A vállalatok ellentmondásos helyzete a gazdasági mechanizmusokban. Közgazdasági Szemle XXII. 6. pp. 725–735.

- BELUSZKY P. 1980: A közigazgatási területi beosztás földrajzi, térszerkezeti alapjai. ÁSZI. Budapest.
- BEREND T. I. 1974: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- BEREND T. I.: Utunk a hetvenes évtizedig. Közgazdasági Szemle XXVII. 7–8.
- BRENNER J. 1982: A településtervezés tudományának magyarázó (explikatív) funkciójához. Városépítés 5. pp. 18–21.
- ENYEDI GY. 1978: Gazdaságpolitika és területi fejlődés. Valóság 21. 5. pp. 36–45.
- CASTELIS M. 1972: La question urbaine. Maspero. Paris.
- CLAVAL P. 1973: Les comptabilites territoriales R.G. de L'Est Voll. VII. p. 199.
- FARAGÓ K. — MAJOR J. 1979: A magyar középvárosok kialakulása és fejlődése... Településtudományi Közlemények 28.
- FERGE ZS. 1969: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- FERGE ZS. 1982: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági Szemle XXIX. 2.
- FERGE ZS. 1981: A gazdaság történelmileg változó helye... Történelmi Szemle 4.
- FRANZIA L. 1975: A lakás és kommunális ellátás településrendezési... Közgazdasági Szemle XXII. 10. pp. 1140–1157.
- GÁNTI T. 1976: Az élet princípiuma. Gondolat. Budapest.
- GERLE GY. 1976: A településtudomány (egyes főbb) humánökológiai vonatkozásai. Építés — Építészettudomány VIII. 1–2.
- GYIMESI S. 1975: A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HANKISS E. 1978: Életminőség-modellek. TKK. Budapest.
- KOLOSSI T. 1982: A strukturális viszonyok körvonalai. Valóság 25. 11.
- KOLOSSI T. 1982: Rétegződésmódel vizsgálat I–IV. Kossuth — TTI. Budapest.
- KORNAI J. 1971: Anti-equilibrium. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest.
- KOVÁCS T. 1980: Magyarország településhálózata és fejlődésének főbb tendenciái. Statisztikai Szemle 58. 11. pp. 1061–1080.
- KÖSZEGFALVI GY. 1982: Regionális tervezés. Műszaki Könyvkiadó. Budapest.
- KOZMA T. 1981–82: Az oktatás iránti társadalmi igények... különbségei. Oktatókutató Intézet. Budapest.
- LACKÓ L. 1982: A településfejlesztés holnapjáról. Területi Statisztika 32. 1–2. pp. 8–14.
- LEDROT R. 1980: Espace et société. Espace et Société 34–35.
- LEFEBVRE H. 1972: Le droit á la ville. Anthropos. Paris.
- LOSONCZI Á. 1977: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat. Budapest.
- MAJOR M. 1980: Építészettörténet. Műszaki Kiadó. Budapest.
- MEGGYESI T. 1979: Lakóterületek mikroszerkezetének rendszerszemléletű tervezési modellje. Kézirat.
- MIHÁLY Á. 1982: Kísérlet a „társadalom térbeliségének” történelmi materialista értelmezésére. Földrajzi Értesítő XXXI. 1. pp. 1–20.
- A területi és településfejlődés társadalmi-gazdasági folyamatai Magyarországon. 1986. (Kutatási programtervezet.) Budapest. OT–ÉGSZI.
- PELLEGRINO 1979: Transformation de l'espace... Sociologie du Travail.
- PÉCSI M. 1980: A földrajzi környezet új szemléletű értelmezése és értékelése. Földrajzi Közlemények XXVIII. (CIV.) 2.
- PERCZEL K. — GERLE GY. 1966: Regionális tervezés. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- PERCZEL K. 1975: A területi fejlődés általános törvényszerűségeinek feltárása. 1–8. k. VÁTI. Kézirat. Budapest.
- PERÉNYI I. 1978: Városépítéstan. Tankönyvkiadó. Budapest.
- PERROUX F. 1971: L'économie au XXe siècle. Budapest.
- SZÁNTÓ ZS. 1979: Funkcionális együttélő településcsoportok. Településtudományi Közlemények 28.
- SZEGŐ A. 1972: A redistribúció típusai és az érdekvizonyok. Szociológia 3.

- SZELÉNYI I. 1979: Au-delà de l'analyse de classes: Marxisme et sociologie urban. Seuil Paris 2.
- SZIRMAI V. 1979: Helyi társadalmi környezet. Politikai Főiskola Közleményei 1. pp. 96–108.
- SZOBOSZLAI GY. — WIENER GY. 1980: Önkormányzat és gazdaságirányítás. Közgazdasági Szemle 27. 7–8.
- TAKÁCS I. 1981: A helyi önkormányzati tulajdon. Jogtudományi Közöny 36. 5.
- TARDOS M. 1982: A gazdaságfejlesztés és a szervezeti rendszer. MTA Közlemények. Budapest.
- TOSICS I. — HEGEDÜS J. — EKLER D. 1980: A városfejlődés társadalmi-térbeni összefüggése Budapest példáján. B.V.T.V. Budapest.
- TÓTH P. 1981: Szegregáció egy vidéki nagyvárosban. TTI Közlemények. Miskolc.
- VALÉR É. 1983: A fejlődő és elmaradott falvak közötti különbségek... A faluhálózat vizsgálata OKKFT I/6.
- VÁGI G. 1981: Érvék és ellenérvék az életkörülmények területi egyenlőtlenségeiről. Valóság 24. 6. pp. 41–48.
- VÁMOS T. 1983: Kooperatív rendszerek, új fejlődési távlatok. Valóság 26. 8.
- Az Országos Területrendezési Terv kidolgozásának elvi-módszertani sémája 1979–85. Budapest. VÁTI (BARÁTH Etele, Munkatárs: SZALÓ Péter, NAGY Béla).
- VECSEY P. 1981: A társadalom és a gazdaság területi szerkezetére ható tényezők... VÁTI. Kézirat. Budapest.
- WIENER GY. — SZOBOSZLAI GY. 1981: A településfejlesztés és a közigazgatási rendszer kapcsolata. Városépítés 2.

BARÁTH, ETELE:

A SPATIO-STRUCTURAL MODEL

(Summary)

The conceptual model outlined in the paper was elaborated in order to support regional planning. It is a resource oriented model involving both natural and societal resources. The model aims to facilitate the analysis of inter-relationships among the components of spatial development processes.

In its first part the paper reviews some of the issues which urge a system oriented approach in the study of the Hungarian settlement network. It assumes that Hungarian urbanists failed to give answers to basic theoretical questions therefore are unable to provide a reliable background for settlement planning and settlement development. While social scientists manifest an increasing interest in settlement development, urbanists are largely indifferent to social issues. Their scope of interest is still restricted to technical problems: the 'reformist wave' in Hungary seems to have passed by the urbanists. The conceptual model outlined in the paper derives regional and settlement development processes from societal needs and pools their operating factors into two sub-systems, the so-called sectoral and the so-called spatial systems, which are dialectically related to each other. The second part of the paper gives insight into the contents of spatial analyses made with the application of the model.

Translated by Eta Daróczy

БАРАТ ЭТЕЛЕ:

ОДНА ИЗ МОДЕЛЕЙ ПРОСТРАНСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ

(Резюме)

В двух самостоятельных главах статьи излагается логическая модель, разработанная для поддержки регионального планирования. Природно-общественный потенциал модели – центрический, ее цель – способствовать анализу взаимодействия составляющих в процессе территориального развития. Первая глава статьи посвящена попытке очертить некоторые проблемы, вызвавшие необходимость исследования поселений с позиций системного подхода. Основная мысль заключается в том, что венгерская урбанистика еще не ответила на главные теоретические вопросы и поэтому не может обеспечить надежного тыла для планировки и развития поселений. В то время, как различные общественные науки проявляют повышенный интерес к развитию поселений, урбанистика, оставаясь безразличной в отношении общественных вопросов, ограничивается техническими проблемами; волна реформ практически прошла мимо нее. Статья ставит своей задачей обрисовать возможную логическую систему, выводящую территориально-поселенческие процессы из социальных запросов, и обобщает организующие их факторы в двух диалектически взаимосвязанных подсистемах: в т. н. отраслевой и т. н. территориальной системах.

Вторая глава статьи занимается содержательным описанием территориальных анализов с применением модели.

Перевела: Ласлоз Молнар д-р

ERDŐSI FERENC:

TERÜLETI ÉS ÁGAZATI ÉRDEKEK A SZOCIALISTA KÖZLEKEDÉSHÁLÓZAT ALAKULÁSÁBAN

A címben levő fogalom mibenlétéről, általunk történt értelmezéséről az olvasó bővebben e folyóirat első számában megjelent cikkemből (ERDŐSI F. 1987) tudhat meg. Akkor a területi érdek szerepét a közlekedésben jobbra csak az első világháború táján végetérő klasszikus vasútépítési időszakban domináns vasúthálózat létrejöttére szorítkozva mutattuk be, mert a többi közlekedési ágazat fejletlensége, illetve a róluk felkutatható adatok rendkívüli ritkasága lehetetlenné tette, hogy érdemben velük is foglalkozzunk.

Más pozícióból, kedvezőbb eséllyel foglalkozhatunk a közlekedésfejlődés felszabadulás utáni időszakával, különösen az utóbbi egy-két évtizeddel, amelyről nemcsak beszerezni tudtunk több – de meglehetősen különböző mértékben dokumentált – adatot, hanem – szakmailag is tudatosan benne élve e korszak gazdaságtörténelmében –, bizonyos események passzív résztvevőjeként, mások aktív részeseként bizonyos mértékig közvetlen ismeretekre, szemléletre is szert tehattünk. Most már lehetőséget láttunk arra, hogy a területi és ágazati érdekek szerepét a vasúton kívül más közlekedési alágazatokra kiterjesztve is vizsgáljuk. Persze, e korszak kutatásának az előbbieken felsorolt előnyei csak viszonylagosak, mert a szükséges adatok túlnyomó részét nem tartalmazzák statisztikai kiadványok, és éppen a területi szervek természetes érdekellentétei miatt csak helyszíni helyzetmegismeréssel, illetve kikérdezések és mérlegelések utáni tisztázással, „kvázi-szociológiai” módszerek alkalmazásától sem elzárkózva tudtuk a valóságos (vagy legalábbis reményeink szerint azt megközelítő) helyzetet feltárni.

A következőkben tehát alágazatonként foglalkozunk a témával, már azért is, mert a különféle közlekedési módokhoz meglehetősen eltérő típusú és erősségű érdekek tapadnak, amelyeket érdemes a maguk jellemzői szerint megjeleníteni.

I. Vasúthálózat

A felszabadulás óta végzett, a korábbiakhoz mérten nagyon szerény mértékű vasútépítések többsége ágazati, konkrétan nehézipari érdekeket szolgált. (A normál nyomtávúak közül a rétszilas-dunaújvárosi a kohóipart, a tiszapalkonya-hejőkeresztúri a vegyipart és energiaipart, néhány, egyenként csak pár kilométer hosszú szákvonal, mint pl. a bodajk-balinkai, a mór-pusztavámi, a süttő-tardosbányai, a va-

sas-hosszúhetényi, moha-kincsesbányai, környe-oroszlányi a bányászatot, illetve a nagyharsány-villányi az építőanyagipart.) Általános területi érdekből igazán csak a Tisza két partját összekötő lakitelek-kunszentmártoni mellékvonal épült, mely feleslegessé tette az érintett vidék számára az óriási kerülő megtételét a Bács-Kiskun és Szolnok megye közötti sínhez kötött közlekedésben. A vasútvonalak szállítási kapacitását, teljesítőképességét növelő korszerűsítési, villamosítási munkálatainak sorrendiségét, mértékét, színvonalát a közlekedési tárca, illetve a MÁV határozta meg, a rendelkezésre álló anyagi források függvényében elsősorban a nemzetközi tranzit-kötelezettségeink teljesítését és a létfontosságú belföldi távolsági forgalom minimális szükségleteit figyelembe véve (ERDŐSI F. 1985/a).

Ugyancsak lényegesnek találjuk a korábbi korszakkal szemben azt a különbséget, hogy az államhatalom helyi szerveinek, a tanácsoknak nincs kellő jogosítványuk ahhoz, hogy a szakminisztérium, illetve a MÁV intézkedéseit befolyásolhassák, már csak azért sem, mert az egykor a helyiérdekű társaságok tulajdonát képező mellékvonalakat az 1930-as évek elejéig államosították, tehát ügyükben megszűnt a helyi érdekeltségek, a törvényhatóságok, a helyhatóságok kompetenciája. Így jelenleg a tanácsok, illetve szakigazgatási szerveik (az építési-közlekedési osztályok) legfeljebb csak jelezhetik a közlekedéssel kapcsolatos gondokat, javaslatokat tehetnek megoldásukra, de végrehajtásra nem kötelezhetik a MÁV-ot.

Jól érzékelhető volt a tanácsok érdekvényesítésének nehézsége, pontosabban lehetetlensége a mellékvasúti hálózat részleges amputációjának folyamatában.

1. A helyi tanácsok által erőtllenül képviselt területi érdek igazi érvényesítésének lehetetlensége

A vasúti szállításhoz fűződő egyéni, vállalati, településközösségi (egyszóval: lokális) területi érdekek már a megszüntetési processzus során sem juthattak szóhoz. Igaz, hogy a megszüntetések döntésmechanizmusa formálisan — legalábbis megyei szintig felelé — meglehetősen demokratikus jellegű. Ugyanis a MÁV a vasútmegszüntetési javaslatot köteles az illetékes megyei tanácsokhoz eljuttatni, amelyek a gazdaságosság és megyei területpolitika szempontjai alapján véleményezik. A legtöbb megye egy ideig fenntartással volt a MÁV elképzelésével szemben, de — kevés kivétellel, már csak az átálláshoz kilátásba helyezett központi anyagi juttatások miatt is — hamarosan egyetértő álláspontot foglalt el. Az „anyagot” a megyei forgalomszervező bizottság véleményezte szakmai szempontból, és csak ez után került vissza a tervezet a minisztériumba, ahol megszületett a végleges döntés. A keserves feladat csak ezután következett: az érdekelt településekkel kellett volna elfogadtatni a felsőbb döntést. Miután a lakosság véleményét nem kérték ki a döntéshozatalhoz, a helyi tanácsokat is inkább csak informálták, mint meghallgatták ez ügyben és lényegében a döntés végrehajtójának több mint hálátlan szerepére kötelezték.

Ahogy a felülről sugalmazott döntést a megye kénytelen volt „nyögve-nyelösen” tudomásul venni, a községi tanácsok vezetőségének többsége is legkevésbé meggyőződésből, mint inkább beletörődéssel, „fegyelmezett államigazgatási dolgozókhöz illően” tett eleget a felsőbb utasításnak. Az árnyaltabb képbe már az is beletar-

tozik, hogy egyes kombattáns községi tanácsok, azonosulva a lakosság véleményével, tiltakoztak, vagy – mint pl. Lábodon – az állomásvezetőséggel végeztetett ellen-számítások alapján bizonyították vasútjuk fenntartásának szükségességét (ERDŐSI F. – KOVÁCS Á. 1985). Közös érdekeik alapján a termelőüzemek és a helyi tanácsok megpróbálták a megszüntetés ellen együttesen fellépni. (Pl. a nagyatádi konzervgyár és a cérnagyár vidékről bejáró dolgozói számának jelentésével igazolta annak a kérésnek a jogosságát, hogy legalább Lábodig hagyják meg a vonalat.) Jellemző egy másik község vezetőjének véleménye a meggyőző munka minőségéről: „Az állandóan népgazdasági érdekre való hivatkozás már-már misztikusnak tűnt, és gyakorlati realitása nem volt.”

Több esetben a helyi tanácsok a hivatali utat megkerülve országos szervekhez és fórumokhoz fordultak, hogy eltántorítsák az illetékeseket elhatározásuktól, természetesen eredmény nélkül. (Mint ahogyan több képviselő interpellációja sem hozott eredményt a parlamentben.) Ennek ellenére az elkeseredésükben elvakulttá vált egyszerű emberek között némelyek még olyan feltételezéseknek is helyt adtak nyilatkozataikban, hogy a községi és termelőszövetkezeti vezetők anyagi juttatások fejében mondtak le arról, hogy a lakosság érdekeit képviseljék a feletteseikkel szemben. Több esetben, a lakosság indulatának mérséklése érdekében, el kellett távolítani községek éléről hitelüket vesztett vezetőket.

Amikor persze a vasúthoz ragaszkodás okait boncolgatjuk, arról sem szabad megfeledkezni, hogy a vasút egy település számára nemcsak konkrét – mindenképp előttről gazdasági – fejlesztőerőt, hanem általános presztízst is jelent, mivel vasútállomás birtoklásával a kivételezettek közé (vagyis az ország településeinek csupán mintegy 28–30%-át kitevő rangosabb kategóriába) tartozik. A kitüntetett helyzet tudatát az is erősíti, hogy több esélye van a településnek – még a telekommunikációs eszközök révén is – az országos köztudatba való bekerüléshez és számontartáshoz, ha vasútja van.

Aligha feltételezhető tehát az előzőekben érzékeltetettek alapján, hogy a megszüntetés előkészítésének, végrehajtásának legegyszerűbb, leggyorsabb módja az érdekelt lakosság véleményének kikérése, a várhatóan nagy számú ellenző meggyőzése lehetett volna. A demokratizmusnak tett engedmények kétségtelenül meggyorsították az eljárást. Ez a felismerés készítette arra a legtöbb helyi tanácsot, hogy az összehívott falugyűléseket – rendeltetésükkel ellentétben – inkább a lakosság informálására, a várható változásokról a felülről kapott sablonok alapján pozitív képet festve, az emberek csitítására, semmint véleményének kikérésére használták fel. Ilyenformán e fórumok a „parancstovábbadás” eszközeinek sorát bővítették.

Végző soron megállapíthatjuk, hogy bár a lakoságnak a vasút fenntartásához fűződő érdeke foglalkoztatásától, hierarchikus pozíciójától, anyagi helyzetétől és a társadalmi-demográfiai struktúra egyéb metszeteitől (pl. életkor, nem), településének közlekedéshálójának helyzetétől függően rendkívül differenciált, érdekes módon homogénnek bizonyult a megkérdezettek köre a vasút pártolása tekintetében, mert egyrészt úgy érezték, hogy a vasút hozzájárult az életükhöz, másrészt szinte egyöntetűen felháborodtak likvidálásának ésszerűtlenségén. Ezt egyebek között az utolsó vonat fogadtatásával kapcsolatos elkeseredett megnyilvánulások, indulatkitörések is igazolják.

2. A területi érdekekhez az átállás idején alkalmazkodni igyekvő vállalatok

Tartalmát tekintve a területi érdek is elsősorban gazdasági kategória. Alapvetően gazdasági előnyöket remélve hozták létre a területi – helyi érdekeltségek a mellékvonalakat, és gazdasági megfontolásból tiltakoztak megszüntetésük ellen. Nem kellett ugyanis különösebb prófécia, futurológus fantázia előre látni a forgalom közútra terelésének kedvezőtlen következményeit, annak ellenére, hogy a felsőbb szervek nem fukarkodtak az ígéretekkel. A személy- és áruszállítás meggyorsítását, a nagyobb járatgyakoriságot és rugalmasságot („háztól-házig” szervezett közlekedést és szállítást), valamint a korszerűbb és kulturáltabb közlekedést helyezték kilátásba. Csakhogy ennek a jóindulatú ígéretnak a megvalósulásába erősen beleszóltak a közlekedési struktúra megváltoztatásában, az átállásban fő szerephez jutó Volán sajátos vállalati érdekei. (A Volán egyébként azt a tényt, hogy a központi támogatással – az 1970-es évek közepéig a közlekedéspolitikai alpból – jelentősen bővíthette kapacitását, tevékenységi területét és a buszközlekedés többirányú, intenzívebbé válását, a lakosság felé irányított propagandájában kimondottan az átállás számlájára írta, holott nyilván az általános hálózatfejlesztéssel, vasútmegszüntetés nélkül, ha hosszabb idő alatt is, de eljutottak volna a mai állapotig, amikor is minden 200 főnél népesebb település be van kapcsolva a buszhálózatba.)

Mindemellett, cselekedetei alapján úgy ítéljük meg a MÁV által elhagyott terület tömegközlekedésével monopolhelyzetbe jutott Volán-vállalatokat és a megyei tanácsok közlekedési osztályainak többségét, hogy tudatában voltak annak a – bizonyos aspektusból politikainak is tekinthető – feladatnak és a vele járó felelősség súlyának, ami az átállásból reájuk hárult. Igyekeztek az áttérést technikailag jól előkészíteni, a vasutat pótolni hivatott úthálózat még hiányzó szakaszait megépíteni, megfelelő számú autóbust és teherautót forgalomba állítani. Tiszteletben tartva a vidéki lakosság sok-sok évtizedes közlekedési szokásait, a Volán a buszjáratokat eleinte a vasúti pályához legközelebbi utakon közlekedtette, felfűzve a vasut menti településeket, illetve a vasútállomásokat is. Hamarosan kiderült azonban, hogy a vonatoknál gyakrabban közlekedtetett buszokon nagyon kevés az utas, ezért a gazdaságosabb üzemeltetés érdekében – közben megszűnt az átálláshoz adott központi támogatás – eltértek a felszámolt vasúthoz igazodó nyomvonalától, és a nagyobb tranzitforgalom jogos reményében a főbb utakra helyezték át a „vonatpótló” járatokat (ERDŐSI F. 1986/a).

3. Használt-e a népgazdaságnak?

A vasútmegszüntetések, a forgalom közútra terelését a közlekedési kormányzat, a MÁV nagyfokú ráfizetés megszüntetésének szükségességével indokolta, és az intézkedéseket népgazdasági érdekre hivatkozva hajtotta végre. Tekintettel arra, hogy e – nem kevés taktikai elemet is tartalmazó – szemlélet bírálatával már több cikkben részletesebben foglalkoztunk, e helyen csak egészen rövid, téziszzerű összefoglalását adjuk ellenérveinknek.

Ahogy az infrastruktúra többi elemeitől nem is várják el, hogy gazdaságosak, önfinanszírozók legyenek, az egyik legfontosabb részétől, a vasúti közlekedéstől sem lehet elvárni – mint ahogy sok államban nem is követelik meg –, hogy vállalati szinten gazdaságos legyen. Csakhogy a közlekedés az egész társadalmi-gazdasági életre igen erős akceleráló, multiplifikáló hatással van, áttételesen érvényesülő, csak bonyolult hatásvizsgálatokkal meghatározható haszna nemzetgazdasági szinten jóval nagyobb (ERDŐSI F. 1985/b, 1986/b).

A fajlagos vasúti és közúti szállítási költségek aránya folyamatosan változik a technikai-technológiai, üzemeltetési változásokkal, a különböző energiahordozók és járműfajták árváltozásaival stb. kapcsolatban. Összehasonlítani azonban, akárcsak szűk vállalati szinten is, csak a költségelemek teljes körű spektrumát szabad a tárgyilagossá mérlegeléshez, ezért elfogadhatatlan az olyan szembeállítás, amely a közúti közlekedés költségei közé nem számítja be az útépitések és -fenntartások óriási összegeit, azzal az indoklással, hogy azt nem a közúti közlekedési vállalatok, hanem szervezetileg elkülönült útépitő és karbantartó vállalatok, intézmények végzik. (Hozzátehetjük: emiatt nincsenek is érdekelve az úthasználók abban, hogy a lehetőség szerint kíméljék – pl. a megengedettnél nehezebb járművel ne terheljék – az úttestet vagy éppen a kiegészítő infrastruktúrát.) A MÁV-nál viszont beszámítják a saját tevékenységként végzett pályafenntartási költséget is, amely az önköltségnek közel 30%-át teszi ki! A MÁV-ot ráadásul még az utasokat kiszolgáló, a Volánhoz tartozóknál jóval igényesebb, drága épületek, helyiségek (várótermek, csarnokok, mosdók, kutak, illemhelyek, csomagmegőrzők, peronok, utasellátó részlegek stb.) létesítési és fenntartási költsége is terheli.

Nem számolt a MÁV az alimentációval, magyarul a mellékvonalakról a fővonalakra érkező táplálóforgalomnak a mellékvonalak megszüntetése utáni elmaradásából keletkező kárral, de azzal sem, hogy a hálózatból kieső vonalak miatti óriási kényszerkerülők milyen szállítási költségtöbblettel terhelik a még vasútállomással rendelkező szállítatókat is, akik ezért gyakran kénytelenek közúton szállítani, ezzel tovább csökkentve a MÁV forgalmát.

Azokban a külföldi országokban, ahol sor került a forgalom megszüntetésére vasútvonalakon, a pályát általában nem szedték szét, mert számolnak – a kiszámíthatatlan konjunkturális változásokkal összefüggően – az optimális közlekedési struktúrák szeszélyes alakulásával, tehát a pályák újbóli használatba vételének lehetőségével.

4. A vesztes: a területi érdek

Nem feladatunk e helyen a forgalomátterelés területi-gazdasági következményeit részleteiben ismertetni, ezért csak a legfontosabb momentumokat foglaljuk össze annak bizonyítására, hogy mily sok tekintetben károsan befolyásolta a területi fejlődést, végső soron mennyire sértette meg a területi érdekeket:

- a) Az érintett települések tömegközlekedési, szállítási adottságai romlottak
 - a közlekedési-szállítási költségek kb. megkétszereződésével (az autóbuszmenetdíj átlag duplája a vasútinak, a teherautóval történő szállítás több áru-

féleségnél, azonos távolságra, háromszor annyiba kerül), arról nem is beszélve, hogy a vasúthoz képest mily kevés utas élvez menetdíjkedvezményt a buszközlekedésben,

- a korábbival nem egyenértékű komfortszint (fűtött váróterem, víz, W.C., büfé stb. hiánya, az ülőhelyhez jutás kisebb esélye) és a piacozáshoz is szükséges személypoggyász-szállítás lehetőségének erős korlátozottsága,
- alacsonyabb szintű a közlekedés menetrendi biztonsága (késések, járatkimaradások, ezek következtében csatlakozásokról lemaradás), lényegében tehát a Volán lényegesen magasabb árért alacsonyabb szintű szolgáltatást nyújt.

b) A magasabb szállítási költségek gazdasági következményeként

- kő-, kavics- és tőzefejtők, téglagyárak, fafeldolgozók, malmok, kenderfeldolgozók stb., vagyis szállításiigényes ipari üzemek szűntek meg,
- mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági eredményét rontotta a pályatöltések mezőgazdasági földterületté alakításának igen jelentős rekultivációs költsége, még inkább a szállítási költségtöbblet, ami legalább a részleges költségellensúlyozáshoz, illetve -csökkentéshez szükséges termelési szerkezetmódosítás kényszeréhez vezetett (felhagyva pl. a hagyományos, de nagy tömegű terméket eredményező cukorrépa- és kender-termelési kultúrákkal, lemondva nagyüzemi gyümölcsösről és ahhoz tervezett hűtőtárolókról, de szinte megoldhatatlan nehézségeket okozva a talajjavításhoz igen nagy mennyiségben – többszáz vagonos tételekben – szükséges mészszipa beszerzésében),
- erősen csökkentette a piacozást, visszafejlesztette az előbbit szolgáló háztáji termelést (pl. a hagyományos előcsíráztatott hazai burgonyatermelést), az egyéni gépjárműhasználattal megnőtt a piacraállítás költsége, ami a kínálatcsökkenéssel együtt a városi piaci árak növeléséhez vezetett,
- a vasúttal rendelkező településekhez képest 15–20%-kal, egyes cikkekből 40%-kal megdrágult az építőanyag és tüzelőszer beszerzése, ami nemcsak a lakóépületek, de a pincék és a gyógyfürdőhelyi hétvégi házak építésének visszafogottabbá válásában is megmutatkozott (ERDŐSI F. 1985/a).

c) A gazdasági szférában, a gazdálkodás lehetőségeiben bekövetkezett negatív változások a munka és az életfeltételek romlásához vzeettek, amelyre a még munkaképes falusi lakosság fokozottabb mértékű elvándorlással reagált. A felerősödő „demográfiai erózió” hozzájárult az intézményi rendszer elszegényedéséhez, egyes települések önállóságának megszűnéséhez.

*5. Területfejlesztés – politikai és ágazati koordinációs
célkitűzéseink ellenében*

Feltűnő, hogy a vasút megszüntetésének legnagyobb része az ország periferiáin, a területfejlesztők által több szempontból is hátrányos helyzetű, gyenge termőképességű és eléggé egyoldalúan mezőgazdasági területeken történt. A közlekedési adottságok megváltozásának következtében jelentkező kedvezőtlen változások tovább erősítették a hátrányokat, növelték a területi különbségeket. Nem történt meg tehát a Közlekedésügyi Minisztérium, a MÁV által képviselt ágazati érdek és a területfejlesztés

tés ügyéért felelős Építésügyi Minisztérium, valamint a tanácsok által képviselt területi-területfejlesztési érdekek egyeztetése. Formálisan ugyan a közlekedési tárca egyeztetett a termelőágazatokkal, hiszen tárcaközi munkabizottságok tanulmányokat készítettek a pályamegszüntetések miatt pl. a mezőgazdaságban és erdőgazdaságban várható, a közúti közlekedés fejlesztésével kapcsolatos intézkedésekről, a pótláshoz szükséges közúti kapacitás létrehozásának módjáról, méretéről stb. Úgy tűnik azonban, hogy az agrártárcát kész helyzet elé állítva, beleegyezésére igényt eleve nem tartva, inkább csak „szíves tudomásulvétel végett” tájékoztatták, hogy legyen ideje az átálláshoz, tehát a dialógus meglehetősen egyoldalú volt az egyik fél passzivitásra ítélese esetén. Sőt, a közlekedési tárca szakmai tanácsára, sugalmazására az állami gazdaságok még a saját kezelésükben lévő, főként teher-, de némely helyen vegyes forgalmú, „korszerűtlennek” kikiáltott kisvasutaktól is feltűnő gyorsan megszabadultak, fokozva az érintett kiskörzetek közlekedési gondjait.

II. Úthálózat

Eltérően a vasutaktól, közútjaink csak egy kis részének tervezték meg tudatosan az irányát, illetve nyomvonalát, mert a túlnyomó részüket olyan régi, történelmi korokból örököltük, hogy létrehozásuk szempontjai a legnyilvánvalóbban a fővárost, vagy a külföldi nagy empóriumokat megcélozni hivatottakkal ellentétben teljesen ismeretlenek előttünk, spekulatív megközelítésnek, találgatásoknak pedig azért nincs értelme, mert a történelmi Magyarországnak – a közlekedési pályák irányultságában meghatározó szerepet játszó – településhálózati és gazdasági-területi szerkezetere jelentősen eltért a maitól.

Annál jobban befolyást gyakoroltak viszont a különféle területi érdekek minden korban az egykori, közel homogén minőségű földúthálózat kiépítése sorrendjének megválasztására, illetve az útburkolat és -szélesség megválasztása által teljesíthetőségére és azzal bizonyos mértékig összefüggő hierarchikus rangjára.

Már a múlt század második felében az egész ország élete szempontjából legfontosabb, a legnagyobb központokat egymással és a fővárossal összekötő utakat központi forrásból, a közlekedési tárca költségvetéséből építették ki, látták el makadám-kő burkolattal és tartották fenn. A megyeszékhelyeket a kisebb városokkal és gazdasági centrumokkal összekötő úgynevezett törvényhatósági utak kiépítése a vármegyék költségvetésének terhére azután is meglehetősen sokára történt meg. A csupán a falvak egymás közötti összeköttetését szolgáló községi utak képezték az úthierarchia alsó szintjét, ezeknek csupán törtrésze volt lekövezeve a felszabadulás előtt. 1935-től ugyan formálisan megtörtént az utak újfajta, meglehetősen sok megelőlegezést, hipotézist tartalmazó hierarchizálása rendűség szerint, de azért az I., II. és III. rendű utak minősége nem mindig felelt meg kategóriájuknak (létezett olyan a másodrendűek között, amely még csak földút minőségű volt). Mivel a különféle rendű utak építésében és karbantartásában továbbra is osztozkodtak az állam, a megyék és a községek, kiépítésükbe, korszerűsítésükbe, a preferációba továbbra is erősen beleszólnak a különféle területi érdekek (ERDŐSI F. 1981).

Hazánkban erős hagyományai vannak az adminisztratív-igazgatási egységeket

kizárólagos területfejlesztési-gazdálkodási egységnek tekintő autark felfogású gyakorlatnak és az egységek közötti együttműködés hiányának. Különösen a megyékre volt jellemző ez az egyfajta izolacionalista, csak az igazgatási határokon belül maradó kérdésekkel foglalkozó politika. Mivel egy-két kivételtől eltekintve a megyeszékhelyek egyben a megyén belüli legnagyobb gazdasági-ellátó központként is funkcionáltak, a megyei úthálózat szerkezetét is fő vonalaiban a megyeszékhelyekre orientáltan alakították ki, mint ahogyan a kisközpontok is bizonyos útcsomópontokat képeztek. A megyék közötti közúti összeköttetés feladatát elsősorban az állami utaknak kellett ellátni. Ilyen módon csak meglehetősen kevés nem állami út lépte át a megyehatárt. Ez a jelenség mindmáig kimutatható az úthálózat textúrájának elemzésekor. Igen sok esetben nem valami nehezen leküzdhető természeti akadály (nagyobb folyó, hegygerinc) alkotja a megyehatárt, hanem pl. éppen valamilyen síkságon fut, ennek ellenére két oldalán az utak a határtól egy-két, esetleg néhány kilométerre véget érnek, holott az összeköttetésük kézenfekvő lett volna.

E jelenség ma sem ismeretlen, felszámolására nem sok történt az utóbbi évtizedekben sem. Egy célvizsgálat során (melynek főbb eredményeit később publikáljuk) kimutattuk az 1986-ban létező eseteket. Ezeknek magas száma önmagában bizonyító erejű. Legnagyobb a gyakoriságuk az aprófalvas megyehatár menti térségekben, ahol a kevés lakosságú településeknek sem elég súlya nincs a megyei döntések befolyásolásában, sem elég anyagi erejük nincsen útépítésre, de arról sem szabad elfeledkezni, hogy egy sok tagú és csomópontú hálózatban nagyobb a gyakorisága is az anomáliáknak, ez esetben a kapcsolathiánynak. Bizonyítékul szolgálnak itt az alföldi megyék, ahol feltűnően kevés a kapcsolathiány, mert az óriásfalvakban már mindenképpen igény a többirányú kapcsolat.

Kimutattuk tehát, hol kellene javítani a megyék közötti közúti kapcsolaton, és joggal feltételezhetnénk, hogy a megyei tanácsok illetékesei is lehetőségük-höz képest a kapcsolathiány felszámolásán fáradoznak. Kétségtelenül örvendetesek a némely viszonylatban legújabbban tapasztaltak. Pl. a Délnyugat-Dunántúl három szomszédos megyéje 1985-ben elhatározta több összekötő út építését a Zala megyei Pat és a somogyi Varászló*, az ugyancsak Zala megyei Nagyutas és a Vas megyei Andrásfa, valamint a zalai Kerkafalva és a vasi Szatta között. Elhatározásukat érdekes módon nemcsak a lakosság utazási feltételeinek javításával, hanem ezen túl a mezőgazdasági szállítások útvonalának lerövidítésével is indokolták. Csakhogy ma még nem ez az általános, és még kevésbé volt ez a jellemző a közelmúltban, amikor a formálisan kimondottan az elért falvak érdekében épült bekötőutak irányát nem egy esetben a megyei – a szomszédos megyével szembenálló – érdekek alapján tűzték ki. Pl. a megyehatár közeli Szárász a Tolna megyei (gazdasági szakiskolával is rendelkező) Lengyel felől 2 km-es bekötőúttal elérhetővé vált volna, azonban megyéje ragaszkodott ahhoz, hogy Baranyán belül, Egyházaskozártól indítva építsék meg a háromszor hosszabb, 6 km-es bekötőutat. Egy másik példa: Ófalut nem a hagyományos vonzás-

*Ezt az összekötő utat 1986. augusztus 24-én felavatták. (Hogy milyen fontosságot tulajdonítottak az eseménynek, arra jellemző, hogy a mindössze 2,5 km hosszú, 6 m széles út átadási ünnepségén a KM miniszterhelyettesi, az érdekelt megyék MSZMP megyei elsőtitkári szinten képviselték magukat.)

központja, Bonyhád felé kötötték be Cikón keresztül az úthálózatba, mert megyéje, Baranya ehhez nem járult hozzá, így Baranyában épült meg a bekötőút, amelyen át csak kerülővel lehet elérni a vonzásközpontot.)

Még autópályáink vonalvezetésének kialakítása sem mentes bizonyos területi érdekek dominanciájától, illetve a más érdekeket is képviselő, szóvá tevő bírálattól.

Budapesti tervezőirodában a balatoni autópálya kijelölésekor elsősorban a fővárosi érdekeket tartották szem előtt, amikor a 7-es fő közlekedési út tehermentesítését is célozva a szinte összefüggően beépített idegenforgalmi lineáris agglomerációban, vagy annak peremén helyezték el a pályát, mert így tudja a legközvetlenebbé és leggyorsabbá tenni a népességszámukhoz képest a Balaton „használatában” nagy mértékben érdekelt fővárosiak közlekedését. (Több területfejlesztő a balatoni térséget Budapest függelékterületének tekinti.) E magisztrális értékű, nagy teljesítményű közlekedési pálya ilyenféle vonalvezetésének legfőbb káros következménye az lehet, hogy konzerválja a korábbi (már a kanizsai vasúti fővonal és a 7-es út által is túlzottan a parti sávra összpontosuló) kedvezőtlen területi struktúrát, amely a fővárosi agglomeráció mellett a legégetőbb és a legkeservesebbnek ígérkező területrendezési feladatot támasztja Somogy megyével, de néhány országos intézménnyel szemben is. Számtalan külföldi és hazai példa mutatja, hogy a nagyteljesítményű közlekedési pályák mennyire differenciált hatást gyakorolnak a területi fejlődésre. Nem kivétel ez alól a balatoni turzáson haladó közlekedési főtengely sem, amely óriási vonzerejével nemcsak a közelében végbement népességi-gazdasági-infrastrukturális tömörülésnek, hanem a tőle távolibb, közlekedésileg kedvezőtlenebb helyzetben levő agrárvidék kiüresedésének, beépülésének is egyik fő tényezője volt az óriási szívóhatásával. Joggal állapítja meg BENYÓ B. (1981) ezzel kapcsolatban, hogy: „Ez az egyenlőtlen szerkezet a fejlesztési lehetőségek és szükségletek különösen súlyos területi torzultságát idézte elő és gerjeszti állandóan”, és hogy „A Balaton térségének fejlődésében az a másik súlyos rendellenesség, hogy a budapestin kívül alig vannak más kapcsolatai. A Balaton mint a főváros idegenforgalmi nevezetessége szerepet kapott a budapesti beruházások igazolásában. A Balaton térsége az autópályával még inkább, mint azelőtt, Budapest függelékterületévé vált, ahogy a hatalmas kiterjedésű háttérterületek pedig – a hierarchia alacsonyabb szintjén – a keskeny parti sávnak lettek függelékterületei.” Azzal a felvetésével is egyetérthetünk, hogy a Balaton meglehetősen egyirányú, Budapest-centrikus közlekedési orientációját erősítette a megközelítését nyugati irányból (Győr-Sopron, illetve Zalaegerszeg felől) lehetővé tevő vasúti mellékvonal (a veszprém-alsóörsi és zalaszentgrót-balatonszentgyörgyi) felszámolása, a többiek elhanyagolása.

Somogy megye érdekét, illetve a parttól 20–40 km-re levő, meglehetősen depressziós vidék községeinek érdekét egy olyan autópályát szolgálná, amely a parttól távolabb (20–40 km-re) épülne. Ezzel nemcsak tehermentesítené a Balaton mentét a forgalom meggyorsításával, hanem egy új fejlesztési folyosót is létrehozna, amely olyan hagyományos, de részben degradálódott igazgatási-gazdasági kisközpontok fejlesztésére, illetve újrakezlesztésére lenne kedvező hatással, mint Tab, Karád, Lengyeltóti, Marcali stb. A pályának a budapesti érdekeknek megfelelő part közeli továbbvezetése nyilvánvalóan Somogy megye beljebb fekvő területei fejlesztésének egyik esélyes eszközéről való lemondását is jelentené. Ugyan a környezetvédelem

minden emberi közösség, település, sőt minden egyes ember érdeke, de a nem csekély zajártalommal és levegőszennyezéssel üzemeltethető sztrádának a sűrűn betelepült parti üdülősávtól való távoltartása mégiscsak a Balaton mentiek, az üdülők elsőrendű és jogos érdekét szolgálná. Nem lekicsinylendő a pálya funkcionálása során hozzáadható kiegészítő tevékenységeket és létesítményeiket közvetlenül és áttételesen terhelő, a zsúfoltságot fokozó, a területrendezés és településgazdálkodás gondjait növelő hatása sem, amely gondtól előre megszabadulhatnánk a távolibb variáns megvalósításával. Erre azonban a jelek szerint aligha lesz lehetőség, mert egy olyan kompromisszumos megoldás született, hogy a pályát a vízparttól csupán 1,5–3,0 km-re, tehát a parti települések mögött, közvetlen közelükben jelölték ki. Indoklás: „Ebben a távolságban még képes lesz a mai 7. sz. főút tehermentesítésére, mert a rövidebb távú, a part menti helységek közötti forgalmat is el tudja szívni az üdülőtelepülések belső területeiről, ezzel is csökkentve ott a környezeti ártalmakat.” Ez a már elfogadott új nyomvonal tehát nem válhat igazán fejlesztési tengellyé, mert a fejlesztendő üdülőterületektől egyes helyeken csupán 200 m-re fog haladni, — ami igazából még a településeknek a gépkocsi-folyam zaj-, por- és füstgáz ártalmaitól való távoltartásához sem elegendő igazán. A nyomvonal-felülvizsgálat alapkonceptiója egyébként az volt, hogy „... az M7 autópálya akkor tudja maradéktalanul betölteni hivatását, ha a közvetlen (a termeléssel szorosan összefüggő) és közvetett (a társadalom egyéb igényeiből adódó) szállítási feladatokat is teljesít. Ha mindezt pedig úgy teszi, hogy közben a partsáv már meglevő gondjain is enyhít, akkor válik igazán a termelés, illetve az újratermelés folyamatának szerves részévé.” (TRAFENEK A. 1985).

Élesen ütközött az ágazati-országos és a regionális érdek az M1-es autópálya kisalföldi szakaszának kijelölésénél is, de itt az érdekek éppen az ellenkező „oldalon” álltak. A közlekedésügyi kormányzat ugyanis éppen elsősorban a periférikus fekvésű Szigetköz fellendítése érdekében akarta a pályát a Mosoni-Dunától É-ra, egyben a hagyományos közlekedési tengelytől (a Budapest–Győr–Lébény–Mosonmagyaróvár–Hegyeshalom nemzetközi vasúti fővonalától és az 1. sz. fő közlekedési úttól) távolabb vezetni. A szigetközi vonalvezetésű pályának többek között olyan szerepet is szántak, hogy lendítse fel a „termálturizmust” (a lipóti és dunakiliti termálvíz fokozottabb kihasználását), a gyors, kamionos tömegszállítás megteremtésével a terület öntözéses kertészkedésre alkalmas része Bécs zöldségeskertjévé váljék, növelje devizabevételeinket. Technikai okokra visszavezethető építési költségtakarékosság is ellene mondott a Győrt D felől elkerülő pályának és szólt a szigetközi nyomvonal mellett. Győrtől D-re több folyót kellett volna áthidalni, nagyarányú szanálásokat végrehajtani, drága ingatlanokat kisajátítani, ésszerűtlen földhasznosítási megoldásokkal. (Pl. a vasút és a közelébe tervezett autópálya közötti földek minőségükhöz igazodó intenzív művelése kérdésessé vált volna.) Ez a nyomvonal Győr és Mosonmagyaróvár közötti, településekben igen szegény területen haladt volna át, így közlekedési feltáró szerepet „ráhordó forgalommal” nem játszott volna, viszont a Szigetközben egy csomó település kiszolgáltatására lett volna alkalmas a ráterelődő és leágazó forgalommal a pálya.

A Szigetközön végigfutó nyomvonal ellen az ottani táj- és természetvédők — részben a megyei tanács mezében — hevesen tiltakoztak. Lényegében sikerült is megakadályozniuk az autópálya végigvezetését az ország legjelentősebb összefüggő fo-

lyami vizivilágával rendelkező idegenforgalmi-turisztikai területén, melynek egy része egyébként hivatalosan is már jó néhány éve természetvédelem alatt áll.

Mindössze annyiban kellett a területi érdekek védőinek engedni, hogy Győr kikerülése É-ről történjen, rövid szakaszon a Szigetközbe is belépve. A kompromiszsumos megoldás szerint Bácsánál lép át a tervezett pálya a Mosoni-Dunán, de Győrzámoly és Győrladamér között (valahol Öttevénytől ÉK-re) már ki is lép a Szigetköz-ből. (Majd, miután Mosonújhelynél keresztezi a vasúti fővonalat, azzal párhuzamosan fut tovább, és Mosonmagyaróvár után ágazik ketté Bécs és Pozsony felé. E hosszabb, így drágább nyomvonlra történt „visszaszoruláshoz” a gabcikováki vizierőmű építésével kapcsolatos technikai-környezeti bizonytalanságok, tisztázatlan területrendezési kérdések, a földérték várható növekedése is hozzásegítették a tervezőket.

III. Autóbuszhálózat

Az autóbuszhálózat-fejlődés ütemének területi különbségei meglehetősen korlátozottan, csak egyes időszakokban (pl. a felszabadulás előtti tíz évben) mutatnak összefüggést az általános gazdasági-társadalmi fejlődéssel vagy éppen annak fő tényezőjével, az iparosodással. Ezt továbbgondolva, az okokat kutatva néhány jel alapján is megállapítható, hogy az autóbuszhálózat 1945 utáni fejlődése *nem volt mentes a területi érdekeknek a népgazdasági érdekek rovására történt érvényre juttatásától*. Erre a lehetőséget szervezeti oldalról a közhasználatú autóbuszközlekedést üzemeltető vállalatok megyénkénti szerveződése teremtette meg. Bár a Volán Tröszt és elődjei (pl. a MÁVAUT, AKÖV) felett hivatalosan a közlekedési tárca diszponált, és a hálózatfejlesztés stratégiájának főbb irányelveit is központilag sugalmazták, tényleges megvalósításukba erősen beleszóltak a megyei erők, nemcsak elvárásaik, igényeik megfogalmazásával, de a buszközlekedés anyagi feltételeinek, pl. utak (főként bekötőutak) építésének biztosításával is. Hogy az utóbbi erők hatására a közúti közforgalmú közlekedés fejlődése időnként a gazdasági növekedéstől mennyire független mozgást képes végezni, azt már egy hazai példa is bizonyítja. Nevezetesen: a Dél-Dunántúl megyéi közül 1947–1950 között Tolna megyében – ahol a termelőszférába alig ruháztak be – hosszabbodott meg a legnagyobb mértékben az autóbuszhálózat (évi 14,2%-kal), messze megelőzve a primer és szekunder szektorban a Dél-Dunántúlon legjobban fejlesztett Baranyát, ahol csak évi 9,1% volt a növekedés, de az ingázás, a hivatásforgalom a legnagyobb méretű volt. Kétségtelen, hogy Tolna megye vezetői joggal hivatkozhattak az átlagosnál ritkább vasúthálózatból adódó hátránysabb helyzetükre, tehát területük gyengébb közlekedési feltárságára, illetve megyeszékhelyük elérhetőségének rossz feltételeire.

Az 1950–56 közötti időszakban a gazdasági élet fejlettségének mértéke átmenetileg észrevehetően kifejezésre jutott a hálózatsűrűség területi különbségeiben, majd az utóbbi évtizedekben erősen érvényesült a hálózatsűrűség kiegyenlítődének a tendenciája, mivel az általános közlekedési ellátottság jogos, időszerű igénye alapján az ipari központoktól viszonylag távoli, alapvetően még agrár- vagy vegyes profilú területek lakosságának utazási igényét sem lehetett tartósan figyelmen kívül hagyni, ha csak az oktatás-művelődés céljából szükségelt utazásokra gondolunk. E ten-

dencia eredményeképpen a megyék között megmaradó tompítottabb hálózatsűrűségi különbségek ma már inkább csak a településhálózat szerkezetével adekvátak. (Pl. a legsűrűbben települt Zalában az egymáshoz közel fekvő apró falvak felfűzése csak aránylag sűrű hálózattal történhetett.)

Társadalmi-gazdasági fejlettségünk mai fokán már jogosnak kell elismernünk a falusi lakosságnak azt az igényét, hogy közhasználatú közlekedési eszközökkel, átszállás nélkül el tudja érni közigazgatásilag illetékes központját (városát, az egykori járásszékhelyét). Ezt az igényt azonban a Volán és a MÁV maradéktalanul szinte egyetlen városkörnyéken sem elégíti ki. Különösen azokon a közigazgatási városkörnyékeken magas a direkt közlekedési összeköttetést nélkülözni kénytelen területek (községek) aránya, amelyeket több egykori járás összevonásával képeztek. Ezekben ugyanis nemcsak gazdasági központi ellátási szerepkört látnak el a járásszékhely funkciójuktól már korábban megfosztott nagyközségek, hanem továbbra is buszközlekedési mikroközpontokként funkcionálnak. Azaz e környező falvakból először ide kell beutazni, hogy várakozást is feltételező átszállás után egy másik buszjáratral, esetleg vasúton el lehessen jutni a városba. A közlekedési hálózat területi szerveződése tehát elmaradt a közigazgatás területi szervezetében beállt változásoktól, a Volán nem igazodott rugalmasan az új igényekhez. E látszólag vállalati szférára korlátozódó döntést a valóságban helyi-területi érdekek is befolyásolják. Konkrétabban: az egykori járásszékhely nagyközségek eredményesen „sarokra álltak” az illetékes városokkal szemben gazdasági-közlekedési kisközpont-szerepük megőrzése érdekében, amihez kapóra jött a falusi térségek fejlesztésére több gondot fordító, megváltozott területfejlesztési politika. Tehát az a paradox helyzet állt elő, hogy a kisközpontok lokális érdeke sérti a vonzaskörzetükhöz tartozó mindazon falvaknak az érdekét, amelyeknek nincs közvetlen tömegközlekedési összeköttetése városukkal. (Kisközpontjuk lényegében valóságos modern „árumegállító jogot” gyakorolhat velük szemben, mert saját piacára tereli a falusi háztáji terményfeleslegnek azt a részét, amit tömegközlekedési eszközön való szállításra, batyuzásra szántak.) E jelenség legfeltűnőbb a siklósi közigazgatási városkörnyéken, ahol Sellye, kisebb részben Vajszló mikrokörzete önállósult a buszközlekedésben, ugyancsak feltűnő Fonyód körzetének önállósága Marcalival, Gyöngyösnek Tamásival, Csurgónak Nagyatáddal, Sásdnak Komlóval stb. szemben.

Az egyes autóbuszvonalak irányának meghatározásában a különböző hierarchikus fokozatú területi érdekek és a Volán vállalati érdeke rendszerint erősen ütközik. A közlekedési tárca és bizonyos mértékig a megyék kötelessége, hogy nagytávolsági vonalakkal elégítse ki a távolsági, megyék, régiók közötti közlekedési igényeket, különösen olyan viszonylatokban, ahol hiányzik a közvetlen vasúti összeköttetés. Sok esetben a vasúti fővonalakkal nagyjából azonos irányban is létrehozta a személyközlekedésben alternatívát teremtő buszvonalakat (pl. a Budapestre összefutók között gyakori ez), de nagy hagyománya van az országos jelentőségű gyógyfürdőhelyekre egy-kétszáz kilométer távolságból közlekedtetett járatoknak is. Ilyenformán „felülről” hozták létre a buszközlekedés országos főhálózatát, amelyet a nemzetközi, a környező államokkal összekötő vonalakkal együtt országos érdeket szolgálóknak tekintettek. Ezek a pirostáblás távolsági gyorsjáratok azonban csak részben felelnek meg eredeti rendeltetésüknek, tényleges utasforgalmuk alapján. Ugyanis a végpontjaik

között – a gyorsvonathoz mért drágaságuknak és főként lassúságuknak köszönhetően – végig utazó utasuk alig van, ellenben azok többször is cserélődnek a hosszú útvonalon, jellemző rájuk tehát a „láncforgalom”. Nem a kihasználtságukkal van tehát baj, hiszen többnyire főforgalmú utakon közlekedve, fontos településeket érintve, az azok között keletkezett utasáramlás egyik eszközét alkotják, hanem az eredeti rendeltetésüktől eltérő funkcionálásukkal. Ez viszont mindenképpen arra utal, hogy a főhatóság nem ismeri kellőképpen a valódi lakossági közlekedési igényeket, hogy nem empirikus igény-adatok, hanem elméleti feltételezés alapján hozták létre a hálózat legrangosabb, vázalkotó elemét. A megyei szervezésű Volán-vállalatokat ez a körülmény azonban nem különösebben zavarja, hiszen az ezeken a vonalakon közlekedő buszok átlagos kihasználtságuk folytán megfelelő bevételt hoznak, a vállalatok számára pedig tulajdonképpen közömbös, kikből, honnét-hová utazókból verbuválódnak az utasok. Ahhoz, hogy a nagytávolsági járatok betölthessék eredeti rendeltetésüket, a legfontosabb feltétel, hogy menetidejükben konkurálni tudjanak a gyorsvonatokkal, vagy legalábbis elérjék azok menetidejét. Erre azonban egyelőre több ok miatt nem képesek. Legkisebb a gond a jármű haladásának gyorsaságát korlátozó útviszonyok (minőség, szélesség, előzési sáv hiánya stb.) tekintetében. Jóval inkább a sok megálló és az azokban eltöltött, összességében hosszú, mozgás nélküli várakozási idő számlájára írható e közlekedési forma lassúsága. Egy gépkocsivezetővel (aki ráadásul még az „ülő kalauz” időt rabló teendőit is kénytelen elvégezni), váltótárs nélkül természetesen csak gyakori 5–15 perces pihenőtartózkodások árán lehet viszonylag biztonságosan, a vezető fizikai erejének egészségtelen, túlzott mértékű igénybevétele nélkül üzemeltetni a nemegyszer 200–300 km-es járatokat. Így út vissza és teremt meg a „róka fogta csuka, csuka fogta róka” szituációt a munkaerővel való takarékoskodás. A jelenlegi módon üzemeltetve, sok megállóval, sok állásidővel csak a helyközi, szakaszos láncforgalomra lehet alapozni az „üzletet”, nem is lehet elvárni, hogy sok végigutazó utasuk legyen.

Több tekintetben *ütközik a falvak lakosságának és a buszokat közlekedtető vállalatnak az érdeke is. A Volánnak, mint nyereségre törekvő vállalatnak alapvető üzleti érdeke az, hogy az utasfőhelyeket minél kihasználtabban közlekedtesse a buszokat, tehát minél kevesebb járáttal minél több utast szállítson, mert fajlagos rezsije így a legkisebb. Ennek érdekében az összekötő és a főútvonalakból kétoldalt kiágazó, zsákutcászerű bekötőutak végén levő településeket ún. „karácsonyfajáratok” segítségével vonta be a forgalomba. Ez azt jelenti, hogy az egyik nagyobb (városi) településről a másik, akár 30–50 km távolságra levő másik nagyobb település felé az ezeket összekötő főútról a busz le-letér oldal irányban, bemegy a bekötőút végi településhez, majd ismét visszatér a főútra. Vannak olyan járatok, ahol 4–6 ilyen betérő miatt a vonalon végigutazni kívánó utas kétszer annyi időt kénytelen fordítani az utazásra, mint a betérők nélkül, csupán a főút menti településekben megálló járatokkal utazva. Igaz, a végigutazók menetjegyének árában a betérésekből eredő költségtöbbletet nem érvényesítik. Léteznek a „karácsonyfajáratok” mellett csak a főúton haladó járatok is, de ezek a főút menti településekről kiinduló hivatásforgalom, az ingázó dolgozók és tanulók számára időpontjuk miatt ritkán alkalmasak.*

Az érdekütközés másik tárgya a napi járatok száma. A félreeső apró falvak számára a vállalat naponta csak 2–3, de több esetben csupán egyetlen járatpárt biz-

tosít. Ez esetben tehát formálisan eleget tesz annak az állami szervek által megfogalmazott feladatnak, hogy minden falut be kell kapcsolni a tömegközlekedési hálózatba, azonban jogosan lehetnek elégedetlenek a lakosok a naponkénti egyszeri, de még a két-háromszori utazási lehetőséggel is, mert a több műszakba ingázók nem tudják használni (nemegyszer az egyműszakos munkahelyekre ingázók sem, a 8–10 óra között induló buszt, amikor 7 órakor kezdődik a munka). Az ügyintézés, vásárlás, szolgáltatás igénybe vétele stb. céljából utazók pedig kénytelenek igen hosszú ideig várakozni a visszatérő járatra. Beadványokkal, kérvényekkel ostromolják ezért a tanácsokat, a megyei tanácsok közlekedési osztályait.

Emellett a demokratikus játékszabályok szerint még a Volán is lehetőséget ad arra, hogy a lakossági igényeket fórumokon felvessék. Rendszeresen, évente egy-két alkalommal tartanak menetrendi értekezleteket a központi településeken (városokban, nagyközségekben), ahová meghívják a vonzaskörzetükbe tartozó falvak, nagyobb üzemek képviselőit is. Itt tehát alkalma van a Volánnak felmérni a különféle viszonylatú és sűrűségű utazási igényeket. Ezek a fórumok azonban mégsem tekinthetők a lakossági érdekek érvényesítési eszközének, mert a Volán a legjobb esetben is csak törekszik a felmerülő igények általa jogosnak talált részének kielégítésére, de nem kötelezhető akceptálásukra, már csak azért sem, mert nincsenek meg hozzá, vagy legalábbis nagyon hiányosak a feltételek. A lakosság kérésének, nemegyszer követelésének a Volán csak ritkán tud eleget tenni, mert általában nem lát garanciát arra, hogy egy járat kihasználtsága megfelelő lesz. Jellemző, hogy ma a Volán helyközi-távolsági járatainak átlagos férőhelykihasználtsága 33–36% között ingadozik, azaz a férőhelyeknek mintegy kétharmada üres. A vállalat számára viszont a legalább 50–60%-os kihasználtság lenne kívánatos, mivel csak a saját bevételével kénytelen ellensúlyozni rezsijét, ugyanis az államtól nem kap kiegészítő támogatást. Ma általában a teherszállítás nyereségessége ellensúlyozza vagy legalábbis mérsékli ilyen-olyan mértékben a személyszállításban előálló veszteséget.

Aligha kedvez tehát a jelenlegi tömegközlekedési helyzet az elmaradott, „többszörösen hátrányos helyzetű” aprófalvas térségek felzárkóztatására, a népességmegtartó képesség növelésére irányuló területfejlesztési politikának. Feltétlenül meg kell találni a módját a jelenleginél *gyorsabb* és főként *gyakoribb* buszközlekedésnek. Ennek megteremtése csak részben képezheti technikai-szervezeti újításokkal (pl. mikrobuszok beállításával) a közlekedési vállalat feladatát. Mindmáig nem találják igazi megoldásnak az apró falvak kevés, de a nap folyamán több ízben jelentkező utasai olcsóbb szállítására a mikrobuszt, mert ennek a kiszolgálásához is ugyanannyi munkaerő kell, meg alig kapnának mikrobuszt a MOGÜRT-től. Lényegében azonban csak állami dotációval ellensúlyozható a ráfizetés, tehető érdekeltté a vállalat az intenzívebb közlekedés megteremtésében.

További érdekellentétek feszülnek az egyes Volán-vállalatok között is a megyehatár-közelbeli térségek közlekedési kiszolgálásában. Gyakran vitás, melyik vállalat vállalja fel egy ottani település adott irányú közlekedési igényének kielégítését. Ugyanis jó néhány esetben a határ menti település lakossága számára előnyösebb a már a szomszéd megyében fekvő központi település felkeresése mind munkavállalás, mind szolgáltatás igénybe vétele céljából, mint a saját megyéjében levőé, tehát kifelé gravitál. E „renegáció”-ban azonban a saját megyei Volán-vállalat sem igen hajlandó

partner lenni, nem akar átjárni a túlsó megyébe saját járataival, viszont a szomszédos megyei Volánnak még kevésbé illik idejárnia buszaival, hogy e település lakosságát a saját központja felé orientálja.

Másfél évtizedes múltja van annak a felismerésnek, hogy miközben a Volán-vállalatok súlyos munkaerő- és járműellátási gondokkal küszködnek, luxusnak, a termelőerők pazarlásának értékelhető, hogy a közületek, vállalatok tulajdonában levő, majdnem a Volán parkjához közelítő mennyiségű buszt igen alacsony kihasználtsági szinten és nagyon sok esetben a Volán-vonalakkal megegyező irányban, viszonylatokban, saját vidéki dolgozók szállításához üzemeltetik. Ezért különféle intézkedésekkel igyekeztek rávenni a vállalatokat arra, hogy vagy adják el a nélkülözhető buszokat, de méginkább, hogy napközben, amikor a vállalat alig használja ezeket, a Volán menetrendbe beiktatható módon, közhasználatú buszjáratokként vegyenek részt a lakosság, az általános utasforgalom szolgálatában. Bármennyire is ésszerű volt azonban ez a törekvés népgazdasági szinten, mára még a kezdeti szerény sikereknek is csak a torzója maradt meg, mert a közületeket igazából nem tudták érdekeltté tenni abban, hogy a nyájközönség, a köz használatába állítsák eszközeiket.

IRODALOM

- BENYÓ B. 1981: Egy autópálya vonalvezetése. Valóság, XIV. 5. pp. 92–96.
- ERDŐSI F. 1981: A Dél-Dunántúl úthálózata térszerkezetének átalakulása a vasúti és a gépkocsi-közlekedés hatására. Közlekedéstudományi Szemle, XXXI. 3. pp. 107–117.
- ERDŐSI F. 1985/a: A magyarországi normál nyomtávú vasúthálózat megritkításának következményei. Területi Statisztika, XXXV. 6. pp. 650–660.
- ERDŐSI F. 1985/b: Mióta nem gazdaságosak vasúti mellékvonalaink? Közlekedési Közlöny, XLI. 28. pp. 467–469.
- ERDŐSI F. – KOVÁCS Á. 1985: Csak nosztalgia, vagy valami más is? – Somogy, XIII. 4. pp. 84–85, 5. pp. 78–83.
- ERDŐSI F. 1986/a: Vasúthálózatunk 1945 utáni változásának néhány gazdaságföldrajzi következménye. Területi Kutatások 7. MTA Földrajztudományi Kutató Intézet. pp. 79–96.
- ERDŐSI F. 1986/b: Kincstári vagy nemzetgazdasági érdek, közszolgálat vagy (és?) vállalati gazdaságosság. Gazdaság, XIX. 4. pp. 45–61.
- ERDŐSI F. 1987: Területi érdek és közlekedés. Tér és Társadalom, I. 1. pp. 47–66.
- TRAFENEK A. 1985: A Balaton körüli közúthálózat fejlesztési koncepciója. Közlekedéstudományi Szemle, XXXV. 11. pp. 502–510.

ERDŐSI, FERENC:

REGIONAL AND SECTORAL PRESSURES IN THE DEVELOPMENT OF TRANSPORT NETWORK IN SOCIALIST HUNGARY

(Summary)

'Quasi-sociological' methods can reveal regional and sectoral pressures also in the socialist period of transport network development: most of the few post-war railway constructions served sectoral,

particularly heavy industrial, interests. Frequent railway line liquidations following 1968 were again motivated by pressures from individual firms, wrapped up in the guise of national interests. But the negative consequences soon unveiled the fact that these liquidations were very harmful to regional, and finally to overall, interests. Most railway liquidations were contrary to codified regional development policies since they happened in backward regions which received state subsidies from earmarked spatial development funds. The M7 national highway leading to lake Balaton was traced according to the interests of the capital. But a section of the western M1 highway crossing the Kisalföld provides an example for the victory of regional concern for nature conservation.

On the other hand, provincial interests often resulted in situations in which newly built access roads leading to villages located along county borders actually teared them away from their natural gravity zone.

The development of long-distance bus line services bears the mark of the business interests of the state road transportation firms VOLÁN which are organized by counties. VOLÁN did not at all considered the interests of those who live in small villages, in the midst of accumulated disadvantages anyway, and who, in many instances, cannot reach either the nearest town or the county seat direct.

Translated by Eta Daróczy

ЭРДЕШИ, ФЕРЕНЦ:

ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ И ОТРАСЛЕВЫЕ ИНТЕРЕСЫ В ФОРМИРОВАНИИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ТРАНСПОРТНОЙ СЕТИ

(Резюме)

Роль территориальных и отраслевых интересов, применением методов социологического характера наблюдается и в формировании социалистической транспортной сети.

Большинство незначительных по количеству железнодорожных построек с 1945 г. послужило отраслевым, в первую очередь интересам тяжелой промышленности. Интересы предприятий в неоднократных уничтожениях железнодорожных полотен появлялись в форме народнохозяйственных интересов, однако отрицательные последствия сделали однозначным нарушение территориальных интересов хозяйства. Значительная часть ухудшивших и удороживших жизненные условия уничтожений полотен была осуществлена как раз в отсталых районах, таким образом эти мероприятия противоречили основным целям территориального развития и узаконенной территориальной политики.

При намечении трассы балатонской автострады выдвигались на первый план интересы столицы, а в случае намечания части западной автострады, находящейся на Кишальфёльде, победили региональные интересы, чувствительные к охране природы. Из-за провинциальных интересов, во многих случаях, села, находящиеся вдоль областных границ, обеспечены интрапровинциальными подъездными дорогами независимо от своих естественных зон тяготения.

Формирование автобусной сети определялось собственными деловыми интересами предприятия Волан, организованного по областям, и не принимались во внимание интересы населения мелких, слаборазвитых и периферийных сел, не имеющих посредственной связи ни с городским административным, ни с областным центром.

Перевел: Дьюла Хорват

LACKÓ LÁSZLÓ:

IMPORT AVAGY HAZAI

(Válasz kísértet-ügyben)

Számomra ma is különleges megtiszteltetés, ha együtt emlegetnek vagy szerepelhetek ENYEDI Györggyel (legszívesebben úgy írnám: Gyurival, de ez egy ilyen komoly folyóiratban aligha megengedhető bizalmaskodás lenne). Ezért a 2. számban megjelent Kísértet-história c. cikk végén megfogalmazott felhívás nyomán örömmel ragadtam tollat.

A kívülálló, de érdeklődő szakmai közvélemény szemszögéből talán akkor értékesebb egy ilyen válasz, ha véleményeket, felfogásokat mutat be, és nem válik pro és kontra idézetek gyűjteményévé. Ebből kiindulva néhány – a vitához tartozó – témakörrel mondom el véleményemet, nem zárva ki, vagy inkább remélve, hogy másokat is állásfoglalásra készítenek. Jó lenne ez azért is, mert tudományos közéletünk elég szegény szakmai vitákban.

1. Az első, amivel foglalkozni kívánok: a tudományos, elméleti import. Most bírálatot kaptam azért, hogy szigorúan írtam az elméleti, különösen a nyugati eredetű importról. Valószínűleg az vezetett az éles megfogalmazásra, hogy a túlzott mértékű és egyoldalú import valóban nagyon bosszant. Már legalább egy évtizede írok, szólok az ellen (úgy látszik, én is öregszem), hogy a hazai gazdaságföldrajzi, területi gazdaságtani elméleti tevékenység ennyire visszaszorul. Nagy, kollektív tévedés volt, hogy pl. a MARKOS-iskola – sokszor nagyon leegyszerűsített, de mégis előrelépést hozó, szemléletet formáló – elméleti munkássága oly erőteljesen elítéltetett, sárba taposztatott. Személy szerint nekem fáj, ahogyan lejáratuk a magyar marxista gazdasági földrajz elméleti törekvéseit. Feleslegesen túl jó lehetőséget adtunk a külső bírálatnak és a területi közgazdasági megközelítésnek arra, hogy „helyre tegye”, „kiigazítsa” a földrajzi tévelygéseket. Ez azért is kár volt, „Mert magamat kigúnyolom ha kell, de hogy más mondja, azt nem tűröm el!”, azaz nekünk magunknak kellett volna az elméleti megújulás élére állni, szükség szerint kritizálni, de csinálni.

Ha alapos belső vizsgálatot végzünk a 60-as években, talán nem vált volna általánossá az a felfogás, hogy valamirevaló produkciónak csak a közvetlenül hasznosítható (jobban mondva, annak látszó) kutatás számított. Mindenki ilyenekkel foglalkozott, azok is, akiknek az elméleti munka lett volna elsősorban a dolguk.

A múltat illetően egyértelműen megállapítható, hogy az 1970–71 évi területi politikai elhatározások alapjául a központihely-elmélet, valamint a növekedési pólusok elmélete szolgált. Tudjuk, hogy ezek Nyugat-Európában születtek, de ma már az is világos, hogy tulajdonképpen csak másolásuk és nem adaptációjuk történt

meg. Azt, hogy volt és van szerepe a magyar területfejlesztésben a településhierarchiának vagy egyes központok kiemelt fejlesztésének, ki vitatná? De ahogyan ezek alkalmazása folyt, a hazai viszonyokat tükröző elméleti háttér nélkül, az számottevő szakmai-tudományos felfogásbeli és gyakorlati torzulásokhoz vezetett. Nos, az ilyen helyzetek kialakulása, netán újratermelése ellen ágálok.

És még valami, az import irányát illetően. Meglehetősen szubjektíven ugyan, de úgy gondolom, hogy túl sok a nyugatról behozott szellemi áru. Mély benyomást tett rám ANKERL Géza (nyugaton élő hazánkszüllötte) cikke (1985), amely a vgmkal összefüggő számos elméleti abszurditás mellett arra is utalt, hogy pl. a termelési kooperációs törekvésekben mennyivel nagyobb figyelmet kellene fordítani az NDK-val, Csehszlovákiával való együttműködésre. Azzal érvel, hogy míg a nagy tőkés ipari cégek legfeljebb konckokat dobnak, addig Kelet-Közép-Európában egyenrangú viszonyra lehetne építeni. A mi szakmánkhöz visszatérve: pl. érdemi értékelést kellene adni a bolgár településrendszer koncepcióról, egyes szovjet elméleti, modellezési munkákról stb. (pl. KOCSETKOV A. V. – PCSELINCEV O. Sz. 1980).

Összességében az a lényeg, hogy az importtal kapcsolatos nagyobb óvatosság szükségességét akarom kiemelni. Ezt egyrészt azért is megalapozottan tehetem, mivel magam is importőr vagyok (talán elsősorban módszereket illetően), másrészt elég széles körű és különböző tartalmú (tudományos, illetve kormányzati) nemzetközi tapasztalatokkal rendelkezem. Az a meggyőződésem, hogy az elméleti import eredményességének a mi területünkön legalább két előfeltétele van:

- a hazai fejlődési folyamatok pontos ismerete,
- magas színvonalú hazai elméleti tevékenység, amely pl. elengedhetetlen az adaptációkhoz.

A kísértetek elűzése, az import hatékonyságának javítása érdekében e feltételeket kell javítanunk.

2. Természetesen nem térhetek ki az urbanizációs szakaszokkal összefüggő polémia elől. Nem is akarok, de ezt inkább olyan formában teszem, hogy korábbi véleményemet kiegészítem (megrázóan újat nem fedeztem fel), és néhány közvetlen reflexiót is fűzök a témához.

Ha az a kérdés formálódik meg, hogy vajon vannak-e az urbanizációnak szakaszai, akkor erre kapásból azt válaszolom: bizonyosan. Az egyik alapvető gond azonban az, hogy miként definiáljuk a fogalmat. A legtöbbször ugyanis – kimondva vagy kimondatlanul – a városokban vagy bizonyos népességszámnál többel rendelkező településekben élők számával mérjük a jelenséget. Kézenfekvő, hogy e számarányváltozás (pl. város – vidék relációban) mutat szakaszosságot. Az urbanizáció gazdagabb értelmezése esetén viszont egyfelől fellép a mérés bizonytalansága, másfelől pedig megjelenik az összehasonlíthatatlanság pl. Mexikóváros, Sao Paolo avagy London, Utrecht között. Egyes harmadik világbeli országok városiasodása sok-sok tizeddel elmaradva követi, mondjuk, az európaiat. De mivel a körülmények teljesen különböznek, sem az igények, sem a feltételek tekintetében nem vethetők össze. Hasonlóak a különbségek, mintha a korai kapitalizmusban érvényesülő közgazdasági törvényszerűségeket az imperializmus vagy még inkább a posztindusztriális társadalmak jellemzőivel hasonlítanánk össze. Ez esetben is lehetne találni hasonlóságokat – de formailag! Az ókori városállamok lakóinak többsége városban lakott. Na és, ezért magasan

urbanizált? A XI. és XIV. század között nagyarányú városfejlődés ment végbe. A népességnövekedés olyan ütemű volt, mint a XIX. században, a XII. század végétől a XIII. század végéig Párizs lakossága több mint kétszeresére nőtt stb. (Mumford, 1985)

A másik gondolati szál, amelyen végig kell haladni, hogy a településfejlődés tényezőinek jelentős részét a gazdaságban kell keresni, miként erre ENYEDI is rámutat. Igen, de — és itt ez a lényeg — ezen összefüggésben már nem említi az urbanizációt! Vagy talán az urbanizáció és a településfejlődés szinonim fogalmak? Ez persze új helyzet lenne ebben a vitában is. Visszatérve a szálhoz: az a körülmény, hogy a szakaszok valahogy kapcsolódnak a gazdasági impulzusokhoz, jelzi, hogy valamilyen következményről, okozatról van szó. És ha az okot vagy annak környékét nem vizsgáljuk, hanem csak azt, hogy mennyien laknak az elővárosban, városban és vidéken, nagy a veszélye a formalizmusnak. Kutatásaim azon következtetésre vezettek, hogy az urbanizáció a területi fejlődés része, ugyanúgy, mint a falusi térségek fejlődése. De miért nem beszélünk külön ez utóbbiról, bizonyosan ennek is vannak sajátosságai, szakaszai is! A kép csak így lehetne teljes, azaz értelmes. Ha a lényegyet, a mozgatórugókat akarjuk megismerni, nem korlátozódhatunk az egyik oldalra. A város — akár kicsi, akár nagy — a környéke, vonzáskörzete nélkül nem érthető! Ugye, ebben is egyetértünk?

A területi fejlődés tényezőinek meghatározásával, ezek viselkedésének jellemzésével foglalkozva, BARTKE felfogásával összhangban — arra a következtetésre jutottam, hogy az urbanizáció, mivel a területi fejlődés része, másodlagos, következményjellegű. Ez persze nem jelenti azt, hogy e jelenséggel nem indokolt külön is foglalkozni.

Visszatérve az urbanizációs szakaszokhoz, attól tartok, hiába vár tőlem akárki cáfolatot vagy megerősítést. Nem foglalkoztam a témával, és nem óhajtok a jövőben sem e részkérdésekben elmélyülni. Kirohanásom a négyszakaszos kísérlet ellen azzal függ(ött) össze, hogy szerintem fontosabb a tartalom vizsgálata, a folyamatok, okok megismerése, mint az egyik forma viselkedésének leírása.

Az urbanizációs szakaszokkal összefüggő hazai kutatásokban jelentős szerepet játszott HÖRCHER Ferencné. A VÁTI-ban végzett munka finanszírozásában évenként keresztül „bűnrészes” voltam, sőt, egy szerény kiadványt is megjelentettünk. (Az urbanizáció Európában.) Eközben jókat vitáztunk: HÖRCHER Nóra volt az egyik oldalon, BOROS Ferenc doktor meg jómagam a másikon. A fő kérdés mindig az volt, hogy mekkorák a különbségek a holland és a nyugat-európai, valamint a magyar urbanizáció, nép- és településsűrűség, történelmi, természeti feltételek stb. között. Meggyőzni nem tudtuk egymást, Nóra hangsúlyozta az egyező vonásokat, mi pedig a különbségeket.

Azután saját kutatómunkám során (1984–85) újra szembetalálkoztam a témával. Ekkor lett egyértelmű számomra, hogy az urbanizációt a területi fejlődés részének célszerű tekinteni. Miközben a területi fejlődés ciklikus jellegét igyekeztem bizonyítani, ráakadtam BERRY (1981) egy munkájára, amelyben — szinte leírhatatlan gyönyörűségemre — az urbanizáció-kutatások egyik legkiemelkedőbb képviselője így ír: „Sok mindent lehet mondani az urbanizációról. Először, hogy notóriusan ciklikus, amint azt a sz. ábra mutatja. A városi technológia, a jövedelmi szintek és divat változásaival összekapcsolódva, a növekedési ciklus minden felmenő ága egy új és

elkülönült növekedési gyűrűt ad a városi területhez, úgy, hogy a térbeli formák és az időbeli fluktuációk szorosan összefüggnek.”

Számítási módszerét alkalmazva meglehetősen jellegzetes ciklusokat tudtam kimutatni a magyarországi város lakó népesség változásaiban! Ami azonban most fontosabb: egy nagyhírű szakember ciklikusnak tartja az urbanizációt! És talán meg lehet érteni, hogy én ehhez csatlakozom, hiszen az urbanizációt a területi fejlődés részének, ez utóbbit pedig ciklikusnak tekintem.

Tisztelt vitapartnerem ama megjegyzésére is szólnom kell, amelyben nem kevés iróniával azt mondja, hogy szerintem Magyarországra érve megszelidült a négy szakaszos lidérc. Nos, ami e kísértetet illeti, olyan nagyon veszedelmesnek sehol sem bizonyult... Az idézett megjegyzéssel pedig azt akartam hangsúlyozni, hogy – noha ellenvetéseim vannak – a szakasz-felfogás még mindig sokkal jobb, mint pl. a vonal-folyamatos elképzelés, amely hosszú ideig uralkodott. És az urbanizációs szakaszokkal foglalkozó publikációk rendítették meg először a szüntelen növekvő urbanizációs folyamat mítoszát.

Felveti ENYEDI akadémikus azt is, hogy mondandómból az tűnik ki, mintha úgy vélném, hogy „Európa keleti felén valami egészen más történik, mint egyebütt?” Hát bizony! Meggyőződésem, hogy a területi fejlődés tényezőit illetően is lényegiek a különbségek mondjuk Nyugat-Európához képest, és ezek olyan sajátosságokat képeznek, akár a termelés vagy a népesség területi eloszlásában, mobilitásában, akár a meghatározó fontosságú infrastruktúra színvonalában, sűrűségében stb., amelyekről eltekinteni nem lehet. Ugyanígy nem hagyhatók figyelmen kívül a természeti adottságok különbözőségei, továbbá a nagyon eltérő történelmi fejlődés, az időbeli elmáradás következményei és a legutóbbi négy évtized politikai, társadalmi, irányítási sajátosságai.

Nagyon egyetértek tehát RÁNKI György akadémikussal, aki egy közelmúltban folytatott beszélgetésben utalt a nyugati és a közép-kelet-európai fejlődés lényeges különbségeire, valamint a belső tényezők alapos feltárásának szükségességére, illetve a társadalomtudomány ezzel kapcsolatos jelentős adósságaira (Népszabadság).

Azon elmarasztalással kapcsolatban, hogy a nyugati importra gyanakvóan nézek, az a válaszom, hogy a keletről érkező gyenge árut sem szeretném beengedni. Ezért foglaltam állást pl. BARANOV (1983) felfogásával szemben, amely a társadalmi fejlődés négy univerzális folyamatának egyikeként az urbanizációt tekinti (LACKÓ, 1985. p. 9.). „Mindezekből következik, hogy a külföldi és hazai szakirodalom többségével ellentétben nem tartom megalapozottnak azt sem, hogy az urbanizációt mint valamilyen sajátos jelenséget, a területi fejlődéstől elkülönítve értelmezzék, elemezzék, és úgy állítsák be, hogy az egy mindent átható, objektív folyamat.” (i. m. p. 71.)

Az urbanizációs szakaszok a városi népesség számának, arányának változására alapozódnak, bemutatják azt is, hogy mikor laknak sokan vagy kevesebben a nagyvárosokban avagy a kisvárosokban. De minthogy ez alapvetően a gazdaság, a természeti feltételek, az oktatás, az egészségügy stb. térbeli elhelyezkedésének következménye, és az egyes tevékenységfajták a számukra kedvezőbb feltételeket nyújtó helyekre áramlanak – nem is lehet másként, mint hogy a fejlődés céljaival, feltételeivel összekapcsolódva térbeli átrendeződések mennek végbe. (Pl. a nagyvárosi agglomerációk Kelet-Európában még – ha lassan is – nőnek, Nyugaton viszont már hosz-

szabb ideje stagnálnak, fogynak. A Renault-ban már 8–10 éve működik a fordulat-számmérő, a Daciában pedig most újdonság...)

A népesség, illetve egyes társadalmi-gazdasági funkciók területi elhelyezkedése, sűrűsödése-ritkulása sok oldalról meghatározott folyamat, amelynek mérésére, kifejezésére korábban jól megfelelték mennyiségi jelzőszámok. A 70-es évek elejéig tartó időszakot Nyugat-Európában a mennyiségi, az extenzív urbanizáció jellemezte, hasonlóan ahhoz, hogy pl. az ipari vagy mezőgazdasági termelésben is a több, a nagyobb volt a fontos. Nálunk – úgy vélem – még tart az extenzív szakasz, bár üteme már lassuló. Nyugat-Európában javarészt minőségi urbanizációról kell manapság beszélni, amelyet nem fejez ki a városban élők számának, arányának változása, hanem pl. az ellátottság színvonalának további javulása, a település-rekonstrukció jellemez.

Egyenesen reflektálva a szakaszok létevel kapcsolatos érvelésre: nem tagadom én sem urbanizációs, sem más szakaszok létezését, ahogyan ezt Enyedi írja. Bizonyosan léteznek ezek, a kifogásom mindössze annyi, hogy nem az a lényeg, hanem ez másodlagos, illetve megjelenési forma. Ez nem vezérel semmit, ez a területi fejlődés egyik jól körülírható, jellemezhető eleme.

Szerintem tehát a megfelelően általánosított tétel az, hogy az urbanizáció változásait a területi fejlődés részeként, a területi ciklusokba ágyazva kell értelmezni. ENYEDI modelljéről pedig az a véleményem, hogy a területi fejlődés egy részének szellemes leképezése, igen jelentős hozzájárulás a térbeli folyamatokkal kapcsolatos gondolkodás megújításához.

3. Végül, az elméleti import és a gyakorlat közötti kapcsolat kérdéséhez. Ebben a tekintetben egyértelmű, hogy különböző oldalon állunk, különböző szemüveggel tekintünk a jelenségekre. ENYEDI professzor a 70-es évek végén és a 80-as évek elején frontális támadásban volt a településfejlesztés gyakorlatával szemben, én pedig akkor már a minisztériumban ültem, ... védekeztem... Sok kemény vitánk volt, amire persze most nem lenne érdemes visszatérni, ez csak háttérinformáció.

A magyar területi politikák tartalmát elemezve azt találtam, hogy az 1970–71 évi dokumentumok két jellegzetes elméleti pillére: a településhierarchia és a növekedési pólusok kiválasztásának eleve. Véletlenül(!?) mindkettő Nyugat-Európából ered (Németország, Franciaország). Ezek eddig tények. Az ma már kevésbé egyértelműen állapítható meg, hogy személy szerint kik voltak az importőrök, a tudomány vagy a gyakorlat emberei? Gyanítom, hogy inkább a kutatók. ENYEDI úgy vélekedik, hogy a szerinte is túlzott és káros nyugati importot közvetlenül a gyakorlati szakemberek végezték, saját hülyeségeik – közigazgatási és oktatásügyi összevonások stb. – alátámasztására. Mintha elfelejtkezne az időtényezőről! ENYEDI: ha ugyanis a butaságok alátámasztására szolgált az import, akkor mi volt, amikor a rossz elképzeléseket kialakították? Csak a döntéshozók saját korlátoltsága, netán rosszindulata? Hogy elvegyék sok derék magyar falu ellátóintézményeit? Nyilván nem, hanem az elméleti hatás alatt folytatódott a gyakorlati másolás. Ami Svédországban vagy az NSZK-ban jónak bizonyult, mert pl. volt hozzá infrastruktúra, az nálunk csődöt mondott. Ez is azt bizonyítja, hogy Kelet-Közép-Európában bizony sok minden másként van... „Nem az elméleti kutatók másoltak (azok kétségbeesetten tiltakoztak), hanem a gyakorlati tényezők.” – írja vitapartnerem. Én olyant nem fogalmaztam meg az eredeti cikkben, hogy az elméleti kutatók másoltak. Az viszont tény, hogy az 1970–

71. évi magyar területi politika előkészítésében, arculatának megformálásában a tudósok, kutatók tucatjai résztvettek! A tiltakozás pedig 6–8 évvel később kezdődött. Időzavar!... De ez a múlt, levontuk tanulságait, túlvagyunk rajta.

*

Mire kellene összpontosítani mostanában, a közeljövőben? Legelőször is arra, hogy a magyarországi területi fejlődést – a folyamatokat, jelenségeket, okokat és következményeket stb. – minél egzaktabban megismerjük. Ehhez jól szervezett és irányított elméleti jellegű munkára van szükség, visszaadva az ilyen irányú munkák szakmai presztizsét. Másodsor: olyan tudományos-szakmai fórumot kellene létrehozni (illetve inkább egy meglévőt alkalmassá tenni), amely a területi fejlődés különböző aspektusú elemzési eredményeinek, az ezzel kapcsolatos vitáknak ad megfelelő keretet. Harmadsor: gyors lépésekre, intézkedésekre van szükség a felsőfokú szakemberképzés javításában. Mondjuk olyanra, hogy – az erőteljes ütemű előregezés és munkaerőhiány megállítása érdekében – újra elérjük a három és fél évtizeddel ezelőtti szintet, amikor is a közgazdasági és a műszaki egyetemen egyaránt folyt területi és településtervező képzés. Lennének még egyéb javaslataim is, ezektől azonban elálllok, nehogy magamra haragítsak némely földi hatalmasságokat.

IRODALOM

- ANKERL G. 1985: Aktuális megjegyzések néhány illúzióról: Nyugatkép és gazdasági reform. Valóság, 5. pp. 62–69.
- A felzárkózás folyamata. Beszélgetés RÁNKI GYÖRGY akadémikussal. Népszabadság, 1987. február 21.
- BARANOV A. V. 1983: Sztagyii evolucii szocialiszticyicseszko goroda Regionalnije Szisztyemi 2. sz.
- BARTKE I. 1982: A társadalom és a gazdasági területi szerkezetének alapvonásai. Tervgazdasági Közlemények 3. sz., Budapest.
- BERRY, B. J. L. 1981: Recent Trends in Urbanization. In: Cities in Transition Sijthoff – Nordhoff (szerk.: NIJKAMP, P. – RIETVELD, P.), Alphen aan den Rijn.
- ENYEDI Gy. 1987: Kísértethistória. Tér és Társadalom 1. évf. 2. sz. pp. 74–76.
- HÖRCHER F.-NÉ 1980: Az urbanizációs folyamat alakulása. Településtudományi Közlemények 29. sz., Budapest.
- HÖRCHER F.-NÉ 1981: Az urbanizáció Európában. Területfejlesztési Közlemények 12. sz., Budapest.
- KOCSETKOV A. V. – PCSELINCEV O. Sz. 1980: Szisztyemi raszszilenyija: sztratyezii razvityija i upravlenyija. Szobrnnyik Trudov VNIISZI.
- LACKÓ L. 1985: A területi fejlődés befolyásolásának lehetőségei és korlátai. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- MUMFORD, L. 1985: A város a történelemben. Gondolat. Budapest.

NÁDASI ÉVA:

FALU ÉS KÖZÖSSÉG

(Kutatási hipotézis)

A probléma vázolója

Egy nagyobb lélegzetű etnopszociológiai kutatás tapasztalatai nyomán arra az eredményre jutottunk, hogy a falvak csoportosításához, illetve csoportosulásuk megállapításához nem elegendő a szokásos külsőlegyes tényezők feltárása, mint pl. a mezőgazdaság, az ipar, az infrastruktúra, a migráció, az igazgatás s megannyi más faktor szerkezetének, változásának elemzése. Ezek ugyan mind településformáló tényezők, és mind hatnak a közösség struktúrájára, azzal kölcsönhatásba lépnek, de végül is azon kívüli, exogén faktoroknak tekinthetők. Ha csupán e tényezőket vizsgáljuk, az a furcsa helyzet áll elő, hogy a társadalomtudományok „differencia specifica”-ját, az embert, az emberi közösséget tévesztjük szem elől.

Mindezt azokkal a kutatási tapasztalatokkal tudnánk alátámasztani, melyeket a vizsgálat során szereztünk. E tapasztalatok egyike az, hogy ugyan annyiféle csoportosítás, illetve csoportosítási lehetőség létezik, ahányféle kutatási cél és vizsgálati terület, e „mesterséges” csoportosítások azonban nem mindig esnek egybe a falusi közösségek tényleges csoportosulásaival. Ugyanakkor a sokféle csoportosítási lehetőség ellenére a falvak általunk alapstruktúrájának nevezett szférája – a gazdálkodás mikéntje (művelési módok, technikai színvonal) és a populáció demográfiai magatartása – a vizsgált területen és időszakban feszesebb, kevésbé specifikus struktúrájának, azaz relatíve egységesebbnek mutatkozott, mint az egyéb területek.¹

Az elmondottakból három dolog következik: a) a különféle egységek alapstruktúrája, illetve a jelenségek szintjén mutatkozó szerkezete két *elkülönülő szféra*, melyeket nem szabad összetéveszteni és azonosítani; b) alátámasztja ezt, hogy a néprajztudomány eddigi, főleg kulturális szempontok, azaz többnyire a jelenségszint alapján végzett csoportosításai – kevés kivétellel – nem tudták bizonyítani a definiált egységek közötti alapvető különbségek létezését; c) mivel azonban tapasztalataink szerint léteznek csoportok, így erősen feltételezhető, hogy ezek a tényleges – tehát nem a tudomány által lokalizált – csoportosulások *főként tudati tényezők*, illetve bizonyos mértékig a kulturális alrendszer differenciált szerkezete alapján tárhatók fel.

Vagyis visszajutottunk kezdeti problémánkhoz: a társadalomtudományi kutatások és a közösségek belső működésének viszonyához. Látható, hogy a „szociális tevékenység” motivációinak, tudati vetületének vizsgálata nemcsak hogy fontos, hanem feltétlenül szükséges is lenne.

Az ilyen típusú kutatások hiánya két fő tényezőre vezethető vissza. Elsősorban arra, hogy e munkák más tudományágak terénümaként – pl. szociológia, szociálpszichológia – vannak nyilvántartva. Ebből következően olyan kutatói magatartást kívánnak meg, amely két, esetleg több diszciplína iránt is affinitást mutat. Másodsorban fontos ok az, hogy a vázolt probléma nem könnyen feltárható terület, amit még nehezít, hogy nálunk előzmények, követhető nyomok nemigen vannak. Nem állítjuk azonban, hogy a közösségre vonatkozó vizsgálatok teljesen hiányoznak. Az ezzel kapcsolatos kutatások a magunk szempontjai szerint három fő csoportra oszthatók: az egyik a gazdaságtörténeti tanulmányok sorozata,² melyek a közösségek működésének gazdasági oldalát elemzik, a másik a jogtörténeti-néprajzi munkák közé tartozó elemzések, melyek a csoportok jogi, szokásjogi vonatkozásait vizsgálják,³ a harmadik pedig a szociálpszichológia oldaláról közelítő csoportkutatások sora,⁴ melyek a közösségek pszichés működését próbálják feltárni.

Az első két terület főleg történeti studium, az utolsó viszont empirikus, sőt experimentális diszciplína, amely nem csak a konkrétan létező csoportok folyamatait, hanem a kísérleti körülmények között mesterségesen létrehozott csoportok „steril”, azaz a társadalmi eseményektől független viszonyait is vizsgálja.⁵

Láthattuk azonban, hogy elsősorban a történetileg létező közösségek belső működésének, pszichés folyamatainak feltárására lenne szükség, többek között például a tényleges csoportok lehatárolásához. Az ilyen jellegű kutatások más okból is hasznosak lehetnének. Eredményeik révén kiderülhetne, hogy szociális szempontból mely közösségi formák a leghatékonyabbak, illetve, hogyan kell megszerveződnie egy adott települési egységnek ahhoz, hogy társadalmilag optimálisan működjön. Választ adhatnának arra, hogy egy adott emberi – települési együttes tényleges térszervező ereje – kisugárzása – meddig, mire terjed(het) ki. Mindennek gyakorlati haszna – pl. a területi tervezés, a településhálózat-fejlesztés számára – könnyen belátható. Azonban a szembevetendő lehetőség – a társadalom hatékony vagy hatékonyabb működésén, illetve ilyen irányú befolyásolásán – túl általában az emberi közösségek belső mechanizmusairól, folyamatairól konkrét egységek vizsgálata révén nyernénk ismereteket, ami az ember önismeretéhez, társas lény mivolta következtében szorosan hozzátartozik.

Végül a kutatási eredményeknek van egy másik, az eddig említettektől eltérő alternatívája is. Kiderülhetne például az is, hogy a „klasszikus” közösségeszményekkel le kell számolnunk, mivel az individuumnak, az önérvényesítésnek egyre nagyobb teret engedő világunkban a közösségre az eddiektől eltérő funkciók ellátása hárul.

I. Fogalomdefiníciók

Legelőször a címben is előforduló két fogalmat kell tisztáznunk, mivel ezek jelentik e munka alappilléreit. A sokféle lehetséges definíció közül a teljesség igénye nélkül, itt csak a magunk számára hasznosíthatókra térhetünk ki.

1.1. A közösség fogalma és alapvető jellemzői

A közösség fogalmát minden tudományág a maga szempontjai szerint értelmezi. A gazdaságtörténet az embercsoportot nevezi közösségnek, amely gazdasági ügyeit közösen intézi, vagyis közösen gazdálkodik. A néprajzos, a szociológus a közös hagyományokkal, közös norma- és értékrendszerrel rendelkezőket tekinti annak. A jogtörténet azokat, akiknél a közösség és a közösségirányítás még nem vált el egymástól, illetve autonóm módon, szokásjog alapján történik, a szociálpszichológus pedig az egyének közötti gyakori interakciókra és az érzelmileg is megélt (affektív) összetartozástudatra helyezi a hangsúlyt.⁶ Tehát minden diszciplína az általa fontosnak tartott oldalt hangsúlyozza, észrevehető azonban, hogy e fogalomértelmezések mindegyikének van egy közös feltétele: a közös terület és lakóhely birtoklása, mely nélkül tényleges közösség ki sem alakulhat. A különféle aspektusok együtteséből összeáll a sokarcú valóság, illetve a fogalom maga. Ezek szerint, közösségnek tekinthetők azok az embercsoportok, amelyek területileg egy helyen élnek, s tagjai részben vérségi, részben hagyományok által szabályozott szoros és kölcsönös kapcsolatban állnak egymással. Együttesük szükségképpen strukturált, kapcsolataik együttműködő jellegűek, melyeket a közös norma- és értékrendszer mellett, célracionális okok, valamint affektív összetartozástudat is motivál.⁷ Röviden úgy is mondhatnánk, hogy közösség az egyének szűkebb, strukturált köre. Ez a tág terjedelmű megfogalmazás azonban eltérítene tulajdonképpeni témánktól, a tradicionális közösségek vizsgálatától, mivel ebbe a meghatározásba másfajta közösségek – pl. család, rokonság – is beletartoznak.

A közösség fogalmát céljainknak megfelelően, elsősorban szociológiai, illetve szociálpszichológiai szempontból vizsgáltuk meg. Az első definícióban mindkét aspektus megtalálható, így az elkülönítés pusztán azt jelenti, hogy a fogalomnak más-más dimenzióját hangsúlyozzuk.

Nevezetesen a szociológiai vizsgálatok számára a célracionális okok által létrehozott együttműködés ténye, körülményei, eredményei fontosak, a társadalomlélektan oldaláról pedig az együttműködés kiváltotta közösségi pszichikus reakciók (pl. az összetartozástudat vagy az interperszonális viszonyok) jelentik a vizsgálandó problémát. Összefüggő, nehezen szétválasztható dolgokról van itt szó, érintkező tudományterületekről, ami azt jelenti, hogy a gyakorlatban hiába koncentrálnak az egyik területre, óhatatlanul a másik kérdéseibe is beleütközünk. Ahogy HUNYADI György fogalmazza: „A szociálpszichológia tudományterületének közepén húzódik egy határvonal: az egyénre vonatkozó és az emberek szűkebb-tágabb körére vonatkozó kutatások határvonala. A pszichológiai és szociológiai gondolatsorok mégsem torpannak meg ennél a logikai választóvonalnál.”⁸

Ez a megállapítás vonatkozik a szociológia és a szociálpszichológia kapcsolatára is. Elkülönítésüknek elsősorban teoretikus jelentősége van, számunkra pedig segítséget nyújt a közösség és a csoport fogalma közötti különbségek tisztázásához. E fogalmakat ugyanis igen gyakran hasonlóan definiálják, s az azonos vagy hasonló kritériumok következtében egymás szinonimjaként is használják. Véleményünk szerint azonban a két fogalom között a vizsgált objektumhoz való viszonyban kifejeződő, alapvető különbség van. Csoportnak tartjuk ugyanis azt a populációt, amelyet a kutatók tudományos szempontok alapján, mintegy „*kívülről*”, *egységként határoznak meg*, közösségnek pedig azt az embercsoportot, amely *önmagát „belülről” is egységnek tekinti*.

Ennek a megközelítésnek a néprajzi szakirodalomban vannak hagyományai, hiszen BARTH, F. etnikai csoport-definíciójában az önidentifikálás, azaz a tudatos elkülönülés fontos feltétel.⁹ FILEP Antal és KÓSA László is hasonlóan fogalmaz, mikor az e kritériumnak eleget tevő csoportot valós néprajzi csoportnak, viszont a „csak” néprajzi vizsgálat nyomán kirajzolódó egységeket etnokulturális csoportnak tekinti.¹⁰ Látható, hogy a szinte azonosan definiált fogalmak más-más elnevezések alá sorolódtak be. Ez azt bizonyítja, hogy a szoros interakciók, illetve az egyéni azonosulás következtében létrejövő belső egység fontosságát az egyéb tudományágak képviselői is felismerték, s szükségességét ki is mondják. Mivel azonban a csoporttal való azonosulás a nyílt vagy burkolt közös törekvések kisebb-nagyobb mértékű egyéni interiorizálását (belsővé tételét) jelenti, tehát lényege szerint szociálpszichológiai folyamat, mondhatjuk azt is, hogy a csoport szociológiai, a közösség pedig szociálpszichológiai fogalom. A csoport lazább alakzat – hiszen „ad hoc” jellegű is lehet –, mérete, jellege ennek megfelelően igen változatos,¹¹ míg a közösség történeti folyamatokban létrejövő szorosabb egység, azaz az emberi kapcsolatrendszerre vonatkozó szűkebb értelmű fogalom. Az együttes tevékenység, a szoros kapcsolat nyomán szükségképpen létrejönnek az interakciók, a közösségi pszichikus reakciók, melyek aztán strukturálják az emberi tudományt, vagyis kialakítják a csoporthierarchiát, a norma- és értékrendszert, valamint a hagyomány világát. Az utóbbi kialakulása megerősíti a csoport és a közösség különbségeiről mondottakat, hiszen hagyományok létrejötte csak egymással *szoros és tartós* kapcsolatban lévő egységekben képzelhető el. Közösséget tehát csak olyan kisebb emberi együttesek alkothatnak, akiknek tagjai ismerik egymást és tartós személyes kapcsolatban állnak egymással. Ebben az értelemben nem lehet közösség a jászok, a kunok, a székelyek csoportja, de közösséget alkothatnak egy-egy falu lakói, esetleg három-négy szomszédos település lakosai. Természetesen a közösségi lét – mindazt értve rajta, amit a fentiekben leírtunk –, nem törvényszerű még egy falu esetében sem, napjaink individuális világában különösen nem az, de a történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a megelőző korszakokban a fennmaradás kényszere általában önszabályozó, organikus közösségekké kovácsolta a heterogén embercsoportokat. Erről azonban a falu fogalmának kifejtésekor fogalmunk bővebben szólni.

Nem beszéltünk még a *közösség és az egyén* viszonyáról – amely pedig fontos alapviszonya a közösségi kapcsolatrendszernek –, bár az egyéni azonosulás fontosságának hangsúlyozásakor közvetve érintettük már a problémát. Természetesnek találjuk, hogy a tradicionális közösségekben, illetve általában a közösségekben az egyéni szándékok többé-kevésbé alárendelődnek a többségi akaratnak. Ez nem is igen történhet másképp, hiszen az egyéni törekvések korlátlan térnyerésekor a közösség elveszti önszabályozó mivoltát, képtelen ellátni funkcióit és így előbb-utóbb szétesik. Hatékony közösségnek tehát érdeke az egyéni szándékok szűk mederben tartása, s még inkább érdeke az egyéni interiorizáció kiváltása, azaz az egyén és a közösség egybevágo ér-

térendszerének kialakítása. Tradicionális közösségekben ez természetesen nem képzelhető el tudatos és szándékos törekvésként, sokkal inkább különféle kényszerek, illetve az interakciók kiváltotta szociálpszichológiai mechanizmusként. HUNYADY György erről azt írja, hogy „a személyek közötti kölcsönhatások egyik pszichológiai következménye az *egyéni különbségek elhalványulása, a csoport homogenizálódása különböző szempontokból*. Ennek tipikus esete az úgynevezett *konformizmus*, az egyéni vélekedés feladása, a csoporttársak kifejezett álláspontjához való igazodás.”¹²

Az egyén és a közösség viszonya ugyanakkor kétoldalú (bipoláris) kapcsolat, amiből az következik, hogy még a tradicionális közösségnek sem lehet érdeke az egyéni törekvések, vélemények teljes elfojtása. TÁRKÁNY-SZÜCS Ernő kutatásai is ezt bizonyítják. A népi jogszokások vizsgálatakor kiderült, hogy tradicionális közösségeink valóban nem ismerték a személyiség fogalmát, latensen mégis olyan igények, cselekvési sémák húzódtak meg a normák mögött, amelyek a személyiség-érvényesítés kifejeződéseinek tekinthetők.¹³ A szétesés és az anarchia veszélye miatt a szervezethez tehát nagyon fontos tényező, de a közösségek az egyedek különbözőségeiből fakadó eltérések korlátozott kiélését, sőt, bizonyos mértékig a választást is lehetővé kell tennie. Hogy a közösségben nem lehet cél a teljes egyéniségvesztés, illetve, hogy a két ellentétesen ható erőnek egy kényes egyensúlyi helyzetet kell létrehoznia, azt a szociálpszichológiai csoportkutatások is bizonyítják. Ezzel kapcsolatos vizsgálatokat többek között FESTINGER, L., PEPITONE, A. és NEWCOMB, T. M. végzett. Megállapításaik szerint a csoportoknak két, merőben ellentétes kielégülési formát, az individualizációt és az egyéniség elvesztését kell megvalósítania. „Az olyan csoportok, amelyek csupán deindividualizációs helyzeteket képesek nyújtani, valószínűleg nem nagyon stabilak. Jó példa az ilyen típusú csoportra a nagy tömeg. A tömeg pillanatnyi és tűnékeny léte valószínűleg annak a következménye, hogy ez a csoporttípus nem képes kielégíteni az individualizáció iránti szükségletet. Viszont az olyan csoportok, amelyek csupán individualizációs lehetőségeket nyújtanak tagjaiknak, alighanem nem nagyon vonzóak a tagok számára.”¹⁴ A csak egyéniségvesztést nyújtó együttesek ugyanis a belső gátlások erős lecsökkenését, ezzel az anarchia veszélyét idézik fel, a csak individualizációt biztosító csoportok pedig gátolják az együttműködést, a csak közösen elérhető célok megvalósítását. A szokások, tradíciók kimunkálása épp e törékeny egyensúly fenntartását szolgálja. Ezek közösségi (össztársadalmi) méretű dinamikus sztereotípiarendszernek is tekinthetők, melyek a funkciójuk szerint egy csomó tevékenységet rutinnossá, automatikussá téve feszültséget hárítanak el, illetve emberi energiát szabadítanak fel. Egy bizonyos határig mankót, segítséget nyújtanak az élet, a személyközi kapcsolatok szervezésében, vezetésében; könnyebbé, ritmikusabbá teszik azt, s ezáltal biztonságot is nyújtanak. Természetesen előfordulhat az is, hogy e sémák megmerevednek, a változás gátjaivá válnak, s a közösséget alkotók nyomasztó tehernek érzik őket. Mindez azonban nem cáfolja meg a fentiekben mondottakat, mivel ilyenkor a változás új sémák, normák, tradíciók kialakulásához vezet.

II. A falu fogalma és alapvető jellemzői

Eddig a konkrét társadalmi viszonyoktól függetlenül, némileg általánosan elemeztük a közösség fogalmát. Nézzük meg most vázlatosan azt, milyen tényleges társadalmi alakzatok formájában jelentkeznek.

A különféle társadalmi közösségek közül a *család* alapegységnek tekinthető. Ez napjainkban is így van, de még nyilvánvalóbb volt ez a korábbi évszázadokban. A gazdálkodás mikéntjével, a társadalom szerkezetével, működésével foglalkozó gazdaságtörténeti, történeti, néprajzi munkák tömege is ezt bizonyítja, de megnyilvánult ez pl. abban is, hogy a lakosságot nem egyedenként, hanem családonként, illetve háztartásonként vették számba. Magyarázhatja ezt a korabeli népszámlálások hiányossága, illetve a nyilvántartási nehézségek létezése, amelyek mind akadályozták a gyorsan változó népesség pontos regisztrálását; a tényleges ok azonban mégis csak az, hogy a tradicionális társadalom funkcionális alapegysége, bizonyos technikai-technológiai kényszerek következtében, nem az egyed, hanem a család, illetve a családot ellátó háztartás volt. A családi háztartás volt az az elsődleges termelő és fogyasztó egység, amely aztán a maga bonyolult

kapcsolatrendszerében különböző szinteken, több közbeeső közösségen keresztül – pl. rokonság, barátság, szomszédság stb. – létrehozta a nagyobb hierarchikus közösséget, a falut, azt a társadalmi objektumot, ami a tárgyalt fogalompár másik elemét képezi.

A falut, ha lehet, még több tudományág vizsgálja, s ha lehet, még több oldalról közelíti meg, mint a csoportot és a közösséget. Értelmezése, meghatározása is annyiféle, hogy azokat a tanulmány keretein belül számba venni nem is lehet. Így csak néhány tipikus szemlélet és felfogás jelzésszerű bemutatása áll módunkban.

A földrajztudomány a falu külső keretével, a településformával foglalkozik. Számára a falu egy speciális funkciókat ellátó településmorfológiai egység. Többnyire ilyen szempontok szerint határozza meg, s ezek alapján osztályozza.¹⁵

A történettudomány a feudális földtulajdonjog és birtoklási mód felől közelítve vizsgálja a falu problémáját. Ennek megfelelően a falut egy történeti viszonyrendszer egyik elemének, illetve alakzatának tekinti, s elsősorban kialakulását, létrejöttének körülményeit, feltételeit vizsgálja.¹⁶

A gazdaságtörténet ugyanezen aspektusból gazdasági szervezetnek, termelő és fogyasztó egységnek tartja a falut, s a közös gazdálkodás különféle változatait, szintjeit elemzi. A közös szemléleti alap következtében e két utóbbi tudományág vizsgálati területe némileg összemosisódik.¹⁷

A néprajz és a szociológia szemszögéből nézve a falu a társadalmi munkamegosztásban sajátos feladatokat ellátó, sokrétű, bonyolult struktúrájú, hierarchikus társadalomszervezeti egység, s főként ennek ösöszetett szerkezete, változása iránt érdeklődik.¹⁸

A jogtörténet ehhez hasonló aspektusból az adott helyen élő emberi együttesek öngazgatási, szokásjogi kapcsolatrendszerét elemzi, s a falut egy viszonylag autonóm önszabályozó egységnek tekinti.¹⁹

Látható, hogy ki formailag, ki funkcionálisan, illetve történetiségében vagy jelen állapotában vizsgálva közelíti meg a falu problematikáját. E szemléleti dimenziók, vizsgálati területek összegződnek SZABÓ István definíciójában, mikor azt írja, hogy *a falu „települési forma, gazdasági szervezet, társadalmi képlet és jogi közösség”*²⁰ *egyszerre, azaz az adott embercsoport élettere és teljes élete egyben.* Ez a sokoldalú megközelítés igen figyelemreméltó korunk „szétszabdaltó” tudományos világában. Az alapvető folyamatok szempontjából nincs is mit hozzátenni, egy ponton azonban kiegészítésre szorul. A gazdasági szervezet, a társadalmi képlet, a jogi közösség egyedekből áll, s ezek sokirányú, bonyolult kapcsolatrendszere, együttes tevékenysége révén alakul ki. Ha ezt elismerjük, el kell ismernünk a – kapcsolatrendszer és az együttes tevékenység következtében létrejövő – konkrét és közvetlenül megfigyelhető szféra mellett létező másik, áttételes és közvetett szférát, a pszichikus valóságot is, amely – ki merné tagadni? – ugyancsak a kapcsolat- és a tevékenységrendszer révén alakul ki.

A mondottak okán a lehetséges vizsgálati dimenziók közé kell sorolnunk a szociálpszichológiát is, bár ez a tudományág nemigen tekintette kutatási területének a falut. Az egyéb társadalomtudományok ilyen jellegű megközelítése pedig még véletlenül sem fordulhatott elő a közelmúlt tudományában, mivel a fenyegető „rém”, a társadalmi folyamatok „elpszichológizálása”-nak vádja mindig ott lebegett volna a merész vagy hányaveti kutató feje fölött. Szerencsére időközben a szociálpszichológia komoly gyakorlati és kísérleti tapasztalatokkal rendelkező, elméleti rendszert kiépítő diszciplínává vált, s „bedolgozta” magát a tudományok rendszerébe. Ezzel elvileg lehetővé vált a falvak társadalomlélektani kutatása is. Hogy miért csak elvileg, arról a későbbiekben még lesz szó.

Térjünk vissza azonban a faluval kapcsolatos problémák tárgyalásához, annak kifejtéséhez, hogy miért is tartjuk a magunk szempontjai szerint közösségnek és ebbeli minőségében vizsgálatra méltónak.

A falu külső-belső viszonyai, helyzete, sőt funkciói is változtak, módosultak a történelem folyamán. Mások a falu viszonyai történetének első szakaszában, a feudalizmus idején, mások a jobbágyfelszabadítást követő időkben, s megint más jelent a falu napjainkban. A jogi, gazdasági körülmények változása nyomán természetesen a falvak belső viszonyai is módosultak. A változások hol nyilvánvalóak, hol kevésbé érzékelhetőek voltak, egyvalami azonban: *a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely változatlan* maradt. Véleményünk szerint ez döntő jelentőségű tényező, néhány más egyéb faktoral együtt a falvak létrejöttében és fennmaradásában. A tör-

ténészek hosszú évtizedek óta folytatott ezzel kapcsolatos vitájához mi nemigen tehetünk hozzá semmit, csak csatlakozunk EGYED Ákos véleményéhez, aki azt vallja, hogy „A falvak keletkezésekor egyszerűen az történt, hogy a megtelepülő családok művelhetővé tettek egy bizonyos földterületet, s azon elkezdtek állattenyésztéssel és földműveléssel foglalkozni. Századok folyamán aztán ennek a földművelő-állattenyésztő funkciónak megfelelően kialakult a falurendszer, amely szabályozta a földnek mint termelőeszköznek a művelési-használati módjait. *Eppen ezért válhatott a falu a mezőgazdaság adekvát településformájává.*”²¹ Ebből a modellből bontja ki aztán a falu társadalmának „belső rendező elveit”, a földtulajdonjog, a földhasználat és a személyi függőség különféle módjait, melyek alapján bebizonyítja, hogy „a falu kis társadalma a feudális társadalomnak konkrét alapegysége volt.”²², olyan alapvető társadalmi képlet, melyre egy társadalmi falutípológia építhető.

Természetesen egy ilyen alapegység évszázadokig tartó működése nem képzelhető el szervezett együttműködés, egyéni azonosulás nélkül, hiszen a közösség fogalmánál kiderült, hogy ezek hiányában funkcionális zavar, majd anarchia lép fel. Tehát biztos állíthatjuk, hogy *a középkori falu a közösségfajták egyik történeti típusa volt.*

A falu alapegység-jellege a jobbágyfelszabadítás után is sokáig megmaradt, mivel a falvak, illetve a személyek jogi státuszának megváltozása lényegében nem érintette a földhasználati-művelési módok évszázadok során kialakult rendszerét,²³ sem a közösségek működését. Az ipari fejlődés megindulásával azonban a módosulások lassan a közösség belső viszonyaiban is érzékelhetővé váltak. Az egyik oldalról a jobbágyi kötöttségek, illetve a földtulajdonjog teljes korlátozásának megszűnte lehetővé tette a már amúgy is hierarchikus, közösségi rendszer még nagyobb mértékű differenciálódását; a másik oldalról a technikai-technológiai fejlődés és az ennek következtében kialakuló lehetőségek – az árutermelés és a piacorientáltság megjelenése – ugyanezt a hatást erősítve, megváltoztatta a közösségen belül a termelés és fogyasztás, illetve a termelői és fogyasztói magatartás évszázadokon keresztül stabil viszonyát. A piaci kapcsolatok lehetősége, ennek kiszélesedése a gyakoribb és tartósabb külső kapcsolatok, illetve az egyéni érdekelttség megváltozása sok más tényezővel együtt egyértelműen a zárt egységek fellazulása, bomlása irányába hatott. A közösség, amely eddig a gazdasági, társadalmi, kulturális élet minden területén szabályozói ellenőrző funkcióval bírt, lassan elvesztette ezeket, vagy feladatai legalábbis beszűkültek. A cselekvés és a viselkedés módja, az egész élet kialakult és megszabott ritmusa elveszítette az egyénre nézve kötelező jellegét. Új normák és értékek keletkeztek, ezek azonban már egy más gazdasági alapon szerveződött, nyitottabb és mozgékonyabb egységen belül jöttek létre. Ezek nyomán a falu elvesztette társadalmi „alapképlet”-jellegét, a történelmi változások hangsúlya más közösségekre (csoportokra) tolódott át.

Természetesen nem kell gyors és radikális változásra gondolni, hiszen kutatásokkal igazolták, hogy a magyar parasztgazdaságok 70%-a családi gazdaság, azaz többnyire önellátó termelői-fogyasztói egység volt még az 1930-as években is.²⁴ Épp ebből következően joggal merül fel a kérdés: vajon a polgári társadalom kialakulásával tényleg megszűnt-e a falu közösségnek lenni? A társadalmi-jogi, illetve a technikai-technológiai kényszerek megszűntével a gazdasági, jogi funkciói nagyrészt felszámolódtak, de az emberek együttese mégis őrzi az évszázados struktúrák lenyomatát. Igaz-e ez a megállapítás? Mennyiben és hol szorul kiegészítésre? E kérdések feltárásához is segítségül lehet hívni a szociálpszichológiát. Mint már említettük, ennek elvi lehetősége fennáll, a gyakorlatban azonban sok a buktató. A „pszichologizálás” vádját sem szívesen vállalja senki, nagyobb probléma azonban az, hogy egy ilyen jellegű kutatásnak nincs kidolgozott módszertana, így a kutató többnyire saját kísérletezésére van utalva.

Összefoglalva az elmondottakat, szerettük volna bizonyítani, hogy a falu és a közösség fogalma történeti korszakokon keresztül szorosan összetartozó fogalom párt alkotott, hogy a falu nem csak a materiális szféra egységét, hanem a tudati tényezők közösségét is jelenti. A falu mind strukturálisan, mind funkcionálisan megfelelt a közösség fogalmánál definiált feltételeknek, így bátran állíthatjuk, hogy a falu – történelmének nagy részében – a közösségek egyik történeti típusát jelenti. Hogy ma is az-e még, mennyiben és milyen funkciókkal, az feltárásra, igazolásra szorul.

JEGYZETEK

1. A problémát a Miskolci Hermann Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványainak XVI. kötetében megjelenő „Gazdálkodás és etnikum” c. cikkünkben fejtettük ki részletesen.
2. Pl.: BALOGH I. 1954–55; BELÉNYESSY M. 1955; SZABÓ L. 1969; SZABÓ I. 1976; TAGÁNYI K. 1969; TAGÁNYI Z. 1978; VARGA J. 1967; VARGA J. 1969; VERES É. 1958; WELLMANN I. 1967.
3. Pl.: BOLLA I. – HORVÁTH P. 1977; BÖRCsök V. 1971; CSIZMADIA A. 1977; FELSZEGHY B. 1914; FÉL E. 1944; HORVÁTH P. 1960; HORVÁTH Z. 1965; IMREH I. 1973; KULCSÁR K. 1978; SÁPI V. 1966; SZABÓ I. 1943; SZENDREY Á. 1929; SZENDREY Á. 1936/b; SZILÁGYI M. 1973; TÁRKÁNY-SZÜCS E. 1981; TÖRŐ L. 1968; UJVÁRY Z. 1975; VAJKAI A. 1958.
4. Pl.: FESTINGER, L. – PEPITONE, A. – NEWCOMB, T. M. 1973; KELMAN, H. C. 1973; NEWCOMB, T. M. 1973; PATAKI F. 1977; POITOU, J. P. – FLAMENT, C. 1973; SHERIF, M. 1973.
5. Részben ide, részben külön csoportba kellene sorolnunk a problémát szintén „sterilen”, azaz elméletileg, filozófiailag lepárolva, de a szociológia szemszögéből vizsgáló munkákat – mindenekelőtt TÖNNIES, F.: *Közösség és társadalom* c. könyvét –, ezek elemzése azonban igen megnövelné a tanulmány megszabott terjedelmét. Lásd ehhez COOLEY, C. H., HAN-KISS E., KON, I., KULCSÁR K. és TÓKEI F. erre vonatkozó munkáit.
6. PATAKI Ferenc definíciója szerint ugyanis „a szociálpszichológia a személyes (interperszonális) kapcsolatok pszichikus szerkezetének és dinamikájának törvényszerűségeit, valamint az e kapcsolatokat közvetítő és realizáló pszichikus képződmények természetét vizsgálja meghatározott, konkrét történeti és társadalmi feltételek között. A vizsgálat természetesen kiterjed e kapcsolatok keletkezésére is.” PATAKI F. 1977, p. 30.
7. Ebben az értelemben a definiált fogalom nagyjából megegyezik TÖNNIES közösségi kategóriái közül a „hely közösségé”-nek nevezett fogalommal, de vele ellentétben a közösséget hierarchikusan strukturált együttesnek tartjuk (TÖNNIES, F. 1983); illetve COOLEY csoport-kategóriáiból az elsődleges vagy „face-to-face” csoporttal, mely tradicionális körülmények között – véleményünk szerint – a nagyobb szociális egységre, a falura is alkalmazható. (COOLEY, C. H. 1962.).
8. HUNYADY GY. 1973. p. 35.
9. BARTH, F. 1970. pp. 10–11.
10. KÓSA L. – FILEP A. 1975.
11. SZCZEPANSKI megfogalmazása szerint: „Csoporton bizonyos számú, legalább három olyan személyt értünk, akik egy intézmények által szabályozott kapcsolatrendszerbe tartoznak, bizonyos közös értékekkel bírnak és más közösségektől bizonyos ismertetőjegyek révén különböznek.” idézi HAHN E. 1965. p. 88. Kiemelés tőlem.
12. HUNYADY GY. 1973. p. 25.
13. TÁRKÁNY-SZÜCS E. 1981. pp. 200–208.
14. FESTINGER, L. – PEPITONE, A. – NEWCOMB, T. M. 1973, p. 253. A tömegről mondottak egyébként kiegészítést kívánnának, de mivel témánkhoz lazán kapcsolódik, így nem térünk ki rá.
15. BELUSZKY P. 1965; BOROS F. 1967; KÖRMENDI K. 1976; MAJOR J. 1965; MENDŐL T. 1967; PRINZ GY. 1922. Természetesen ma már komplex szemléletet megvalósító munkák is vannak, pl.: BELUSZKY P. – SIKOS T. T. 1982; LETTRICH E. 1982.
16. Pl.: EPERJESSY K. 1966; EGYED Á. 1981; IMREH I. 1973; KOROMPAY GY. 1954; SZABÓ I. 1966; SZABÓ I. 1969; VARGA J. 1967; VARGA J. 1969.
17. Lásd a 2. jegyzetpontot.
18. A teljesség igénye nélkül csak néhány munkát említünk: ERDEI F. é.n./a; ERDEI F. é.n./b; FÉL E. 1948; FERGE ZS. 1973; FÜSTÖS L. – GALSAI P. – MANCHIN R. 1982; GUNDA B. 1963; H. SAS J. 1976; KATONA I. 1961; KULCSÁR K. 1969; KULCSÁR K. 1982; MORVAY J. 1951; SZABÓ L. 1965; SZABÓ L. 1968; SZENDREY Á. 1936/a; SZILÁGYI M. 1973; TAGÁNYI Z. 1982; VÁGVÖLGYI A. 1982.

19. Lásd a 3. jegyzetpontot.
20. SZABÓ I. 1969. p. 10.
21. EGYED Á. 1981. p. 11.
22. EGYED Á. 1981. p. 16.
23. Ezt bizonyítja többek között az elkülönítések és a tagosítások évtizedekig elhúzódó folyamata is. Lásd ehhez: FEHRENTHEIL – GRUPPENBERG L. 1930; KLEISZNER Z. 1935; TRÁJBER I. 1933.
24. Tóth Tibor vizsgálatai szerint a falu mint termelési és gazdasági egység – a földtelének javára – redistributív funkciókat is ellátott. TÓTH T. 1984.

IRODALOM

- BALOGH, I. 1954–55: Határhasználat Hajdúböszörményben a XVIII. században. *Ethnographia* LXV.–LXVI. pp. 441–457, pp. 99–124.
- BARTH, F. 1969: Introduction. In: *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*. Osló. pp. 1–26.
- BELÉNYESSY M. 1955: A régi szántóközösségek. *Néprajzi Értesítő* XXXVII. pp. 52–53.
- BELUSZKY P. 1965: A falusi települések osztályozása. *Földrajzi Értesítő* XIV. 1 pp. 149–163.
- BELUSZKY P. – SIKOS T.T. 1982: Magyarország falutípusai. MTA FKI, Budapest.
- BOLLA I. – HORVÁTH P. 1977: A középkori faluközösség, mint a feudális bíráskodás eszköze. In: *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs, pp. 5–33.
- BOROS F. 1967: A településnagyság és az ellátó funkció közötti kapcsolat. *Földrajzi Értesítő* XVI. 2. pp. 239–250.
- BÖRCSÖK V. 1971: A falu közigazgatása, a lakosság jogtudata és jogi szokásai. In: *Tápé története és néprajza*. Tápé, pp. 243–255.
- COOLEY, C.H. 1962: *Human Nature and the Social Order*. Scribner's, New York.
- CSIZMADIA A. 1977: A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között. In: *Tanulmányok a falusi közösségekről*, Pécs, pp. 35–54.
- EGYED Á. 1981: *Falu, város, civilizáció*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- EPERJESSY K. 1966: *A magyar falu története*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- ERDEI F. é.n./a: *Magyar falu*. Budapest.
- ERDEI F. é.n./b: *A magyar paraszttársadalom*. Budapest.
- FEHRENTHEIL – GRUPPENBERG L. 1930: A tagosítás hatása a terméseredményekre. *Magyar Statisztikai Szemle*. VIII.
- FELSZEGHY B. 1914: *A magyar földközösség igazgatásának összes szabályai*. Budapest.
- FERGE ZS. 1973: *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények sorozat*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- FESTINGER, L. – PEPITONE, A. – NEWCOMB, T.M. 1973: Egyéniségvesztés a csoportban. In: *Szociálpszichológia*. (Szerk.: HUNYADY GY. pp. 251–268). Gondolat Kiadó, Budapest.
- FÉL E. 1944: Egy kistelepülés nagycsalád társadalomgazdasági vázlata. *Kistelepülési Közlemények* I. 3. Érsekújvár.
- FÉL E. 1948: *A magyar népi társadalom életének kutatása*. Budapest.
- FÜSTÖS L. – GALSAI P. – MANCHIN R. 1983: Kísérlet a falusi társadalom szerkezetének sokváltozós empirikus – történeti elemzésére. In: *A falu a mai magyar társadalomban*. (Szerk.: VÁGVÖLGYI A. pp. 337–338). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GUNDA B. 1963: A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. In: *Műveltség és Hagyomány* V. Debrecen, pp. 3–12.
- HAHN, E. 1965: Polgári és marxista csoportszociológia. *Valóság* VIII. 9., pp. 85–91.
- HORVÁTH P. 1960: A középkori falusi földközösségek jogtörténeti vonatkozásai. Budapest.
- HORVÁTH Z. 1965: A falusi önkormányzat és a parasztság. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában*. II. (Szerk.: SZABÓ I. pp. 565–612.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

- H. SAS J. 1976: Életmód és család. Az emberi viszonyok alakulása a családban. (Békés megyei életmód-vizsgálat alapján.) Budapest.
- HUNYADY GY. 1973: A szociálpszichológiai ismeretek rendszere. In: Szociálpszichológia. (Szerk.: HUNYADY GY. pp. 7–42.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- IMREH I. 1973: A rendtartó székely falu. Kriterion Kiadó, Bukarest.
- KATONA I. 1961: Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. Agrártörténeti Szemle III. 4. pp. 534–562.
- KELMAN, H. G. 1973: A szociális befolyásolás három folyamata. In: Szociálpszichológia. (Szerk.: HUNYADY GY., pp. 47–59.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- KLEISZNER Z. 1935: A tagosítások gyakorlati kivitele és gazdasági előnye. Geodéziai Közöny.
- KOROMPAY GY. 1954: A magyar falutelepülés története és településfajtái. Magyar Építőművészet IX. 7–9. pp. 186–195.
- KÓSA L. – FILEP A. 1975: A magyar nép táji-történeti tagozódása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KÖRMENDI K. 1976: Alaprajzi típusok. In: A változó falu. Gondolat Kiadó, Budapest. pp. 114–128.
- KULCSÁR K. 1969: Az ember és társadalmi környezete. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KULCSÁR K. 1978: A jog etnológiai kutatásának problémája – ma. Valóság XXI. 9. pp. 1–11.
- KULCSÁR K. 1982: A magyar falu és a magyar parasztság. (A történeti-szociológiai háttér vázolata.) In: A falu a mai magyar társadalomban. (Szerk.: VÁGVÖLGYI A. pp. 11–40.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- LETTRICH E. 1982: Faluhálózatunk fő vonásai. In: A falu a mai magyar társadalomban. (Szerk.: VÁGVÖLGYI A., pp. 41–90.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MAJOR J. 1965: A magyar falvak morfológiai sajátosságainak néhány vonása. Településtudományi Közlemények XV. pp. 29–53.
- MENDÖL T. 1967: Néhány szempont a hazai településhálózat vizsgálata, településeink osztályozása és elhatárolása kérdéséhez. Földrajzi Értesítő XVI. pp. 107–118.
- MORVAY J. 1951: Munkaközösségek és munkacsoportok. Ethnographia LXII. pp. 226–229.
- NEWCOMB, T. M. 1973: A személyek közötti vonzalom megjósolása. In: Szociálpszichológia. (Szerk.: HUNYADY GY., pp. 182–208.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- PATAKI F. 1977: Társadalomlélektan és társadalmi valóság. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- POITOU, J. P. – FLAMENT, C. 1973: Társas szerkezet és feladatstruktúra. In: Szociálpszichológia. (Szerk.: HUNYADY GY., pp. 280–303.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- PRINZ GY. 1922: Magyarország településformái, Magyar Földrajzi Értekezések III. Budapest.
- SÁPI V. 1966: Községi bíráskodásunk a feudalizmus utolsó évszázadaiban. JOgtudományi Közöny XXI. pp. 470–482.
- SHERIF, M. 1973: Normaképződés csoportszituációban. In: Szociálpszichológia. (Szerk.: HUNYADY GY., pp. 233–250.) Gondolat Kiadó, Budapest.
- SZABÓ I. 1943: Népi jogéletkutatás. Társadalomtudomány XXII. pp. 483–485.
- SZABÓ I. 1947: A jobbágy birtoklása az örökös jobbágykorában. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ I. 1966: A falurendszer kialakulása. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ I. 1968: A középkori magyar falu. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ I. 1976: Jobbágyok – parasztok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZABÓ L. 1965: A paraszti munkaszervezet és társasmunkák a Zempléni hegyvidéken. Néprajzi Értesítő XLVII. pp. 133–158.
- SZABÓ L. 1968: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok.
- SZENDREY Á. 1929: A közigazgatás népi szervei. Népünk és Nyelvünk I. 1–2. pp. 23–28., 92–03.
- SZENDREY Á. 1936/a: A magyar nemzeti szervezeti emlékei. Ethnographia XLVII. 4. pp. 269–271.
- SZENDREY Á. 1936/b: Néprajz és jogtörténet. Ethnographia XLVII. 3. pp. 144–150.
- SZILÁGYI M. 1973: Mezővárosi közösségek és néphagyomány. In: Mezőberény története II. (Szerk.: SZABÓ F. pp. 179–225.) Mezőberény.
- TAGÁNYI K. 1894: A földközösség története Magyarországon. Budapest.

- TAGÁNYI Z. 1978: A faluközösség helyzete és jövője egy Nógrád megyei faluban. *Ethnographia* LXXXIX. 3. pp. 363–387.
- TAGÁNYI Z. 1982: A faluközösség a változó társadalomban. (Esettanulmány Varsány példáján.) In: *A falu a mai magyar társadalomban.* (Szerk.: VÁLGVÖLGYI A: pp. 337–356.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TÁRKÁNY-SZÜCS E. 1981: *Magyar jogi népszokások.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- TÓTH T. 1984: A magyar mezőgazdaság struktúrája a két világháború között. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat.
- TÖNNIES, F. 1983: *Közösség és társadalom.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- TÖRŐ L. 1968: Munkamegosztás és pástorszervezet a hortobágyi gulyásközösségekben. *Ethnographia* LXXIX. 3. pp. 396–407.
- TRÁJBER I. 1933: *Földmérés és Földrendezés a nemzeti munka szolgálatában.* Technika.
- UJVÁRY Z. 1975: Szőlőhegyi jogszokások Nagycétényben. In: *Varia Folkloristica* (Szerk.: UJVÁRY Z., pp. 123–128.) Debrecen.
- VAJKAI A. 1958: A hegyközségek kialakulásának kérdése. *Néprajzi Közlemények* XL. pp. 59–70.
- VARGA J. 1967: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VARGA J. 1969: *Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban (1556–1767).* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VÁGVÖLGYI A. 1982: A falusi életkörülmények főbb típusai. In: *A falu a mai magyar társadalomban.* (Szerk.: VÁGVÖLGYI A. pp. 91–178.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- VERES É. 1958: A jobbágycsalád szervezete a sárospataki uradalom falvaiban a XVII. század közepén. *Történelmi Szemle* II. 3. pp. 379–429.
- WELLMANN I. 1967: Határhasználat az Alföld észak-nyugati peremén a XVIII. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* IX. 3. pp. 346–409.

A **és társadalom** KÉRDÉSE – A TANÁCSI GAZDÁLKODÁSRÓL

A Tét szerkesztőbizottsága (eltökélvén, hogy a postás mellett maga is kísérletet tesz a folyóirat szerkesztésére) annak érdekében, hogy az általa időszerűnek, általános érdeklődésre számottartónak ítélt kérdésekben a válaszadásra hivatottak véleményét nyilvánítsanak, vita, párbeszéd alakuljon ki, időről időre felteszi a Tét kérdését. Válaszadásra közvetlenül is felkéri a lehetséges válaszadók egynemelyikét, de örömmel fogadja a további hozzászólásokat, véleménynyilvánítást is.

A Tét első kérdésének feltevését az a szenvedélyes vita indokolja, amely a korábbi másfél évtized településhálózat-fejlesztése, településpolitikája körül alakult ki, s melynek egyik központi kérdése épp a fejlesztési források elosztása, az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció hierarchikus-kategória rendszeréhez igazodó tanácsi pénzelosztási rendszer volt, az a gyakorlat például, amely a rendelkezésre álló tanácsi fejlesztési eszközök 92, 88 majd (a VI. ötéves tervben) 80%-át a városoknak juttatta, a városok közül is rendkívül kedvezményezett helyzetbe hozva a megyeszékhelyeket. A településpolitikai viták során talán a legtöbb javaslat is a tanácsi pénzalapok elosztására vonatkozóan hangzott el, igaz, többségük megmaradt a „helyben képződött pénz helybenhagyása” – nagyon is vitatható – elvének ismételtetésénél. E viták, a településfejlődésben bekövetkezett változások és a politikai – társadalmi konstelláció módosulása (például a demokratizmus szándékolt fejlesztése) következtében az OTK – a végtiszteletet is nélkülözve – kimúlt, helyébe igazán koncepcióértékű elképzelés nem lépett. Viszont a változó elképzelések messzemenően tükröződnek az 1986 elején bevezetett – a korábitól lényegesen különböző – tanácsi gazdálkodási rendszerben. Vajon ezzel megnyugtatóan rendeződött a tanácsi pénzgazdálkodás, a kívánatos fejlesztések megvalósíthatósága, a társadalmi igazságosság, az arányosabb településfejlődés viszonya? Úgy véltük, időszerű feltenni a kérdést: „A tanácsok pénzgazdálkodásában, a fejlesztési források elosztásában és felhasználásában bekövetkezett változások mennyiben segítik – kellően segítik-e – a módosuló településpolitikai céljainak megvalósítását? Kérdésünket részleteztük is.

- Miben látja a tanácsi gazdálkodási rendszer változásának legfontosabb elemeit?
- Az ön által ismert területen (ország, megye, település) milyen konkrét módosulásokat eredményezett a tanácsi gazdálkodás új rendszere?
- Mit jelent a módosulás az egyes települések, településtípusok (mint pl. a megyeszékhelyek, városok, nagyközségek és községek, aprófalvak stb.) esetében?

- Milyen célok, szempontok vezették az illetékeseket az új elosztási rendszer helyi gyakorlatának kidolgozásakor?
- Milyen új elemei vannak a megyék településfejlesztési politikájának; eredményesen szolgálja-e e célkitűzéseket az „új” pénzgazdálkodási rendszer?
- Milyen gondok, milyen új „feszültségek” merültek fel az új rendszer kidolgozása, működtetése során? Szükségesnek lát-e további változtatásokat, módosításokat a jelenlegi szabályozásban, illetve gyakorlatban?
- Kellően érvényesíthető-e a jelen gyakorlatban a települések önkormányzati jellege, a lakóhelyi demokratizmus?

A Tét kérdésére érkezett válaszok közül e számban egyet teszünk közzé: VÁGI Gáborét (Államigazgatási Szervezési Intézet).

Nem érezzük feladatunknak, nem látjuk szükségét, hogy tételesen állást foglaljunk a felmerülő vitás kérdésekben, kiemeljünk, súlyozzunk, összegezzünk. Egy megjegyzés azonban kikívánczozik belőlünk: a közölt válaszokból is kitűnik: a terület- és településfejlesztés szerepének az elmúlt két évtizedben történt állandó hangsúlyoztatása, az OTK és a körülötte kialakult vita, bizonyos elvek tisztázása, az elmúlt évek nem lebecsülhető kutatásai sem voltak elégségesek ahhoz, hogy a területi tervezés felnőjjön az ágazati tervezés mellé, hogy szemlélete, céljai, módszerei általánosan elismertek, ismertek és használtak legyenek. A céltámogatások sorában sajátos területi célok alig-alig bukkantak fel, a halmozottan hátrányos helyzetű területek fejlesztésére szánt „céltámogatás” összege, a tanácsi pénzeszközök között is megmosolyogni valóan csekély. S a megyék gyakorlatát figyelemmel kísérő pénzügyi szakember véleménye szerint is a megyék egy része aligha tudná az általa kialakított gyakorlatot konzekvens érv- és indokrendszerbe foglalni. Szolnok megye példája viszont bizonyítja, hogy a regionális kutatások létjogosultsága nő, szerepvállalási lehetőségei bővülnek a sokszínűbbé váló településpolitika, tervezési gyakorlat feltételei között; a kutatási eredmények közvetlenül is felhasználhatók a tervezés gyakorlatában.

Beluszky Pál

VÁGI GÁBOR

VÁLASZ A TÉT KÉRDÉSÉRE

Magyarországon az állami költségvetés részesedése a GDP-ből nemzetközi mércével mérve nagy; ezen belül azonban a *helyi kormányzatok* (megyei és helyi tanácsok) részesedése kicsi, jóval a gazdaságilag fejlett országok átlaga alatt van. A helyi kormányzatok – ha eltekintünk az egyes országokban a helyhatóságok által folyósított társadalombiztosítási kiadásoktól – nagyjából mindenütt *hasonló lakossági*

- Milyen célok, szempontok vezették az illetékeseket az új elosztási rendszer helyi gyakorlatának kidolgozásakor?
- Milyen új elemei vannak a megyék településfejlesztési politikájának; eredményesen szolgálja-e a célkitűzéseket az „új” pénzgazdálkodási rendszer?
- Milyen gondok, milyen új „feszültségek” merültek fel az új rendszer kidolgozása, működtetése során? Szükségesnek lát-e további változtatásokat, módosításokat a jelenlegi szabályozásban, illetve gyakorlatban?
- Kellően érvényesíthető-e a jelen gyakorlatban a települések önkormányzati jellege, a lakóhelyi demokratizmus?

A Tét kérdésére érkezett válaszok közül e számban egyet teszünk közzé: VÁGI Gáborét (Államigazgatási Szervezési Intézet).

Nem érezzük feladatunknak, nem látjuk szükségét, hogy tételesen állást foglaljunk a felmerülő vitás kérdésekben, kiemeljünk, súlyozzunk, összegezzünk. Egy megjegyzés azonban kikíváncozik belőlünk: a közölt válaszokból is kitűnik: a terület- és településfejlesztés szerepének az elmúlt két évtizedben történt állandó hangsúlyoztatása, az OTK és a körülötte kialakult vita, bizonyos elvek tisztázása, az elmúlt évek nem lebecsülhető kutatásai sem voltak elégségesek ahhoz, hogy a területi tervezés felnőjjön az ágazati tervezés mellé, hogy szemlélete, céljai, módszerei általánosan elismertek, ismertek és használtak legyenek. A céltámogatások sorában sajátos területi célok alig-alig bukkantak fel, a halmozottan hátrányos helyzetű területek fejlesztésére szánt „céltámogatás” összege, a tanácsai pénzeszközök között is megmosolyogni valóan csekély. S a megyék gyakorlatát figyelemmel kísérő pénzügyi szakember véleménye szerint is a megyék egy része aligha tudná az általa kialakított gyakorlatot konzekvens érv- és indokrendszerbe foglalni. Szolnok megye példája viszont bizonyítja, hogy a regionális kutatások létjogosultsága nő, szerepvállalási lehetőségei bővülnek a sokszínűbbé váló településpolitika, tervezési gyakorlat feltételei között; a kutatási eredmények közvetlenül is felhasználhatók a tervezés gyakorlatában.

Beluszky Pál

VÁGI GÁBOR

VÁLASZ A TÉT KÉRDÉSÉRE

Magyarországon az állami költségvetés részesedése a GDP-ből nemzetközi mércével mérve nagy; ezen belül azonban a *helyi kormányzatok* (megyei és helyi táncsok) részesedése kicsi, jóval a gazdaságilag fejlett országok átlaga alatt van. A helyi kormányzatok – ha eltekintünk az egyes országokban a helyhatóságok által folyósított társadalombiztosítási kiadásoktól – nagyjából mindenütt *hasonló lakossági*

infrastruktúrát és szolgáltatásokat látnak el. Az, hogy a tanácsi költségvetések részesedése a GDP-ből viszonylag igen csekély, egyszerűen arra utal, hogy ezek a szolgáltatások és létesítmények nálunk *kifejezetten és gyenge színvonalúak.*

A fenti kiindulás *kizárja*, hogy a szóbanforgó (tanácsi) infrastruktúra fő problémáját az ingyenes szolgáltatásokban s általában az ingyenesség vagy alacsony térítési díjak által okozott *pazarlásban* lássuk. (Ez még a lakásgazdálkodásról is nehezen mondható el; a házgári technológiával megvalósuló állami lakásépítés például akkor is pazarló volna, ha termékeit kizárólag az OTP-n keresztül értékesítené, és szociális lakáselosztás egyáltalán nem létezne.) Biztosra vehető, hogy ezen a területen *jobb* szolgáltatások csak *több* ráfordítással működhetnek, s így a pazarlás emlegetésének „takarékosági” implikációi különösen nem helyénvalók itt.

A mondottak konkretizálásához zárójelbe kell tennünk azt a kérdést, hogy a tanácsi szolgáltatások mai köréből *mely tevékenységek léphetnének ki*; tegyük fel, hogy *teljesen* egyik sem. Ez a „kilépés” egyébként három formában történhetne:

1. Az adott tevékenység *üzleti* formában (piaci vállalkozásként) önállósul,
2. egyes finanszírozású *non-profit* szervezetbe kerül át,
3. megmarad *költségvetési* (esetleg a társadalombiztosítás által finanszírozott) szervezetnek, de a *helyi közigazgatástól független* országos szervezet-lánc részeként (a szociálpolitikai vagy az egészségügyi tevékenységek egy részével kapcsolatban vetődött már fel ez a gondolat). Csupán jelezni kívánom, hogy az első formát nem tekintem önmagában vett értéknek („ahol lehet, piacósítani kell”), hanem inkább a legracionálisabb és legigazságosabb formákra kellene törekedni. (A decentralizálási törekvések, hasonlóan, nem egyszerűsíthetők arra a követelésre, hogy a lakóhelyi infrastruktúra kérdéseiben minden döntés kerüljön *helyi* szintre; helyesebb volna a *kompetens* szintek döntési lehetőségeit hangsúlyozni és értelmesen elkülöníteni.)

Bármeekkora tevékenységi kör szakadjon is le a közelebbi vagy távolabbi jövőben a mai tanácsi szolgáltatásokról, s történjék ez az említett formák közül bármelyikben, nem valószínű, hogy a *finanszírozási kapcsolat* teljességgel megszűnne. (A pénzügyi elkülönülés a tanácstól független szociálpolitikai vagy egészségügyi szervezetrendszer különválásakor lehetne talán a legerőteljesebb.) Az üzleti vállalkozásoknak vagy non-profit intézményeknek átadott feladatok esetében a tanácsok valószínűleg továbbra is részt vesznek az adott szolgáltatás finanszírozásában; támogathatják annak igénybevevőit, de a tevékenységet végző szervezetet is.¹

A tevékenység „kiszerezése” (például állóeszköz-karbantartások) régóta alkalmazott és bevált módszer — és nyilvánvaló, hogy ilyenkor szó sincs a tanács pénzügyi felelősségi körének szűküléséről. A pénzügyi kapcsolat fennmaradása tehát egyszerűen azt jelenti, hogy a tanácsok kiadásai nem feltétlenül csökkennek közvetlen tevékenységi körük egy részének „kiszerezésével” (amire kétségtelenül vannak törekvések). Ezen sokat megtakarítani nem lehet; annál is kevésbé, mert a probléma, mint említettem, inkább a — közvetlen vagy közvetett — tanácsi szolgáltatások szűkössége, kiépitetlensége. Bármilyen fenntartó-működtető szervezetben képzeljük el a bővítésüket (például az idősgondozás kiterjesztését), az többlet-forrásokat fog igényelni a költségvetési — így a tanácsi — szektortól is.

Ezzel itt zárójelbe tesszük – megkerüljük – azt az elgondolást is, amely a lakosságtól valaminő müncheni bravúrt kívánna látni, tudniillik, hogy önnön hajánál fogva húzza ki magát a mocsárból. Pillanatnyilag a lakosság sem pazarol. Eladósodnia még lenne mire, de hitelezni – sejtésem szerint – nem sokáig lesz képes. Lakossági többletforrások a teljes népgazdaság általános konjunktúrájával vagy egyéni többletmunka révén keletkezhetnek. Az utóbbi lehetősége biztosan véges. Ha pedig konjunktúra sincs, és az önkizsákmányolás sem fokozható, akkor az önkizsákmányolásnak egy kevésbé látható, mondhatni, intenzív formája jöhet csak szóba: a fogyasztási szerkezet átalakítása, a jelenlegi fogyasztási színvonal fölázódása infrastrukturális beruházások és szolgáltatások ellenében. (Ez volna a müncheni mutatvány). Bármerről nézzük, a tanácsoknak szükségük lesz pénzre; sem pénzügyi felelősségüket, sem kiadásaik terheit nemigen ruházhatják át másra. E bevezető kitérő értelme: olyan megoldásokon gondolkodunk, amelyek a jelenlegi helyzetből indulnak ki, s amelyek nem zárnak ki ugyan kisebb-nagyobb szervezeti-intézményrendszeri változásokat, de nem is tolják át az összes mai problémát az e változásokhoz fűződő várokozásokra.

A jelenlegi helyzet értelmezéséhez

A tanácsi gazdaság szabályozásának és tervezésének 1986-ban életbe lépő új rendje elveiben is, gyakorlatában is számos kompromisszumot tartalmaz. Az elvi kompromisszum lényegében két funkcionális főhatóság, az OT és a PM között kötött meg. Az előkészítés fázisában mindkét szervezet saját, a másikét kizáró koncepcióval állt elő. A korábbi munkamegosztás és kompetencia magyarázza, hogy míg a PM elképzelései a *működési-fenntartási* tevékenység finanszírozásában is azonnali (bár első lépésben csekély mértékű) átrendeződést idéztek volna elő, az OT tervezete elsősorban a *fejlesztések* finanszírozására és a *tervezési* mechanizmusra koncentrált. A szakértői, majd bizottsági viták során az OT javaslata győzött. E győzelem „ára” az a kompromisszum, hogy a tervezési folyamat és a fejlesztések finanszírozása csak ugyan elveiben módosult, de a működési kiadások tervezése (a felújításokétól eltekintve) érintetlen maradt.² Ezenközben a kétféle – működési és fejlesztési – tanácsi pénzalapot egységes alapba vonták össze. (Ez a változás mindkét koncepcióban szerepelt.) Mivel a tanácsi kiadások túlnyomó része – 70–75%-a – a működtetést-fenntartást szolgálja, a fejlesztési finanszírozás új elveinek mintegy e nagyobb tömeg árnyékában kellene kifejtetniük a várt hatásokat – ráadásul attól immár nem elkülönített rendszerben, hanem közös keretek között.

A gyakorlati kompromisszum részben az elvi kompromisszum következménye, részben pedig egyszerűen abból ered, hogy az új rendszert továbbra is szűkülő népgazdasági és költségvetési források mellett, idestova gazdasági válsághelyzetben vezették be. Pénz nem lett több. Végső soron erre vezethető vissza, hogy ez a korlátozott reform egyelőre abban sem ígérkezik sikeresnek, amiben az lehetne. (Saját, belső korlátainak és óvatos, kompromisszumos jellegének tárgyalására még visszatérek.)

Ami nem változott: a *működési-fenntartási kiadások tervezése*. Ez a tanácsi

gazdasági tervezés kiindulópontja. Igaz ugyan, hogy a *bevételek* köre, szerkezete, csoportosítása 1986-tól módosult, de e változások csupán a helyi bevételeket érintik. Mivel pedig ezek nem fedezik az összes kiadást – csak annak 50–60%-át –, *állami támogatásra* is szükség van. (Az állami támogatások – később részletezendő okokból – elvi tartozékai a helyi kormányzatok pénzügyeinek; a problémákat tehát nem lehet a helyi bevételekből történő önfinanszírozás követelésével „rövidre zárni”). Ha kell állami támogatás, akkor az a kérdés is létezik, hogy *mennyi* kell? Mekkora kiegészítést nyújtson a központi költségvetés a helyi és megyei tanácsoknak? A válasz: addig kell feltölteni ezek bevételeit, hogy elismert (elismerhető) *kiadási igényeiket* fedezni tudják. Az elismerhető kiadási igény megállapításának módszere viszont 1986-ban sem változott. Ez, tulajdonképpen évtizedek óta, úgynevezett ráépítéses tervezéssel történik; az előző évi kiadásokhoz – pontosabban: kiadási tervekhez, előirányzatokhoz – hozzáadják a *bérfejlesztést* és a várható *áremelkedések* hatásait (az ún. automatizmusokat), azután a majdan *belépő fejlesztések* (új létesítmények, új státuszok) *működtetési szükségleteit*, végül az elismert többlet-igények, a szolgáltatások színvonalát emelni hivatott, úgynevezett *minőségi fejlesztések* kiadási szükségleteit. Az utóbbi elem alkudozások, végső soron egyedi döntés tárgya; annak a megyének, s a megyén belül annak az ágazatnak a minőségi igényeit ismerik el inkább, amely érdekeiért leg-hathatósabban képes küzdeni. A középső elemet, az új létesítmények igényét úgynevezett normatívák rögzítik; ezek viszont időről-időre szintén változnak, s részben ugyancsak hosszas viták, alkuk eredményeit tartalmazzák. (Itt inkább az ágazati főhatóságok és funkcionális főhatóságok közötti alkukról van szó.) Az első elem, az automatizmusok (lényegében növekedési indexek) minden megyében egyformán alkalmazandók. (Igaz, a tavaly zárult ötéves terv időszakára például más automatizmusokkal terveztek néhány kiemelt létesítmény-fajta költségigényeit, mint a többiét, s így bizonyos ágazati differenciálás ebben is érvényesült.) „Normativitása” ellenére ez a módszer a legvitathatóbb, két okból. Ha mindenütt azonos arányban növelhetők a kiadások, akkor ezek *területi differenciálódása fennmarad* – a rendszer mintegy „viszi magával” az idők során kialakult különbségeket. (Például az egy körzeti orvosi munkórára vagy egy általános iskolai tanulócsoporthoz jutó kiadások eltéréseiről van szó.) Másrészt az automatizmusok, az indexek *irreálisan alacsonyok, nem követik az inflációt*. Ezt a „normatívát” tudniillik lényegében a központi költségvetés szemszögéből diktálják, s innen nézve hosszú ideje nem ítéltetik reálisnak a reális és biztos költség-növekedés.³ A költségvetési tervezés még a hatósági áremelkedésnek is csak egy részét kompenzálja – s mondani sem kell, hogy a tényleges infláció ennél erőteljesebb. Az eredmény: a tanácsok az utóbbi évtizedben lényegében elszegényedtek.

E tudatos „alul-tervezésre” mindeddig háromféle reakció válaszolhatott. Egyrészt a tanácsok egyre inkább kénytelenek voltak megfogadni a szűkkeblű tervezéshez mellékelt jótanácsot, hogy tudniillik takarékosabban gazdálkodjanak. Másrészt a költségvetési korlátok puhítására törekedtek, azaz pótlólagos támogatásokat kértek. Eltérő sikerrel, de általában kaptak is. Végül, aki e két lehetőségét kimerítette, az kénytelen volt szolgáltatásai színvonalát csökkenteni. Ezt neveztem az imént elszegényedésnek. Ilyen állapotban vezették be az új szabályozórendszert. Változatlan módszerrel – bár minimálisan megnövelt automatizmusokkal – tervezve a most induló ötéves tervben a tanácsok működési kiadásai évente 8,9%-kal növekedhetnek. Ebben

tehát az inflációnak, az új létesítmények fenntartási igényének és a „minőségjavulásnak” egyaránt „el kell férnie”. Kétlem, hogy ez így lesz; további minőségi romlás várható.

Az egyre szigorúbb, lényegileg a működési kiadások tekintetében is restriktív központi magatartás eddigi ellenszerei ugyanis gyengülnek. Az ésszerű takarékoságban a tanácsok közel járnak vagy el is érték a lehetséges határokat. A „belső tartalékok” feltárása egyre inkább *extenzív* forrás-keresést, a pénzbeli terheknek az igénybevevőkre való *áthárítását* jelenti; a szervezeti „racionalizálások” sokszor csak pénzügyi szempontból indokoltak, a szakmai munkában esetenként minőségi romláshoz vagy zsákutcába vezethetnek.

A pótlólagos pénz- (támogatás-) igények pedig keményedő költségvetési korlátba ütköznek, nem kis részben éppen az új szabályozórendszernek köszönhetően. Ez önmagában nem lenne baj, sőt e szabályozás erényének is tekinthetnénk – ha csakugyan önmagában állna, az említett „alultervezés”, restriktciók és a nyomukban járó elszegényedés nélkül. Így viszont az új szabályozórendszer félig-meddig a központi restriktciók új eszközüvé válik. Az összevont pénzalapban ugyanis nemcsak a működési-fenntartási kiadások központilag elismert szintje, hanem egy *minimális fejlesztési igény* fedezete is szerepel; a kettő együtt a *biztonságos gazdálkodási színvonal* elnevezést kapta. Ez a garantált – azaz gyakorlatilag állami támogatásból finanszírozott – fejlesztési hányad az országban egységesen, népességük arányában illeti meg a megyék tanácsait (innen a *fejkvóta* elnevezés). A fejkvótákat maguk a megyék azután 4-5 fokozatban differenciálják, azok tehát eltérő egy lakosra jutó összeggel számolva kerülnek a helyi tanácsok pénzalapjaiba. Ennek az új elemnek az lenne a rendeltetése, hogy mintegy bázisa legyen a helyi fejlesztéseknek; *szabadon felhasználható* (általános jellegű) *fejlesztési minimum*. Ilyen elem a tanácsai fejlesztések tervezésében eddig nem volt, és ez az újítás, megítélésem szerint, egyértelműen progresszív. Funkciója azonban sok helyütt névleges marad. Mivel a tanácsok elsősorban intézményeik zavartalan működéséért felelősek, s mivel az erre valóságosan szükséges pénzigényüket a központi tervezés nem ismeri el, kénytelenek az – elvben – fejlesztési rendeltetésű fekvótát is (vagy annak egy részét) működési kiadásokra tervezni, fölhasználni. Az, hogy az egységes pénzalapon belül ezt az átcsoportosítást megtehetik – továbbá elsődleges felelősségük említése – igen kemény érvekkel legitimálja a költségvetési korlát keményedését. Sőt: minthogy a bevételeknek egy *harmadik* típusa, a „biztonságos” szintbe *nem* beszámított, úgynevezett *helyi érdekeltségi bevételek* is léteznek, amelyek – szintén elvben – szabadon felhasználhatók, a pótlólagos támogatás iránti igényeket a központi szervek akár ez utóbbi forrásokra „mutogatva” is elutasíthatják.

Tudatosan vagy sem, a központi támogatásokkal ezúttal nemcsak a szükséges *kiadások alulbecslése* révén „takarékoskodtak”, hanem a *helyi bevételek túlbecslésével* is. Elsősorban a vállalati szektor városi-községi hozzájárulását (azaz a nyereségét) és a béradót tervezték túlságosan feszítetten. Igaz, az elmúlt tíz évben, az inflációs nyereségtöbbletek következtében, a vállalati szektor rendszeresen túlteljesítette ezeket a terveket. Most azonban mintha a fordítottja történnék: a VKH közel 11%-os, a béradó 6%-os tervezett éves növekedési üteme nem tűnik reálisnak. Bár a tanácsok tervszámításaikban nem, csak szóveges értékeléseikben említik ezeket a feszültségeket,

az eredmény – változatlan központi támogatás esetén – vagy minőség-romlás, vagy az említett egyéb bevételek (az egyéb érdekeltségi bevételek) részleges igénybevétele kell, hogy legyen. Jellemző viszont, hogy az érdekeltségi bevételeket a helyi tervezés jóval kevesebbre becsülte, mint a központi; a tanácsok így kívánják tudtul adni, hogy ha a VKH és béradó-bevételi tervek nem teljesülnek, ők maguk a vártnál nehezebben tudják majd pótolni a kieséseket.

A két pénzalap összevonása után, a várttal szemben, az történt, hogy a VII. ötéves tanácsi tervekben a *fejlesztések részaránya* nem nőtt, hanem *csökkent* (30%-ról 25%-ra).⁴ Általában ugyanis mindeddig igaznak látszott az a megfigyelés, hogy a tanácsi gazdálkodás erősen a fejlesztésekre orientált, beruházási éhsége alig csillapítható – de a működési költségek restriktív tervezése *ezúttal* e fejlesztési terveket is visszafogta. Mindez, ismétlem, lehetne egy kényszerűen szűkös időszak sikeres restrikciós technikája is – a probléma éppen az, hogy nem *restrikciós technikaként*, hanem a tanácsi gazdálkodás *liberalizálásaként* vezették be.

A felhozható kifogások, ha úgy tetszik, *erkölcsi* természetűek. Restriktiót nyilvánvalóan lehet alkalmazni a tervezési és szabályozási mechanizmus változtatása nélkül is. (A kifejezetten fejlesztési rendeltetésű központi támogatások visszafogása most is meglehetősen nyíltan történt.) Ehhez nem szükséges a liberalizálás mimikrije. Liberalizálni viszont ilyen szigorú korlátok között nem lehetséges. Különös módon a szabályozás új elemei „védeettebbek” maradtak volna a restriktiókkal szemben, ha a két pénzalapot nem kapcsolják egybe. A maguk korlátozott (fejlesztési) körében annak mutatkoznának, amik valóban: a helyi döntések anyagi megalapozását szolgáló értelmes kísérletnek. (Sietek megjegyezni: a kísérlet nem maradt el, csak félbemaradt; az új rendszer, felemássága ellenére is, jobb és demokratikusabb, mint a megelőző.) *Valami* nem volt időszerű: vagy a restriktiók (amelyek *hosszú távon* biztosan nem tarthatók), *vagy* a liberalizálás, *vagy* a két pénzalap összevonása. Az erkölcsi kifogás lényege tehát az, hogy ez a kísérlet, ahogyan megvalósult, mindjárt rontotta is a hozzá fűzött központi szándékok hitelét.

Az új szabályozórendszert néhány további belső ellentmondás is terheli. Világos volt az a törekvése, hogy a fejlesztésekre nyújtott célcsoportos állami támogatásokat kevésbé direktív támogatási rendszerrel váltsa föl. A támogatásokra szánt összeget kettébontották: nagyobb részét szabadon felhasználható általános támogatás formájában (fekvőta), a kisebbet úgynevezett megyei céltámogatásokra adták át a megyéknek. Mindkét új tervezési elem kétlépcsős (központi, majd megyei) elosztási folyamatban került a helyi tanácsokhoz.

A fejkvóta bevezetése a radikálisabb lépés: itt közvetlenül az *általános állami támogatásra* tértek át. A *központi* elosztás szabálya egyértelmű volt, egységesen a népesség számával arányosan történt. A kapott összeget azután a *megyék* differenciáltan osztották tovább. Ennek módjára vonatkozóan megfogalmazódtak ugyan központi „elvárások” (a bevezetést egy évvel megelőző kísérleti számítások tapasztalatai is segítették körvonalazni ezeket), de igen általánosan: ne legyen öt fokozatnál bonyolultabb az elosztás, a községek részesedése növekedjék, kerülni kell az egyedi, egy-egy településre „szabott” fejkvóták alkalmazását. A tervkoncepciók, majd a tervjavaslatok elkészülte *után* a központi szervek most *értékelő* megállapításokat tesznek a megyék „gondolkodásmódjáról”. *Rosszallásban* részesülnek azok a megyék, ahol a

fejkvóták *skálája nagyon széles*, az átlaghoz képest túl erős a differenciálás; azok is, ahol *egyedi fejkvótákat* is alkalmaztak, vagy ahol egy jól definiált településcsoportba egyedileg „átemeltek” egy-egy „nem oda tartozó” települést; azok is, ahol a fejkvóták évenkénti *növekedési ütemét* is differenciálták, s így az átlag körüli számítási manipulációkkal érvényesítettek nem kellően indokolt preferenciákat stb. *Elismerés* illeti viszont azokat a megyéket, ahol a megyei testület a differenciálásnak *több változata* között is választhatott; ahol *nem túl tág* a skála; ahol a fokozatok kialakításában a települések szerepköre, igazgatási státusza mellett *ellátottsági* helyzetüket is „figyelembe vették”, vagy „kiemeltek” egy-egy, különösen hátrányos helyzetű településcsoportot, és így tovább.

A „megyék szemléletének” ez az utólagos minősítése rendkívül rosszízű, mondhatni nem fair. A központi intenciók rossz értelmezésére avagy helyes alkalmazására, netán alkotó továbbfejlesztésére hivatkozva háttérbe szorul, hogy ezek az intenciók maguk *nem voltak kidolgozottak*, végiggondoltak. A növekedési ütem megyén belüli differenciálására például – amely csakugyan nem valami korrekt eljárás – a központi tervező szervek egyszerűen nem számítottak. Az ellátottsági szintek kritériummá emelése mint a koncepciót „továbbfejlesztő” gondolat, ezzel szemben a leírt intenciókkal *ellentétes*, érthetetlen, hogy miért jár érte dicséret. (A fejkvóták normativitása tudniillik ezzel megbomlik; az eredeti elképzelések szerint az ellátottság hiányosságait a másik csatornán történő elosztásban, a céltámogatások feltétel-rendszerében kell kritériumként alkalmazni, s a két támogatási pálya így egészítette volna ki egymást.)

Végül is most olyan kérdésekre kellene elfogadható választ adni, hogy miért 2-3-szoros a megyeszékhely és a községek fejkvótája közötti különbség emitt, és miért ötszörös amott; vagy éppen mi indokolja, hogy Szolnok megye községeiben 5000 Ft fölötti fejkvóta jut egy lakosra (öt évre), míg a szomszédos Csongrádban a hasonló méretű, jogállású falvaknak feleannyi sem (2333 Ft/fő/öt év). Ezek a kérdések *léteznek*; attól léteznek, hogy a differenciálás megyénként történt; és *nem lehet* rájuk legitim, elfogadható választ adni. A 19 megyében összesen kilencvenféle fejkvóta lép érvénybe. Ez a tény maga megkérdőjelezi a normativitás tartalmát. A központi tervező szervek magatartása persze makulátlanul normatív volt (a megyék között egyenlően osztottak) – ám a differenciálás *áthárításával* eleve kizárták az elfogadható normativitás lehetőségét. Mivel a központi szervek *nem vállalták* azt a döntést, hogy a fejkvóták négy-öt fokozatát maguk állapítsák meg (ez nem lett volna nehezebb egyszerűen, mint tizenkilencszer), most a helyi tanácsok esetleges elégedetlensége sem őket, hanem a megyei tanácsokat éri. Csakhogy így sikerült *több* elégedetlenségre, megválaszolhatatlan kérdésre okot adni (lásd a szomszédos megyék hasonló település-típusai közötti horizontális feszültségeket). A decentralizálás példászerűen *értelmetlen* esete következett be: a döntés *tárgya* egyszeri, központi mérlegelést kívánt volna, amelynek demokratikus kontrollját – amire lett volna, sőt volt igény – valószínűleg teljesen új módon kellett volna megoldani.

Az ugyanis tény, hogy a 19féle megyei döntést (egyenként) képviselői *testületek*, a megyei tanácsok hozták meg, az egységes, központi szintről megállapítandó fokozatra-osztás viszont felső szintű *apparátusi* (OT, PM, MTTH) döntés lett volna. Az elosztási döntéstől való szokatlan húzódozás ezeknél a szerveknél ezúttal

érthető volt: túl hosszú ideig kellett állniuk például azt a kritikát, amely az Országos Településhálózat-fejlesztési Konceptióban rögzített szerepköri besorolást, a települések ebben kiosztott „rangját”, s e rangok fejlesztési következményeit érte. Népszerűtlen dolog bármely, csak kissé is az 1971-es OTK-éra emlékeztető település-csoportosítást alkotni – márpedig a fejkvótákat differenciálni *kellett*. Még az is nyilvánvaló volt, hogy a differenciálás során a megyeszékhelyek és általában a városok több, a községek, kisebb települések kevesebb fejkvótához juthatnak; máskülönben a térbeli arányok annyira felborultak volna, hogy a viszonylagos egyensúlyt csak a többi támogatás (célátogatások) direktív és városokra koncentrált elosztásával lehetett volna helyreállítani. (S ekkor ez a technika bizonyult volna ódivatúnak, részrehajlónak és népszerűtlennek.) Ezért azután önmagában az az igény, hogy a differenciálásban történő döntést *ne központi apparátusi direktívaként* hozzák meg, hanem az valamelyes *nyilvánosságot* és képviselői *kontrollt* kapjon, az egész kérdést *megyei szintre utalta*. Csak itt találni ugyanis választott testületeket. Így lett a felelősség *áthárítása* a felelősség *megosztásának* igényéből. Az érintett központi apparátusok tudniillik nem találtak maguk mellett olyan *érdekképviselői* szervet, egyben kormányzati szintű *partnert*, akivel e döntés felelősségét megoszthatták volna. A történetben érzékletesen mutatkozott meg egy ilyen fajta *tanácsi érdekképviselői „csúcsszervezet”* (szövetség) hiánya – az adott szervezeti keretek között valóban csak a zavarossá váló decentralizálás, majd a megyei szint magatartásának utólagos központi „értékelése” kínálkozott. (Ez utóbbi, érthető módon, inkább az előkészítő megyei apparátusoknak, s nem a formális döntéshozó testületeknek szól; még így sem igazán méltányos a koncepció intencióinak „megértését” emlegetni, de amúgy aztán végképp méltánytalan volna.)

A megyei célátogatásokkal azután szinte ugyanez történt. *A központi szint a megyéknek* e támogatási összeget csaknem általános támogatásként adta át; egészen pontosan egy-egy keretként, amelynek felhasználásához tartalmi preferenciákat ajánlott. Ez a lépés többet őrzött meg a korábbi gyakorlatból: a megyék közötti elosztás a hagyományos szükségletszámításokon, s általában nehezen ellenőrizhető kalkulációkon alapult, és az ajánlott célokkal kapcsolatban is komolynak bizonyultak a központi szervek „elvárásai”. *A következő fokozatban* a célátogatások úgynevezett ajánló támogatásként (a korábbinál jóval kevésbé direktív módon) hirdettek meg és osztattak el *a helyi tanácsok között*. (A célátogatásnak ezt a formáját az igénybevevő több lehetőség közül választhatja, azaz nem egy keret lebontásából, kötelező feladatként kapja; a fejlesztés finanszírozásában maga is részt vesz, s így az igénybevételről szükségleteinek és pénzügyi lehetőségeinek együttes mérlegelésével dönt.)

A megyék maguk dönthettek abban, hogy a kiemelten ajánlott célok (lakás, középiskola, vízellátás) és egy-két további feladat között milyen arányban osztják meg a kapott keretet, majd abban is, hogy így egy-egy célt mekkora összeggel vagy arányban támogatnak. A kialakult „ágazati” arányokat még sajátos megyei „településfejlesztési politikák” megnyilvánulásainak tekinthetjük ugyan, de az odaítélés feltételrendszerének – szükségzerű – *területi eltérései* már nehezen indokolhatók. Az eredmény tudniillik érthetően az, hogy „A” megyében az állam(!) kétszer annyival járul hozzá egy tanácsi bérlakás költségeihez, mint „B” megyében; így a helyi tanácsok,

legvégül a lakáshoz juttatott családok is eltérő terheket viselnek. Hasonlóan: azonos feltételek (azonos mértékű igény) mellett egy községi vízmű vagy általános iskola építéséhez „A” megyében kétszer akkora is lehet az állami(!) támogatás, mint „B” megyében. Ezek a különbségek racionálisan nem indokolhatók és igazságtalanok. Még akkor is így van ez, ha „A” megyének az X fejlesztési célhoz való nagyobb hozzájárulását „B” megyében az Y fejlesztési cél preferálása ellensúlyozza. A támogatás végül az igénybevevő helyi tanácsnak – esetenként családoknak – szól, és ennek szemszögéből vajmi keveset ér, ha X objektum felépítése szempontjából a földrajzi helyzete (megyei hovatartozása) „komparatív előnnyel” jár, amikor neki nem X, hanem Y létesítményre lenne inkább szüksége (s ahhoz a szomszéd megyében jóval könnyebben juthatna hozzá). A megyei fejlesztési politikák közbeiktatódása folytán így különös jelentőséget kap a földrajzi-térségi helyzet véletlene; még az olyan fejlesztések dolgában is, amelyek kifejezetten helyi jellegűek. (Az ajánlott célok közül egyedül a középiskola nem ilyen – ennek problémáira még röviden visszatérek.)

Mindez azt a kérdést veti föl, hogy feltétlenül szükség van-e megyei érvényű preferenciák, fejlesztési politikák megjelenítésére az egész tanácsi szektor finanszírozási-tervezési rendszerében? A fejkvóták differenciálása éppúgy, mint a céltámogatásos rendszerek kialakítása megyei szinten történik, s így a megyei elosztási hatalom a korábbi rendszerhez képest lényegében nem változott. (Formái és eszközei változtak csupán.) Az említett konkrét ellentmondásokból az következne, hogy a fejkvóták országos differenciálása és az egységes céltámogatási rendszerek jobban indokolhatók, ésszerűbbek és igazságosabbak lennének. Feltéve természetesen, hogy kialakításukban a nyilvános vita és az érdekképviseleti kontroll is közreműködik. (A központi szinten hozott döntések nem okvetlenül antidemokratikusak, és még csak nem is „centralizáltak” – amennyiben nyílt érdeklődések, az érintett alsóbb szinteket is képviselő szervezetek is részt vesznek az előkészítésükben.)

A mostani, újdonsága miatt bonyolult tervezési folyamatban fény derült például arra is, hogy egyes tanácsi feladatoknak a tanácsi szintek közötti megosztása meglehetősen tisztázatlan. A kiemeltnek tekintett középiskolai fejlesztésekre, illetve ezek megyei céltámogatására a vártnál kevesebb helyi igény futott be. Helyi (többnyire: városi) szinten ezt a feladatot nem települési, hanem körzeti jellegűnek tekintették. Mivel a céltámogatást helyi forrásokból is meg kellett volna toldani, az érintett tanácsok inkább más, szorosabban helyi természetű feladatokat részesítettek előnyben. Tegyük hozzá: teljes joggal. S azt is: nagy előrelépés, hogy ezt megtehették. A középiskolai fejlesztés gondja ettől még továbbra is főnállt, csak immár azzal a kérdéssel kiegészítve, hogy voltaképpen kinek a funkciója is ez? A kérdés kompromisszumosan eldöntetlen maradt; tekintve, hogy egy-egy megyében kevés (egy-öt) középiskolai létesítményről volt szó, ez nem is nagy baj. Az eldöntetlenség végülis azt a választ sugallja, hogy a középiskola-fejlesztés inkább a megyei felelősség és kompetencia körébe tartozik, mintsem kisebb (városi, városkörzeti) egységekébe.⁵

Hasonló történet bontakozott ki a lakás-fejlesztések tervezése során is. A megyék, majd a helyi tanácsok is, vonakodtak „visszatervezni” a központi elképzelésekben várt lakásmennyiséget. Megyei szinten ez a céltámogatások közti „ágazati” arányokat érintette: ha erre a kiemelt feladatra többet szánnak, a többire kevesebb jut. Végül a céltámogatásoknak mintegy a fele szolgálja a lakásellátás javítását; akad me-

gye, ahol ez az arány 75% (Hajdú-Bihar), de olyan is, ahol csak 36% (Vas), sőt, 18% (Pest). A helyi — főként városi, körzetközponti — tanácsoknál pedig abban kellett döntenie, hogy ehhez vagy egyéb feladatokhoz tegyék-e hozzá a maguk szabad rendelkezésű fejlesztési forrásait. Az a körülmény, hogy immár *helyi forrásra is szükség van* a lakásellátás fejlesztéséhez, megváltoztatta a feladathoz fűződő attitűdöket. (A célcsoportos központi lakás-támogatás, amely ráadásul hosszú ideig az úgynevezett kapcsolódó beruházásokat is magára vállalta, általában vonzó „ingyen forrásnak” számított, és a városok közötti versengés tárgya volt.) Ez, nézetem szerint, nagyon kedvező fejlemény; volt mit mérlegelni. Ide tartozott természetesen az is, hogy a lakásépítésnek és -értékesítésnek mely formájához vagy milyen egyéb feltételeihez járuljon inkább hozzá a megyei, illetve a helyi tanács. Az extenzív városnövekedés hátrányait nagyon sok város ismeri már; a népesség-növekmény pedig mindig is *kisebbség*. (A *leendő* növekmény azon felül befolyásolható mértékű kisebbség.) Nos, nem teljesen indokolatlan az az érvelés, amely vagy valamely *intenzív* városfejlesztési célt (pl. általános iskola), vagy valamely, egyúttal *többségi hasznú* célt (vízgazdálkodás) helyezett a kisebbségi érdekelttségű lakás-fejlesztés — meg a körzeti érdekelttségű középiskolák — elé. Az ebben rejlő egyszerűsítés persze nem volt ennyire direkt, hiszen a lakásépítés a már városlakók ügye is, azaz, ha tetszik, intenzív fejlesztési feladat. A drágának talált, s célját még drágán is csak nehezen közelítő *szociális lakásépítés* viszont végképp lekerült a „kedvenc” városi célok listájáról. Ennek eddigi legfőbb formája, a tanácsai bérlakás csakugyan drága, és az elosztás szociális intencióinak érvényesülése dolgában is van ok kételkedni — de az már nem lenne egyértelműen örvendetes, hogy *magát a feladatot* megyei, netán helyi hatáskörben „*ejtsék*”. A szociális lakásépítés ugyanis — a tanácsai bérlakásépítésnél tágabban és gazdagabban értelmezve is — csakugyan kisebbségeket szolgál, ráadásul olyan kisebbségeket, akik érdekeiket egyéb ügyeikben is nehezen tudják érvényesíteni. Az ilyen, magukat nehezen szervező és kifejező, elszigetelt érdekeket általában a központi hatalomnak is védenie kell, közvetlen környezetük többségi érdekei vagy a sikeresebben szerveződő és megnyilvánuló egyéb kisebbségi érdekek ellenében. Mindez a szociális lakásépítés, illetve lakáshoz-juttatás tárgyában is megoldható, bár kétségtelen, hogy csak az eddigieknél rugalmasabb formák között, s így anélkül, hogy a helyi hatóságok olyasmire kényszerülnének, amit kifejezetten nem akarnak. Úgy tűnik, a szociális lakásépítés *jelenleg is inkább központi*, mint megyei vagy helyi feladat — finanszírozását, formáit és feltételeit központi szinten érdemes megoldani, rögzíteni. Lehetőleg úgy, hogy a „megcélzott”, kedvezményezett állampolgári kisebbség és a központi szándékok közé ne ékelődjenek helyi vagy regionális ellen-érdekek, de még a problémára vonatkozó helyi vagy regionális „politikák” sem. Szociális szempontok alapján történő lakáshoz-juttatásra alighanem mindig is szükség lesz, ha mégoly szűk, s mégoly szigorúan körülhatárolt körben is.⁶ De mindezt nemigen lehet a probléma és az elosztási elvek „decentralizálásával”, s egyidejűleg a központi felelősségnek tervezési „elvárásá” átcsúsztatásával megoldani.

A sokféle feltételrendszer és a felelőségek tisztázatlansága mellett a megyei céltámogatások intézményét egy harmadik ellentmondás is terheli: az nevezetesen, hogy a támogatásért „sorban állók” igénye lehet több is (esetenként pedig kevesebb), mint a támogatásra szánt összeg. Ha *minden* egyes célfeladatra túljelentkezés van,

akkor *rangsorolni* kell a jelentkező helyi tanácsokat, és máris az egyedi elosztási döntéseknél tartunk újra. (A feltételek újrafogalmazása, szigorítása csak látszólag normatív eljárás.) Ha a túljelentkezések és az aluljelentkezések kiegyenlítik egymást, akkor a helyi igények csak *más szerkezetű* támogatási rendszert kívánnának, mint az eredeti megyei elképzelések ágazati összetétele. A VII. ötéves terv elkészítésekor azonban még erre a kétségtelenül egyszerűbb esetre sem volt semminemű irányadó elképzelés. Így aztán a megyék hol „utánaengedték” a jelentkező helyi igényeknek a céltámogatások összetételét, hol meg ragaszkodtak eredeti elképzeléseikhez – ami persze a túljelentkezők rangsorolásával járt egyfelől, míg a „hoppo maradt” feladatokra (középiskola, lakás) a feltételek enyhítésével és rábeszéléssel igyekeztek rávenni a helyi tanácsokat.

Végül még egy problémát említenék: az új szabályozórendszer nem nyújtott segítséget az újonnan alakult társközségi *előljáróságok* gazdasági jogosítványainak realizálásához. Az előljáróságoknak ugyanis nincsenek saját *garantált* pénzforrásaik; csupán *lehetnek* pénzforrásaik. Ma már elmondhatjuk, hogy ez feltételes módban még pontosabb: *lehetnének*. De – csekély számú kivételtől eltekintve – nincsenek. Az, hogy az előljáróságnak jogában áll átvett forrásból vagy lakossági településfejlesztési hozzájárulásból⁷ gazdálkodni, nem több absztrakt lehetőségnél. Nézetem szerint a *fejkvóták egy töredékének* előljárósági célokra történő átengedésével máris meg lehetett volna teremteni egy minimális garantált előljárósági pénzalap intézményét.

Röviden összefoglalva tehát az új tanácsi szabályozórendszerrel kapcsolatos problémák a következők:

1. A központi szervek a működési kiadások irreálisan alacsony, a helybeli bevételeknek (VKH, működési bevételek stb.) pedig irreálisan nagy összegre történő tervezésével kívánták leszorítani a költségvetési támogatásokat. Ennek következtében a tanácsok a fejlesztéseik „önkéntes” visszafogására kényszerültek. Egyúttal azonban elesett az a lehetőség is, hogy a szabályozórendszer új elemeit, amelyek elsősorban a fejlesztések finanszírozását és tervezését fogták át, a maguk közegében ki lehessen próbálni. A kiadások és a helyi bevételek irreális tervezése mesterséges akadály, amelynél a nyílt beruházási restrikciónak is jobb lett volna.

2. A működési kiadások tervezésének módszerei nem változtak, azok továbbra is mechanikusan viszik magukkal a térbeli differenciálódás egyes anomáliáit, valamint igénylik a terv-alku „technikáját”.

3. A fejkvóta megyénként történő differenciálása indokolatlan (irracionális és igazságtalan) térbeli eltérésekhez vezet.

4. A céltámogatási rendszerek megyék közti különbségeiről ugyanez mondható.

5. Két kiemelt fejlesztési feladat (lakás, középiskola) igazgatási „hovatartozása” tisztázatlannak bizonyult.

6. A céltámogatási konstrukciók esetenként ismét az igények egyedi rangsorolásához vezettek; még egy-egy megyén belül is a vártnál kevésbé bizonyultak normatív eszköznek.

7. Megoldatlan maradt az előljáróságok gazdasági jogosítványainak realizálása; nem sikerült azokat tartalommal megtölteni.

8. A fenti súlyos problémák helyett egy olyan kis jelentőségű kérdés (TEHO)

kapott nagy nyilvánosságot, amely önmagában is egy elhibázott adó-konstrukcióval kapcsolatos, másrészt a valóságos problémák terén aránytévésztre készítette az ország közvéleményét.

JEGYZETEK

1. Egyoldalú az a követelés, amely csak az *igénybevevők* támogatását kívánja, és a *tevékenységek* támogatását megszüntetné. Különösen szélsőséges ez a gondolat például az iskolák működtetésének dolgában. De még a költségvetési körből netán kikerülő létesítmények esetében sem alkalmazható univerzális elvként: mi értelme lenne pl. egy közművelődési vagy sport-egyesületet úgy támogatni, hogy rendezvényeik látogatóinak visszatérítést fizet a tanács?
2. Ebből nem következik, hogy a másik javaslat, a PM-é jobb lett volna, s hogy inkább azzal kellett volna próbálkozni. A PM javaslata ugyanis még az első átvezető periódusban is a tanácsi gazdálkodás kisebb hányadát (kb. 10%-át) érintette volna, mint az OT-é; folytatni, kiterjeszteni, átfogó mechanizmussá alakítani pedig, nézetem szerint, nem lehetett volna. Egy pár év elteltével befulladás kísérlet vált volna belőle.
3. A béren kívüli, ún. dologi kiadások automatizmusai pl. eddig évente 2, mostantól 3%-kal növekvő kiadásokat ismertek el. A tényleges áremelkedés üteme az utóbbi évtizedben ennél természetesen sokkal nagyobb volt.
4. A nemzetközi gyakorlat mércéjével mérve ezek nagyon nagy részarányok. A beruházási kiadások általában a helyhatóságok kiadásainak 5–10%-ára rúgnak. Az eltérés csak részben magyarázható a nálunk gazdagabb országok jobban kiépített infrastruktúrájával; bár a központi restriktiók hatására amott is elsősorban a beruházásokat fogják vissza, nyilvánvalóan sokkal gazdagabb, színvonalasabb az intézmények működtetése.
5. Ez mindjárt azt a kérdést is fölveti, hogy a középiskolák fenntartásának a városoknak átadott feladata különváljék-e ugyanezen iskolák *fejlesztésétől*?
6. A lakásépítést általában természetesen nem tekintem szociálpolitikai feladatnak. Csak egy kis része az; a nagyobb részére jobb, ha családi, helyhatósági, regionális stratégiák keresnek és találnak megoldást. A lakással kapcsolatos szociálpolitikát viszont – itt és most – csak egységesen érdemes kialakítani és működtetni.
7. A TEHO – művi úton megnövelt jelentőségű – intézményéről egy lábjegyzet erejéig meg kell „emlékezni”. A TEHO gondolatát elhibázottnak, bevezetésének tapasztalatait pedig e hibát tanúsító kudarcnak látom. A hibák a következők voltak: 1. A helyi *adóztatási autonómia* és a *helyi népszavazás* – külön-külön értelmes és fontos – kísérletének *összekapcsolása* hiba volt. Helyi népszavazást adó-ügyekben nem szokás alkalmazni; a lakossági adók felhasználásával kapcsolatos elégedettséget pedig *utólagos* kontrollal – nevezetesen a választásokkal – szokás „tesztelni”, lemérni. 2. Keveredett egymással a fejlesztési *célra*, illetve az adó *mértékére* vonatkozó szavazás – az előbbit esetleg meg lehet szavaztatni, de az utóbbit semmiképpen sem. 3. A helyi népszavazások egy-egy *helyi ügyben* kell, hogy történjenek, s az egész országon végigfutó kampány kereteibe nem illeszthetők. 4. Ha ez mégis megtörténik, a népszavazás szabályainak, lebonyolítási módjának *egységesen szabályozottnak és világosnak kell lennie*; a módszerekben helyi jellegű változatoknak nincs létjogosultságuk. A „végrehajtás” módszereinek utólagos elmarasztalása – a központi értékelésekben és a sajtóban – teljesen méltánytalan a helyi tanácsokkal szemben. Politikai dilettantizmus a szabályozás elmulasztása volt, nem pedig az, hogy egyes tanácsok „nem jól értelmezték” a nem létező szabályokat. 5. A népszavazás – a helyi is – *egyszeri* véleményszonda. Akár egyetért a szavazásra terjesztett javaslattal a helyi többség, akár nem, a kampány a szavazással *lezárul*. A javaslat vereségével járó presztízs-vesztésért el kell viselni. Tetézi az eddig felsorolt hibákat, hogy a kampányt mégis sok helyütt folytatták, „finomított” és módosított javaslatok mellett „politikai meggyőző munkával”, majd megismételt szavazással erőszakolták ki a TEHO-t. Nyugtalanító, hogy a „leszavazott” tanácsok illetékes nyilatkozási szerint a kérdés „napirenden” marad. A TEHO mint a községfejlesztési hozzájárulást fölvál-

tó új adónem akkor lett volna sikeres, ha összege legalább ugyanakkora lett volna, mint elődjéé, s ha mindenütt megszavazzák. A siker mindkét összetevője elmaradt. A további hibáknak és további presztízszvesztésnek ma már csak az veheti elejét, ha világos kormányzati állásfoglalás jelentené ki: a kampánynak vége, s a kérdést a következő öt éves terv készítéséig, 1990-ig le kell venni a napirendről.

MAREK POTRYKOWSKI

A LENGYEL KÖZIGAZGATÁSI REFORM ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Bevezetés

A fejlett országok politikai és állami irányítása számára mindenkor fontos kérdést jelentett az ország közigazgatási beosztása, mivel az jelentősen befolyásolja az állam és a társadalom közötti kapcsolatokat – egy adott térség népessége fölötti hatalom gyakorlásában.

A közigazgatási beosztás egyrészt nagymértékben meghatározza a központi, regionális és helyi hatalom mértékét, másrészt az állampolgárok részvételét az adott földrajzi térség irányításában. Regionális és helyi szinten bizonyos – nagyobb vagy kisebb – mértékű autonómiát biztosít a társadalomnak, meghatározza továbbá az egyes emberek és a közösség, a központi és a helyi hatóságok, valamint a különböző intézmények érintkezésének térbeli kereteit.

A civilizáció előrehaladásával és az urbanizációs folyamat fokozódásával lényegesen sűrűbbé válik az egyének, társadalmi csoportok, valamint a helyi hatóságok és társadalmi intézmények (oktatás, kultúra, egészségügy) közötti kapcsolatok hálózata. Ezeknek a – az állampolgárok, formális és informális társadalmi csoportok, valamint az ország irányítása számára alapvető fontosságú – területi kapcsolatoknak a súlyát jelentős mértékben meghatározza az országnak közigazgatási alapegységekre való felosztása, területi szervezete, amely a közigazgatási és politikai hatalom bizonyos hierarchiáját jelenti.

Céljai eléréséhez a közigazgatási rendszernek számos feltételt kell kielégítenie. Alkalmazkodnia kell a társadalom alapvető szükségleteihez (amelyek kielégítésének a legkisebb idővesztéssel kell megtörténnie); valamint a gazdaságirányításhoz. Állandóan módosulnia kell – a társadalmi fejlődés változó feltételei alapján – annak érdekében, hogy ne váljék a társadalmi-gazdasági fejlődés gátlójává. A közigazgatási rendszer változtatására vagy átalakítására vonatkozó javaslatok vizsgálatakor a következő tényezőket kell figyelembe venni: a) politikai jellegű tényezőket, különösen a hatóságok és a társadalom kapcsolatát; b) a települési rendszer jellemzőit, az egyes elemek közötti kapcsolatokat és lehetőleg fejlődési trendjeit; c) a természeti fejlődés hatását. Bármilyen legyen is az ország társadalmi-politikai rendszere, a közigazgatás alapegységeinek kialakításakor a következő három tényező veendő számításba:

1. az emberi tényező – az a lakosságszám, amelyet egy adott egységnek tartalmaznia kell, vagy az a minimális és maximális népességszám, amely gazdasági szempontból még lehetővé teszi az egység létezését;

2. a területi tényező – a közigazgatási egységek méretének szélső értékei, amelyeket az ország mérete, a közlekedési hálózata stb. határoz meg;

3. a szervezeti tényező, azaz a hatékony irányítás és információáramlás biztosítása.

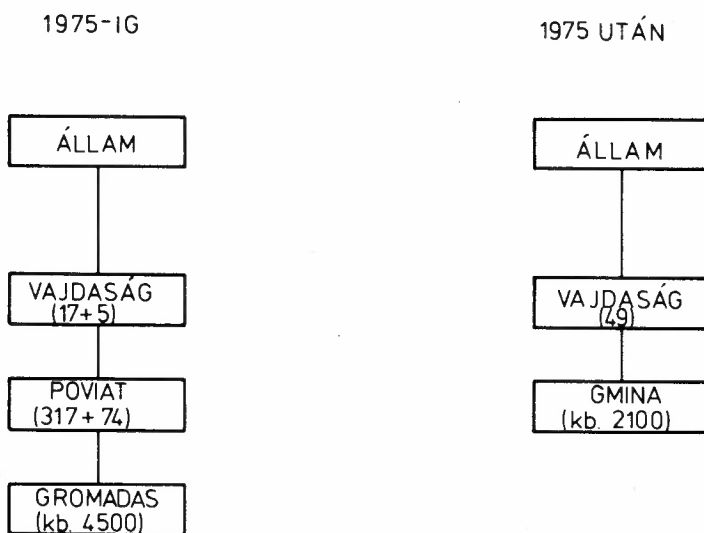
Ez a három tényező kiegészülhet további – a térség történetével, kulturális és etnikai kapcsolataival, a társadalmi-gazdasági fejlettségével és leggyakrabban bizonyos politikai döntésekkel kapcsolatos – szempontokkal. A döntéshozók célul tűzhetik ki bizonyos területi közösségek kialakítását vagy azok elszigetelését, továbbá az állampolgárok kormányzásban való részvételének támogatását vagy annak korlátozását.

A lengyel közigazgatási rendszer reformja

Lengyelországban 1950 és 1975 között tizenkét vajdaságból álló közigazgatási beosztás volt érvényben. Ez magában foglalta a korábbi regionális alakzatokat, és kijelölte a társadalom és a gazdaság területi fejlődésének határait. Viszonylag állandó feltételek mellett a társadalmi-gazdasági kapcsolatok „csomóponti” hálózata alakult ki. A vajdaságra (megyékre) való felosztás – bizonyos mértékben – összhangban volt a társadalmi-gazdasági régiókkal.

Lengyelország közigazgatási beosztása a II. világháború vége óta folyamatos mozgásban volt. A reformok célja mindig változott, és soha nem fejezték be őket, azonban csaknem kizárólag a legkisebb közigazgatási egységekre terjedtek ki. Egészen 1975 júniusáig, amikor az ország közigazgatási beosztását alapvetően átalakító reformot hajtottak végre – a három-szintű rendszert a közigazgatási egységek kétszintű rendszere váltotta fel (1. ábra).

A LENGYEL KÖZIGAZGATÁSI HIERARCHIA

1. ábra

Hangsúlyozzuk, hogy a 70-es években ismét fölmerült és fokozódott a közigazgatási reform igénye

– az iparosodás és az urbanizáció gyors előrehaladása következtében, amely eredményeként az 1970-es évek közepén a lakosságnak kb. 60%-a városokban élt, ezen belül több mint 25%-a a 100 000 lakosúnál nagyobbakban. Ezen folyamatok eredményeként új „csomópont-típusú” települési formák alakultak ki a közepes méretű városokból és közvetlen környezetükből; továbbá az 1960-as és 1970-es években alakultak ki a nagyvárosi agglomerációk is. A falusi térségekben a megfelelő színvonalú szolgáltatások biztosításának az igénye – különösen az oktatás, kultúra, egészségügy szociális gondoskodás és az áruellátás területén – ezen létesítményeknek a

kiemelt falvakba történő koncentrálásához vezetett. A széttagolt (több mint 40 ezer falut tartalmazó) falusi településhálózat miatt, továbbá annak következtében, hogy a közigazgatás akkori alapegységeinek (kb. 4300 gromada) gazdasági ereje nem volt megfelelő, 1973-ban nagyobb alap-egységeket (gmina) alakítottak ki. Kezdetben 2400 gminát hoztak létre, de a jelenlegi számuk kb. 2100; egy részüknek (kb. 600) a közeli kisvárossal közös közigazgatási hivatala van, ami mind a vidéki, mind a városi népesség szükségleteit jobban kielégíti.

A gminák létrehozása volt az első állomása a közigazgatási rendszer azon alapvető reformjának, amely a háromszintű rendszert kétszintűvé alakította át. A „gromada – poviát – vajdaság” egységekből álló modellt felváltotta a „gmina – vajdaság” modell. 1975-ben – a második szakaszban – megszüntették a közbenső közigazgatási egységeket (poviát), és a legnagyobb egységek, a vajdaságok számát 17-ről 49-re növelték. Annak ellenére, hogy a gminák létrehozása nagymértékben fölöslegessé tette a poviátokat (átlagosan 7-8 gmina tartozott egy poviathoz) – az intézkedés „sokkoló” volt, mivel a poviátok hosszú időre visszanyúló tradíciókkal rendelkeztek. Túléltek az összes korábbi közigazgatási reformot. A poviátok megszüntetése meggyengítette a tradicionális helyi központokat és a helyi kapcsolatok különböző formáit, számos olyan feszültséget és kedvezőtlen helyzetet teremtett, melyeket a jelenlegi közigazgatási rendszer még nem oldott meg, vagy legalábbis nem a helyi közösségeket teljesen kielégítő módon.

TERVEZÉSI MAKORÉGIÓK

2. ábra

A reform két szakaszát 2 éves periódus választotta el, amelyet szükségesnek tartottak ahhoz, hogy a gminák ténylegesen is az államhatalom és a közigazgatás alapszintű központjaivá váljanak – be tudják tölteni azokat a társadalmi-gazdasági funkciókat, amelyek a poviatok megszüntetése és a korábbi vajdaságok újakra való felosztása után hárult rájuk.

Az ország új közigazgatási beosztása a hatáskörök világos elhatárolására, logikus formájának kialakítására törekedett: a gminának kell rendelkeznie a szervezési és irányítási funkciókkal, a vajdaság feladata pedig az összehangolás és az ellenőrzés. A hatáskörök ilyen kétszintű megosztása azt célozta, hogy megszűnjön a korábbi három-szintű rendszerre jellemző, nem világos elhatárolás, továbbá, hogy kielégüljenek az államhatalom és a közigazgatás decentralizált modelljének követelményei. Nehéz azonban – a vajdaságok nagy száma miatt – az ország életének különböző szféráit a vajdaság-határok keretei között igazgatni. A területi tervezésben pl. a vajdaságok feletti egységeket, ún. makrorégiókat kellett létrehozni (2. ábra). Másrészt a vajdaságok kis mérete miatt számos intézmény kialakította saját, speciális célú „közigazgatási beosztását”, amelyeket a gazdaságirányítás és a kultúra területi struktúrájaként értelmeznek.

A gazdaságnak összhangban kell lennie a közigazgatási beosztással, de ez nem lehetséges mindenkor. Lehetősége ott áll fenn, ahol a gazdaság zonális jellegű területi struktúrával rendelkezik; azonban nincs meg ott, ahol „csomóponti jellegű”. Nehéz volna a közigazgatási beosztás kereteihez igazítani a vasút, a hírközlés, az energia- és vízszolgáltatás működését, viszont az ipar és mezőgazdaság esetében ez lehetséges.

A lengyel közigazgatási reform következményei

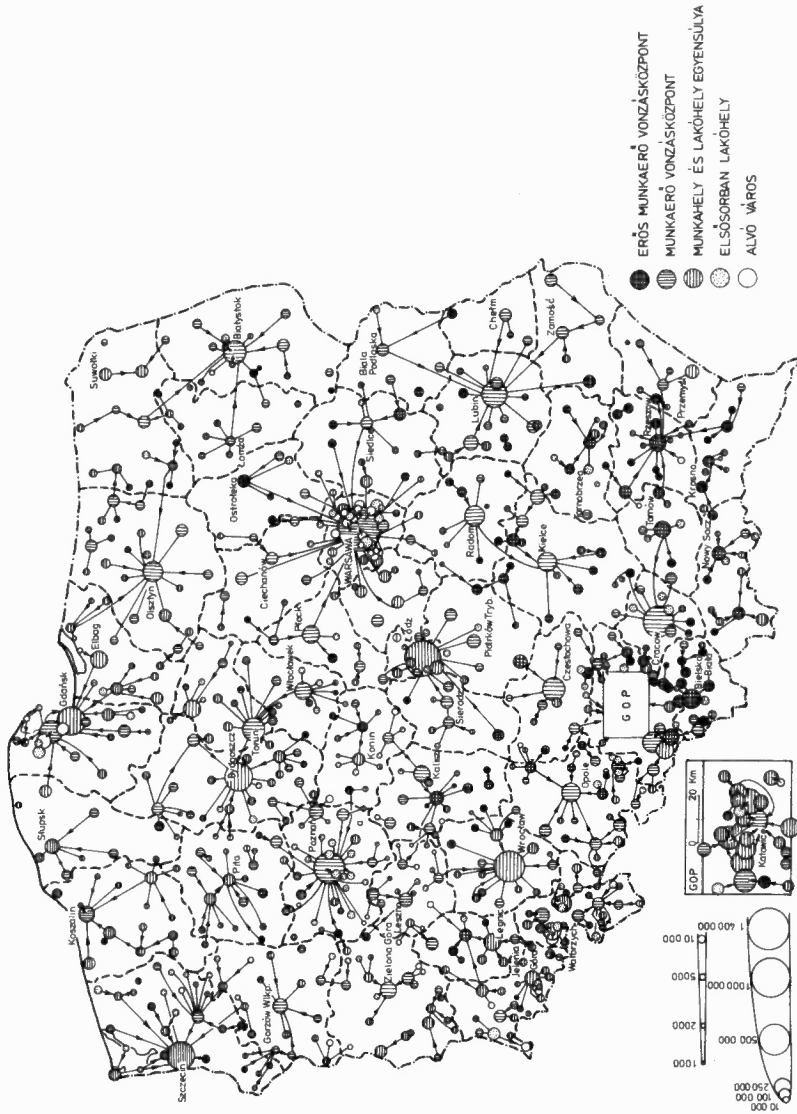
A jelenlegi közigazgatási beosztás számos kedvező következményét kell megemlítenünk. Mindenekelőtt rövidebbé vált a hatóságok és az állampolgárok közötti távolság – közvetlen és átvitt értelemben is. Az ország bármely településéből lehetséges az adott település és a vajdaság-székhely közötti utat tömegközlekedési eszközzel (oda-vissza) egy nap alatt megjárni (a múltban ugyanezt csak a poviatok és a poviat-székhelyek közötti kapcsolatról lehetett elmondani), ami különösen a kisvárosokban és falvakban élők számára jelentős. Az új vajdaság-székhelyek a gazdasági-társadalmi fejlődés új központjai; erőteljesen ösztönözniük kellene az elmaradott térségek fejlődését és a helyi vállalkozásokat. Öt vajdasági székhely lakossága meghaladja az 500 000 főt, 16 székhely 100 000 között van; tizenháromé 20 000 és 50 000 között. A viszonylag kisebb vajdasági székhelyek várhatóan gyors ütemben fognak beruházásokhoz jutni, ami központi funkcióik teljesítésének előfeltétele.

Feltételezhető, hogy a vajdasági székhelyek hálózata alapvetően befolyásolni fogja a város-régiók területi rendszerének alakulását. A város-régió olyan „csomóponti” régióként definiálható, amely a társadalmi-gazdasági élet területi szervezetét jelenti, azáltal, hogy biztosítja a magasabb szintű szolgáltatásokhoz való hozzájutást a falusi térségek és kisebb városok lakói, azaz az olyan térségek számára, ahol ezeknek a szolgáltatásoknak a telepítése nem lenne hatékony és racionális. A város-régiók a napi ingázás által összekapcsolt város-csoportokkal azonosíthatók (3. ábra).

A 20 000 főnél kevesebb lakosú kisvárosok hálózata, azaz a lengyel városok 78%-a továbbra is szorosan kapcsolódik a helyi önkormányzatokhoz. A kisvárosok nagymértékben a falusi közösségek központjaivá váltak, és így a helyi rendszerek csomópontjaivá, amelyek befolyásolják a társadalmi-gazdasági fejlődésüket. Ezek a központok koncentrálni fogják a lakosságot, gazdasági tevékenységét, az alapvető szolgáltatások beruházásait, ezáltal a túlzottan széttagolt falusi településhálózat átalakításának és a falusi életkörülmények kiegyenlítődének tényezőjévé kell válniuk. A jelenlegi közigazgatási rendszer további előnye, hogy csökkenti a közigazgatás hierarchikus szintjeinek a számát, ami korlátozhatja az információáramlás torzulásait, és gyorsítania kellene a döntéshozatalt.

Lengyelország jelenlegi közigazgatásának előnyeit vizsgálva tudatában kell lennünk, hogy ezek közül több még csak lehetőség, azaz a jelenlegi közigazgatási rendszer olyan feltételeket teremt, melyek a működés hatékonyabb módszereire ösztönöznek. Az egyik ilyen elem lehet az ön-

AZ INCÁZÁSI KÖZPONTOK-HIERARCHIÁJA
 (A VÁROSOK TÍPUSAI—A MUNKAHELYEK ÉS A FOGLALKOZTATOTTAK LAKÓHELYÉNEK ARÁNYA ALAPJÁN)

3. ábra

kormányzat újjáépítése, legalábbis a gminák szintjén. 1950-ig a gminák autonómiával rendelkeztek és a helyi önkormányzati szervek bizonyos, az államigazgatás által rájuk ruházott feladatokat is elláttak. Ezt követően az államhatalom helyi testületeivé alakították át a gminákat. Az önkormányzat fejlődése a kisvárosok vagy a gminák szintjén lehetséges, mivel ezek olyan, kisebb közösségek, amelyekben az emberek ismerik egymást, így az önkormányzati testületekbe magasfokú morális szakmai és társadalmi elismertséget élvező képviselőket tudnak választani.

A közigazgatási reform végrehajtásának módszerei, az egyes egységek elhatárolása – mind a gminák, mind a vajdaságok kialakítása – sok (gyakran indokolt) ellenállást és konfliktust váltott ki. A jelenlegi közigazgatási beosztásról alkotott vélemények nagymértékben a bevezetés konkrét módjának a következményei. A szándékozott reformról szóló hírek olyan rémületet váltottak ki a közigazgatási dolgozók körében, ami a közigazgatás teljes megbénulását eredményezte. Ennek következtében a hatóságok az új közigazgatási beosztás bevezetésének meggyorsítását határozták el, annak ellenére, hogy a rendszer még nem volt sem részleteiben átgondolt, sem megvitatott. A fentiek azt eredményezték, hogy a korábbi poviát-központok a különböző helyi intézményeknek egy informális hálózatát hozták létre – vajdasági szintű intézmények kirendelt-segi státuszával.

Néhány negatív vélemény azonban az új közigazgatási rendszer több mint tízéves működése után pozitív irányba módosult. További gyakran hangoztatott vélemény, hogy sem a jelenlegi, sem valószínűleg bármely más közigazgatási rendszer sem képes minden várakozásnak megfelelni. A közigazgatási beosztásnak megvannak a sajátos funkciói (az államigazgatás szervezete), – sokkal több nem várható el tőle. Ez a nézőpont helytálló lehet, ha a közigazgatási rendszer nem domináns a gazdasági és társadalmi élethez képest, vagy ha az irányítási rendszer erősen centralizált, azaz amikor a közigazgatási beosztás egyedüli célja a központi szintről kiinduló utasítások közvetítése a hierarchiában lefelé. Lengyelország esetében azonban éppen ellenkező a helyzet: a társadalmi-gazdasági tevékenység annyira „regionalizált”, hogy a közigazgatási beosztás átalakítása jelentős emóciókat vált ki.

Az új közigazgatási beosztás a leggyakoribb kritikák szerint szétszakította az évtizedek során kialakult társadalmi-gazdasági kapcsolatokat, ami kedvezőtlenül érintett sok olyan helyi közösséget, amelyek rosszabb helyzetbe kerültek új közigazgatási és gazdasági központjaik tekintetében. Mindez annak tudható be, hogy a legtöbb régi vajdasági székely oriai vonzaskörzettel rendelkező agglomeráció volt; az új beosztás pedig túl rövid ideig működött ahhoz, hogy az új vajdasági székhelyek tényleges vonzasközpontokká válhassanak. A hosszú ideje fennálló gravitációs vonalak elszakítása a reform bevezetési módjának volt a következménye, vagyis annak, hogy először az alapegységeket (gminákat) alakították ki, és ezen a beosztáson alapulva alakították ki a vajdaságokat.

A reformnak ez a fogyatékosága kedvezőtlenül befolyásolta a vajdaságok kialakítását, ezek határainak ugyanis meg kellett egyezniük a gminákra való korábbi felosztással. Még így is lehetett volna megfelelőbb vajdasági határokat kialakítani, ha jobban figyelembe vették volna a létező területi, gazdasági, társadalmi és kulturális kapcsolatokat. Ez különösen az ún. város-vajdaságokra (Varsó, Lodz, Krakkó) érvényes. Az említett városok tényleges vonzaskörzetéből nagy területek rekedtek az új vajdasági határokon kívül.

A vajdaságok és az alapegységek (gminák) nagy száma a kétszintű közigazgatási rendszerben akadályozza a hatékony ellenőrzést és koordinációt, továbbá a közbenső szintek teremtésére irányuló tendenciát vált ki (a vajdaságok regionalizálását). El kell ismernünk, hogy az előző három-szintű területi beosztás fennállásakor is létrehozta különleges céllal olyan területi beosztásokat, amelyek nem egyeztek meg a közigazgatási beosztással. Ezek bizonyos mértékig indokolt, sőt nélkülözhetetlen intézkedések voltak. A jelenlegi kétszintű beosztás körülményei között azonban nagymértékben megnövekedett a különleges beosztások száma, ami a jelenlegi közigazgatási beosztás eredménytelenségét mutatja. Nehéz ugyanakkor bármilyen általánosítást megkockáztatni ebben a vonatkozásban. A különleges beosztásokra vonatkozó vizsgálatok jelenleg is folynak.

Az új közigazgatási rendszer bevezetése – korábbi struktúrájának szétszakításával – különösen súlyosan érintette a területi tervezést. A vajdasági rendszer számos kérdés esetében nem bizonyult megfelelőnek. A népgazdasági terv regionális céljainak végrehajtása olyan nagyobb, vajdaságok feletti egységek bevezetését igényelte, amelyek lehetővé teszik a területi makrosztruk-

túra kezelését – ami nagy jelentőségű az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének differenciálódásában.

Az infrastruktúra bizonyos elemei továbbá több vajdaság lakosságát látják el, ezért az infrastrukturális hálózat tervezésének makrorégiókra kell vonatkoznia. Végül léteznek olyan különleges ügyek (mint pl. a tengerészeti ügyek és a turizmus), amelyek több vajdaság közös különleges ügyei.

Megjegyzendő, hogy a makrorégiók tervei előkészítő jellegűek. A vajdaságok tervezési tevékenységétől eltérően a makroregionális tervezés nem alkot elkülönült tervezési szintet. A makrorégiók tervei az országos területfejlesztési tervnek integráns részei, így azokat a központi tervezői apparátus dolgozza ki. A makroregionális tervnek a területi tervezésben betöltött sajátos szerepe azon alapul, hogy – mint az a múltban is érvényesült – összekötő kapocs az országos terv és a vajdaságok tervei között. Nyilvánvaló a vajdaságok közötti összehangolás együttműködés szükségessége – különösen az ingázás, az élelmiszerellátás, a földhasználat, a nyersanyagkitermelés és a környezetvédelem területén.

Meg kell állapítani, hogy a tervezési makrorégiókra való felosztás nem veszi figyelembe – kielégítő mértékben – a társadalmi-gazdasági kapcsolatok már kialakult formáit. A fő makroregionális központok – a városi agglomerációk többsége – nem a régiók központjában helyezkednek el, hanem a kijelölt egységek határain. A vajdaságok száma lényeges növekedésének további következménye a vajdasági határokon túlmutató kérdések körének növekedése volt. Így annak a döntésnek a következtében, hogy az egy adott területi egység hatáskörén túlnyúló ügyeket át kell adni a magasabb közigazgatási szintnek, a vajdaságok nagy száma (és a gminák nagy száma a vajdaságokon belül) természetesen ürüggyé vált a döntések centralizációjához. Ez a tendencia a jövőben megszűnhet – mindenesetre lényeges csökkenése várható. A döntések centralizációja gyakran a gazdaságilag gyenge vajdaságok nagy számából ered.

A lengyel közigazgatási reform értékelése

Egy adott közigazgatási modell hasznosságának megítéléséhez annak meghatározásából kell kiindulni, hogy annak milyen kormányzati rendszert kell szolgálnia. Lengyelország esetében elfogadható lehetne egy olyan általános modell, amelyben az önkormányzati rendszer összeegyezteti a stratégiai szempontokat a helyi közösségek törekvéseivel; olyan modell, amelyben a gazdasági és állami adminisztráció mellett erős területi önkormányzat és a munkavállalók öngazgatási testületei léteznek. Ezért kívánatos lenne, hogy előrehaladjon a közigazgatási és gazdasági döntések decentralizációja, azaz a területi önkormányzat fejlődése és az önkormányzati testületek súlyának növekedése a végrehajtó testületekkel szemben.

A lengyel közigazgatási beosztás problémáját két alapvető nézőpontból kell megközelítenünk, nevezetesen a képviseleti testületeknek és a közigazgatás területi szervezetének optimális kiterjedése nézőpontjából. Melyik lenne a leghatékonyabb a hatóságok, illetve a legmegfelelőbb az állampolgárok szempontjából?

A képviseleti rendszer a közakarát közvetítésének két természetes dimenzióját foglalja magában – a regionalist és a helyit. Ez utóbbi a lényegesebb, ez befolyásolja a lakosság életkörülményeit és azokat a területi struktúrákat, amelyek szükségesek a mindennapi élet szférájában (pl. lakásügy, foglalkoztatás, pihenés, áruellátás).

Nyilvánvaló, hogy az állampolgárok életminősége és a közéletben való részvétele a területi szervezet alapszintjén dől el. Ennélfogva a képviseleti rendszer alapvető fontossággal bír a közigazgatási beosztás helyi szintjén. A képviseleti rendszer működésekének másik dimenziója a régió, amelynek körülhatárolása gazdasági, történeti és kulturális tényezők követelménye. A területfejlesztési politika a központi irányítás és a helyi közösségek eltérő törekvéseinek egyesítéséből ered. Az ilyen módon értelmezett régióknak erős városi központot kell magába foglalnia, továbbá viszonylag önállónak kell lennie. Ebből a nézőpontból a jelenlegi vajdaságok túlságosan kis-méretűek.

Az előzőekből világosan következik, hogy a lengyel képviseleti rendszer a közigazgatási

beosztásnak csak két szintjét igényli: a gminát és a vajdaságot. Még nem megoldott azonban az a kérdés, hogy a közigazgatási egységek jelenlegi mérete megfelelő-e, illetve ha nem az, akkor hogyan kellene megváltoztatni azokat. Az értékelések és a változtatásra irányuló javaslatok ezidáig inkább intuíción, mintsem megbízható kutatásokon alapultak.

Jelenleg csaknem teljes az egyetértés abban, hogy meg kellene őrizni a kétszintű közigazgatási rendszert (bár az elfogadás okai különbözőek), és csupán a hatékonyság javítását célzó változtatásokat kellene végrehajtani. A változtatásoknak elsősorban a vajdaságokra kellene kiterjedniük, mivel a gminákra való beosztást a lakosság általában elfogadja. A gminákra való beosztás megfontolt volt, így tartósaknak kell maradnia. Csekély korrekciók végrehajtása után a gminák alapvető egységeket – társadalmi, gazdasági mikrorégiókat – alkotathatnának. A területi gazdaságtan szempontjából lényeges annak eldöntése, hogy fenn kell-e tartani a kis gazdasági és népességpotenciállal rendelkező vajdaságokat. Általános vélemény szerint meg kell tartani őket, ha esélyük van a mérsékelt fejlődésre. Másrészt növelni kellene azoknak a vajdaságoknak a területét, amelyek székhelyét a legnagyobb városi agglomerációk jelentik.

Fordította: Orosz Éva

KONFERENCIA A SAJÁTOS HELYZETŰ TÉRSÉGEK FEJLESZTÉSI GONDJAIRÓL

Az MTA Regionális Kutatások Központja 1986. november 4–5-én több társadalmi, állami és tudományos szervezettel, valamint a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskolával karöltve közös konferenciát rendezett Szombathelyen „Sajátos helyzetű térségek terület- és településfejlesztési problémái” címmel. A tanácskozás, amelynek a Vas Megyei Művelődési és Ifjúsági Központ adott helyet, jó alkalom volt arra, hogy a földrajzkutatók, a településtervezéssel foglalkozók és a regionális problémák megoldásában valamilyen módon érdekelt szakemberek beszámolójának tapasztalataikról és kiscseréjék véleményüket számos, a kutatási területüket érintő kérdéstről.

A konferencia plenáris üléssel kezdődött. GONDA GYÖRGY nyugalmazott államtitkár köszöntötte a résztvevőket, majd BORS ZOLTÁN, Vas megye Tanácsának elnöke nyitotta meg a tanácskozást.

Rövid beszédében vázolta a megye történelmi fejlődését, kiemelve a felszabadulástól napjainkig megtett utat. Külön szót Vas megye egyes térségeiről, felhíva a figyelmet azok sajátos helyzetére, eltérő fejlettségű fokára és különböző funkcióira. Végezetül néhány mondatban ismertette a megyei területfejlesztési politika főbb vonásait, amiben kiemelt célként szerepel az idegenforgalmi és az üdülőfunkció kiterjesztése.

Az előadások sorát ENYEDI GYÖRGY akadémikusnak, az RKK főigazgatójának nagy érdeklődéssel várt felszólalása nyitotta meg. ENYEDI akadémikus „A hazai terület- és településfejlesztési kutatások súlypontjai” című előadásában elsőként arról a három alprogramról beszélt, amelyek keretében a regionális kutatásokat folytatni kell (fejlődési folyamatok elemzése, urbanisztikai kutatások bővítése, a területi tervezés korszerűsítése és szabályozása), majd a települések fejlődésében alapvető szerepet játszó tényezők értékelésére tért rá.

Mindenekelőtt azokról a gondokról szólt, amelyek a vidéki ipartelepítés során jelentkeztek (például a korszerűtlen eszközállományú, elavult, eladhatatlan termékeket gyártó üzemegységek kisvárosokba, falvakba való kitelepítése hosszabb távon nem javít az ott munkát vállalók, illetve a település anyagi helyzetén; az iparirányítási posztokon nem változott a koncentráció mértéke, így több vonatkozásban csak látszólagos decentralizációról beszélhetünk stb.).

Fokozza a nehézségeket, hogy a 80-as évek közepére a mezőgazdasági fejlesztés – mint egyik alapvetően fontos területfejlesztő erőforrás – megújulási képessége sok területen megszűnt, és az innen származó jövedelmek megcsappanása miatt nem lehet számítani hosszabb távon a településfejlődés ilyen megalapozottságára.

A harmadik erőforrás, a vidéki szellemi potenciál területfejlesztő szerepe egyrészt az óriási mértékű (kb. 80%-os) budapesti koncentráció, másrészt a szellemi centrumok kedvezőtlen területi elhelyezkedése miatt igen korlátozott. Mindezek következtében a területi folyamatok feltárására a korábbinál nagyobb gondot kell fordítani, és törekedni kell annak felderítésére, hogy milyen új eszközök válhatnak fel, illetve egészíthetnek ki a területfejlesztés jelenleg végesen fogyó erőforrásait.

LACKÓ LÁSZLÓ, az ÉVM főosztályvezetője is sürgette előadásában a kutatási tevékenységek megújításának szükségességét, a sajátos helyzet létrejöttének feltárását. Felhívta a figyelmet arra, hogy a jelenleg rendelkezésre álló statisztikai adatok nem megfelelőek, illetve nem elegendőek megalapozott területfejlesztési döntések megvalósítására. Óvatosságra intett a határmenti térségek kutatásánál a vizsgálendő terület elhatárolásával kapcsolatban, megemlítve az átmeneti zónák fontos szerepét az elemzésekben. Idézte az Országgyűlés 1985-ös, területfejlesztéssel kapcsolatos állásfoglalásait, és feladatként jelölte meg a kutatók számára az elemzéseken alapuló fejlesztési javaslatlételt és ajánlásokat.

A plenáris ülés utolsó előadója ERDŐSI FERENC, az RKK tudományos osztályvezetője volt, aki a határmenti térségek kutatásának cél- és eszközrendszerét vázolta felszólalásában, részletezve a különböző tudományágak feladatait a területi kutatások komplexitásának növelésében, az interdiszciplináris valóságfeltárás érdekében. Jól felépített előadásában a természeti viszonyoktól kezdve a technikai, gazdasági viszonyokon át a művelődési-kulturális szféráig tételesen felsorolta azokat a konkrét kutatási irányokat, amelyek segítségével mód nyílik a határmenti folyamatok feltárására, s a ma még többnyire hátrányos helyzetű területek fejlesztésének megalapozására.

A konferencia ezután két szekcióban – 1. határmenti térségek, 2. speciális térségek – KRAJKÓ GYULA, illetve TÓTH JÓZSEF elnökletével folytatta munkáját. A szekcióüléseken a rendelkezésre álló időhöz képest igen sok (összesen 38) rövid (10–15 perces) előadás hangzott el, így csak arra volt idő, hogy a felszólalók vázlatyszerűen ismertessék a témával kapcsolatos mondanójukat. Sajnálatos, hogy a konferenciák fontos részét jelentő vitára – leszámítva néhány rövid kérdést és megjegyzést – már nem kerülhetett sor. Úgy tűnik, hogy az utóbbi években a regionális tudományos tanácskozásokon ez a túl sokat markolni akaró, de ehhez elegendő idő nem biztosító káros gyakorlat rendszeressé válik, a résztvevők bánatára...

Az első szekcióban lényegében az országhatár menti területek fejlesztési problémái kerültek terítékre. Az első felszólaló, ZALA GYÖRGY előbb a határmenti régiók kialakulásának történelmi előzményeivel foglalkozott, majd a kétoldalú nemzetközi kapcsolatok fejlesztésében rejlő lehetőségek kiaknázását szorgalmazta, különös tekintettel a növekvő idegenforgalom kihasználására.

BERÉNYI ISTVÁN az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében nemrég elkezdődött munkáról számolt be, amelynek során a kutatók lépésről lépésre összeállítják a határmenti területek kutatásának szociálgeográfiai szempontjait. Az előadó bemutatta a cseh-szlovák – magyar határ egyik észak-magyarországi szakaszának speciális demográfiai térképsorozatát, amely már jelentős részben szociálgeográfiai módszerek felhasználásával készült.

BÖCSKEY FERENC a történelmi múltba visszanyúlva elemezte Vas megye határmenti térségei sorsának alakulását, kitérve a határvonalváltozás városi vonzáskörzeteket szétszabdáló negatív hatására, és a megye falusi térségeinek legégetőbb mai gondjaira (például elmaradott infrastruktúra, munkaalkalom hiánya stb.).

BRUHÁCS JÁNOS a nemzetközi jog oldaláról vizsgálta a határmentiséget. Szemléletesen tárta föl a problémakörhöz tartozó megannyi jogi szabályozás nehézségeit, a határvizek fölötti felségjogtól kezdve egészen a telekommunikációs helyzet (televíziózás, rádiózás) szerződéses szabályozásáig. A nemzetközi együttműködés határmenti kibontakozását gátló tényezők között az egyik legfontosabbnak a túlságosan centralizált külügyi jogi szabályozást említette.

FODOR ISTVÁN az országhatáron átjutó, környezetet (elsősorban a levegőt és a vizet) szennyező anyagok által okozott gondokról beszélt. Hangot adott annak a véleményének, hogy ideje volna a határmenti térségekre vonatkozóan is a környezetterhelési térképek elkészítése, amelyeken fel lennének tüntetve az „importált”, illetve „exportált” szennyezőanyagok legfőbb jellemzői. A felszólaló az iparszegény területek növekvő víz- és talajszennyeződésének elsődleges forrásként az infrastrukturális elmaradottságot jelölte meg (például a csatornahálózat hiányát).

FRISNYÁK SÁNDOR a „periféria perifériájának”, azaz Szabolcs-Szatmár megye határmenti területeinek sokrétű gondjairól számolt be térképekkel szemléltetett előadásában. Utalt a Délkelet-Nyírség, a Szatmári- és a Beregi-síkság forgalmi elzártságára, a foglalkoztatási nehézségekre, az életkörülményeknek az Alföld átlagától való lényeges elmaradására. Fölvetette a Szovjetunió kárpát-ukrajnai területeivel való együttműködést mint jövőbeni lehetőséget a kedvező folyamatok megindítására.

ZÁKONYI JÁNOS a határmenti területek vízgazdálkodásában megvalósuló nemzetközi együttműködést ismertette, amit a hatékony vízrendezés érdekében a Duna vízgyűjtőjének egészére ki kellene terjeszteni. Az új rendszer felválthatná az eddigi kétoldalú, sok esetben nem eléggé összehangolt nemzetközi vízügyi egyezményeket és valamennyi érdekelt ország számára hasznot hozna.

HAJDÚ ZOLTÁN új színfoltot hozott a szekció munkájába, amikor a határmenti térségek politikai-földrajzi kutatásainak bővítését szorgalmazta, történelmi távlatokban szemlélve a

mai helyzet kialakulásához vezető utat. Rámutatott, hogy a történelmi-politikai gyökerek feltárásával igen sok vonatkozásban érthetővé válik a Monarchia utódállamainak a nemzetiségekkel, a határmenti térségekkel kapcsolatos reagálása még napjaink politikai gyakorlatában is.

KOVÁCS TERÉZ is további szempontokkal gazdagította a téma vizsgálatát, amikor felvázolta azokat a legnagyobb problémákat okozó jelenségeket (előregedés, elvándorlás, a cigányság helyzete), amelyek indokolttá teszik e térségeknek más, dinamikusabb területekkel való összehasonlító szociológiai elemzését.

ROTTLER FERENC pedig a határmenti területek nemzetiségeinek identitástudatával kapcsolatos megfigyelésekről számolt be dióhéjban.

SIMON IMRE előadásában nem az országhatár, hanem a megyehatár menti területekkel foglalkozott, megjegyezve, hogy e részeken az elmaradottság felszámolására talán kedvezőbbek a feltételek, mivel a tennivalóknak nincs nemzetközi vonatkozása, és az elmaradottság ok-okozati rendszerének feltárása is könnyebben megoldható, mint az országhatár menti területeken.

Meghatározott térségek gondjairól szoltak előadásukban IVANCSICS IMRE (a jugoszláv–magyar kishatárforgalom jogi szabályozásáról), KÁROSSY CSABA (az őrségi területek tömegközlekedési térkapcsolatairól), RECHNITZER JÁNOS (Győr-Sopron megye határmenti együttműködési kapcsolatairól) és SÜLI-ZAKAR ISTVÁN (Északkelet-Magyarország falvainak fejlődésbeli különbségeiről).

A speciális térségek problémáival foglalkozó szekcióban kilenc felkért hozzászóló fejtette ki véleményét. A korreferátumok egyik súlyponti kérdésköre a speciális térségek fogalmának értelmezése volt. Többen megfogalmazták, hogy tulajdonképpen minden területi egység sajátos, ha úgy tetszik speciális, noha a sajátos és speciális jelzőt például BOROS FERENC ebben a tekintetben nem szinonimaként értelmezte. A kutatások számára mégis szükséges megvonni a szűkebben yett speciális térségek fogalmi határait. Egyes hozzászólók (BOROS FERENC, KÖSZEGFALVI GYÖRGY, NOVÁK ZOLTÁN) fontos és vizsgálandó területként az agglomerációkat emelték ki, míg mások a hátrányos vagy halmozottan hátrányos térségeket (CSAPÓ TAMÁS, FARAGÓ LÁSZLÓ, HRUBI LÁSZLÓ). MÉSZÁROS REZSŐ a városokhoz csatolt falvak sorsának sajátosságaira hívta fel a figyelmet, utalva arra, hogy a statisztikai adatbázisok szűkössége miatt nagyon nehéz a téma kutatása.

A korreferátumok másik lényegi kérdésköre a kutatási előzmények bemutatása, azaz egy-egy térség vizsgálati eredményeinek összefoglalása volt. CSAPÓ TAMÁS a nyugati határmenti térségek közül a hátrányos helyzetűek jellemzésére vállalkozott. FAZEKAS PÉTER pedig két kisebb településcsoport részletesebb elemzéséről adott számot. FARAGÓ LÁSZLÓ – HRUBI LÁSZLÓ a többszörösen hátrányos helyzetű baranyai falvakra készített elemzés általános tapasztalatait értékelte, utalva a kialakulási folyamatra és ezzel együtt a hátrányos helyzet feloldásának lehetőségeire. NOVÁK ZOLTÁN az agglomerálódó térségek közül a vidéki városok körüli agglomerációkra hívta fel a figyelmet.

A harmadik csomópont az elvi, módszertani problémák értelmezése volt. KÖSZEGFALVI GYÖRGY az agglomerációk vizsgálatával kapcsolatban három kérdésre hívta fel a figyelmet: az agglomerációk előnyeire, az irányítás problémáira, a sajátos fejlesztési koncepciók kimunkálásának szükségességére. DOBOS TIBOR a környezetgazdálkodás szféráját vizsgálta. PAPP ANTAL a sajátos térségek kutatásának néhány súlyponti kérdését taglalta, rámutatva a modellszerű megközelítés fontosságára is. A felkért hozzászólók után még tizenegyen fejtették ki nagyon röviden véleményüket a vita során.

A szekcióban elhangzottak sokirányúsága összességében rávilágított arra, hogy bár jelentős kutatási előzményekre, eredményekre támaszkodhatunk, a feladat sikeres megoldásához nagyon sok alapkutatásra van szükség. A szekcióüléseket záró plenáris ülés követte, ahol a szekcióelnökök értékelték a végzett munkát, majd az első nap GONDA GYÖRGY zárszavával ért véget.

Másnap a tanácskozás résztvevői szakmai terepbejáráson vettek részt a Szombathely–Szentgotthárd–Farkasfa–Szalafő–Őriszentpéter–Velemér–Körmend–Szombathely útvonalon. Szentgotthárdon a városi tanács elnöke beszámolt a város gazdasági életéről és a határmenti településekre kifejtett vonzóhatásának változásairól. Farkasfán meglátogattuk az ország három radar-meteorológiai állomásának egyikét, ahol az állomás vezetője ismertette a 300 km-es hatósugarú rendszer működését és a hazai meteorológiai megfigyelésekben játszott fontos szerepét. Felkeres-

tük a híres szalafői Pityerszert, az Őrség népi építészetének emlékét, és időztünk egy keveset Velemér Árpád-kori műemléktemplománál is. Szívélyes fogadtatásban volt részünk az Őrség „fővárosában”, Őriszentpéteren, ahol a tanács elnöke meleg szavakkal köszöntötte csoportunkat, és lelkesen beszélt a községről, a növekvő népességről, a gazdasági fejlődés feltételeiről és a térség idegenforgalmi szerepkörének bővüléséről. A terepbejárás a körmendi Batthyány-kastéllyal való rövid ismerkedéssel ért véget.

A szombathelyi konferencia valamennyi résztvevője eredményesnek ítéltette meg a tanácskozást, amely jól érzékeltette azt a szerteágazó feladatot, amit a határmenti és speciális térségek kutatása jelent valamennyiünk számára. Így a mintegy 200 szakember hasznos tapasztalatokkal távozhatott Vas megye székhelyéről.

Külön köszönet illeti a szervezőket a tanácskozás gördülékeny lebonyolításáért és azért a szíves vendéglátásért, amelyben valamennyiünket részesítettek a két nap során.

A konferencia anyagát a szervezők gyűjteményes kötetben jelentetik meg.

HRUBI LÁSZLÓ – TINER TIBOR

HERMANN KORTE: STADTSOZIOLOGIE. FORSCHUNGSPROBLEME
UND FORSCHUNGSERGEBNISSE DER 70-ER JAHRE

(Mérlegen a hetvenes évek nyugatnémet városszociológiája.
Wissenschaftliche Buchgesellschaft. Darmstadt 1986. 135 p.)

A bochumi egyetem szociológia professzora nem kevesebbre vállalkozott e könyvében, mint hogy a hetvenes évek nyugatnémet városszociológiájának ismertetésén és kritikáján keresztül betekintést nyújtson a területi problémák szociológiai megközelítésének legáltalánosabb elméleti, módszertani problémáiba. A könyv szerkezete és tárgyalási módja egyértelműen azt a célt szolgálja, hogy a nyolcvanas évek városszociológiai kutatásaihoz műnációt szolgáltasson, valva azt a nézetet, hogy a szociológia ezen sajátos ágának kutatásaival együttesen kell a korábbi tradíciókat megőriznie, s egyben ezek talaján megújulnia.

A hetvenes évtized a nyugatnémet városszociológia számára döntő jelentőségű időszak volt, melynek alapvető jellemzőit KORTE, H. a következőkben foglalja össze. Ebben az időszakban tetemesen gyarapodnak az empirikus ismeretek a városfejlődés és városfejlesztés, -tervezés folyamatáról, ekkortájt alakulnak ki a városszociológia műhelyei és oktatási intézményei, illetve határozott irányt vesz a szisztematikusabb, teoretikus megalapozás, a szociológia általános paradigmáival való kapcsolatok kihámozása. A városszociológia fejlődésének természetesen elsődleges lökést nem a tudomány belső dinamikája adott, hanem az a tény, hogy a hetvenes évtizedben az NSZK-ban a területfejlesztés, a területi tervezés, a regionális struktúraváltás központi gazdaság- és társadalompolitikai programként jelent meg. E folyamat nyitányaként jelölhetjük meg az 1971-ben hatályba lépett városfejlesztési törvényt, amely sokágú és sok indulatot kiváltó vitát indított meg a városszociológusok körében. Már a törvény rendeltetése, pontosabban a városstervezés funkciója viták keresztútjába került, melyek során végül is olyan alapkérdések kerültek terítékre, mint az állam szerepe („tervező közigazgatás”), a demokratikus rész-

vétel, a nyilvánosság bekapcsolásának lehetőségei, szociális gondoskodás vagy a technokrata törekvések végrehajtása stb.

A participáció és az infrastruktúra tekintetű a két kulcsszónak a nyugatnémet városszociológiai irodalomban, illetve kutatásokban. A részvétel problémaköréhez a legtöbben a HABERMAS-féle modellen keresztül közelítenek, mely szerint a jóléti államot terhelő legitimációs kényszer egy látszatnyilvánosság elégti ki. OFFE teóriája tulajdonképpen konkretizálása az előbbinek, amennyiben a tervezés demokratizmusának lehetőségével foglalkozva megállapítja, hogy a későkapitalizmus egyik sajátja, hogy a politikai harcokat elsősorban nem a bércmélés, hanem a jobb életkörülmények elérése motiválja, amely meghatározza lényegében az állami beavatkozás terét és mértékét. A részvétel problematikája indukálta az önkormányzati gondolat megújulását is, felismerve azt a nyilvánvaló ellentmondást, ami aközött feszül, hogy az életkörülmények a legközvetlenebbül kommunális szinten jelentkeznek, befolyásolásuk lehetősége viszont egyre inkább távolodik a lokális szinttől. Az állampolgárok politikai attitűdjét vizsgálva, illetve a tervezés, az állami beavatkozás szükségességét figyelembe véve az a feladat – állapítja meg KORTE –, hogy a centralizáció mellett is teret adjunk az individuális kezdeményezéseknek. Ezt követően több olyan modellt ismertet a szerző, amely a tervezés demokratizmusát hivatott biztosítani.

A városszociológiai viták másik kulcskérdése az infrastruktúra mibenléte, illetve szerepe volt. Az infrastruktúra-elmélet első megfogalmazója az NSZK-ban JOCHIMSEN volt, aki a termelés egyre mélyülő differenciáltsági fokához köti a termelés feltételrendszerének (infrastruktúrának) a tervezését. Az infrastuk-

túra-elmélet sokak számára a kapitalista gazdaság kritikájához nyújtott fogódzót. GUDE például a piac szabályozó szerepének tagadásaként fogja fel az infrastruktúra-tervezést. Mások számára viszont a teória annak felismerését segítette elő, hogy az infrastruktúra kiváltó és erősítő tényezője a területi különbségek kialakulásának.

A hetvenes évek nyugatnémet területi politikájára azonban a legnagyobb hatást a központi hely-elmélet gyakorolta. KORTE külön fejezetet szentel a kérdéskörnek, s hangsúlyozza, hogy a politikai döntéshozók számára a hierarchikus rendszerű, technokrata szemléletű elosztási módszer előnyt jelentett ugyan (pontosabban kényelmesebb döntési szituációt), de a deklarált célokkal ellentétben inkább a területi különbségek rögzülését eredményezte, semmint kiegyenlítődsüket.

Az elosztás cél- illetve eszközrendszere körül kialakult vitában a szociológusok arra törekedtek, hogy elvi és módszertani alapokat teremtsenek egy szükségletek szerinti társadalmi tervezés számára. (Más kérdés, hogy maguk sem tudtak megegyezni egy egységes szükséglet-fogalomban.) Az ellátás és a szükségletek területi különbségeinek, valamint a felerősödő szegregálódás kimutatásában, illetve annak bizonyításában, hogy az infrastruktúra-tervezés sokkal inkább a termelés céljait szolgálja, mint az életkörülmények javítását, a városszociológusok kutatásainak döntő szerepe volt.

A hetvenes évek nyugatnémet városszociológiájának meglehetősen megkésett felfedezése volt a chicagói iskola. A nagyvárosi térségekben induló szomszédságvizsgálatok közül a szerző KLAGES eredményeit emeli ki, illetve idézi is summázatát, miszerint az összetartozás érzése, a közösségi orientáció csak addig létezik mint szolidáris magatartásforma, ameddig a szomszédság tagjait szociális és gazdasági szükséghelyzet köti össze, ám ennek megszüntével a szomszédság felbomlik szelektív ismeretségi viszonyokká.

A szociálökológia szemléletének, módszertanának meghonosításában úttörő jelentőséget HAMMnak tulajdonítanak, aki lényegében egy Bern környéki vizsgálat során olyan háromfokozatú modellt dolgozott ki, amelyben megbízható indikátorok vannak az urbanizáció elsősorban morfológiai visszatükrözésére, továbbá az úgynevezett objektív és szubjektív szegregáció kimutatására. FRIEDRICHS szociál-

ökológiai megközelítésben írja le, illetve dolgozza fel az európai ipari államok urbanizációs ciklusait, és rámutat arra, hogy az NSZK-ban a hetvenes évek közepétől válik kifejezetté a szuburbanizáció folyamata, amelyben a legerőteljesebb a lakosság, illetve a termelés decentralizációja, s lényegesen lassabban követi a tercier szektor területi kiterjedése. Rámutat a vidéki szubcentrumok szerepére, illetve a magvárosok specializálódási folyamatára. KORTE, számbavéve a tárgyalt időszak legfontosabb kutatási problémáit és irányzatait, végül is azt állapítja meg, hogy a fellendülés ellenére sem szállított még a városszociológia a tervezés számára olyan fejlődésméleti keretet, amely alkalmas lenne a városfejlődés okainak és módzatainak a magyarázatára.

A könyv utolsó fejezete három olyan vizsgálatot tárgyal, illetve ismerteti, amelyeknek a szerző – kimondatlanul – modellértéket tulajdonít, s olyan javaslatokat bújtat el bennük, amelyek a jövő városszociológiai vizsgálatai számára megzivilendők. A Berlin egyik trabantvárosában (bolygóváros) folytatott vizsgálat nagy erényét például abban jelöli meg, hogy szakítani törekedett a már-már elharpódzó „vak empirizmussal” és tartalmatlan módszertannal, s felhívta a figyelmet a szociológusok felelősségére a jelenségek társadalmi politikai értékelésében.

Az elméletalkotási törekvések viszonylagos lanygulása miatt üdvözölte KORTE azt a könyvet, amely ha vitathatóan is, de újra neki-vesselkedett a város lényegi meghatározásának. Végül pedig a vizsgálatok dinamizálására és a komparáció szükségességére céloz KORTE akkor, amikor egy Wolfsburgban vezetett vizsgálat 20 évvel későbbi megismétléséről tudósít. E vizsgálati módszer alkalmas lehet arra, hogy a városrá válás folyamatáról meglévő gyér ismereteinket gyarapítsuk.

A recenziens egy ilyen mérlegkészítő munka ismertetésekor kivédhetetlenül rákényszerül, hogy – ha nagyon zanzásítva is, de – párhuzamot vonjon a magyar és a nyugatnémet városszociológia között. Úgy vélem, hogy a párhuzam ugyanazzal a léptékű késéssel megvonható, ahogy a két ország területi politikája, illetve annak stratégiaváltásai viszonyulnak egymáshoz. A különbségek szubjektív vonatkozásban fájdalmasan nagyobbak, ha a városszociológiai vizsgálatok számát vagy a városszociológiával – vagy egyáltalán a társadalom területi problémáival – foglalkozók számát vetjük

össze. Sajnos, már csak emiatt is nehéz lenne a magyar városszociológia hetvenes évtizedének eredményeiről egy ehhez hasonlóan tartalmas

kötetet összeállítani. A nyolcvanas évek mérlege szerencsére pozitívabbnak ígérkezik.

Pálné Kovács Ilona

DEMOGRAFICSESZKIJ ENCIKLOPÉDICSESZKIJ SZLOVAR (D.I. Valentej szerk.)

(Enciklopédikus demográfiai szótár, Lomonoszov Egyetem, Moszkva, 1985. 608 p.)

Nagy feladatra vállalkozott a moszkvai Lomonoszov Egyetem Gazdasági Karának Népeségföldrajzi Tanszékét vezető Valentej, D.I. professzor irányította 18 tagú szerkesztőgárda. A szótár összeállítói a népességgel és a településekkel foglalkozó tudományágak, tudományterületek terminológiáinak rendszerezését, egységesítését, a világ országaiban zajló főbb demográfiai folyamatok elemzését tűzték célul. A bevezetőben a szerkesztők hangsúlyozzák a szótár elkészítésének aktualitását: eredményesebb és komplexebbé tehető a kutatómunka, a tervezés számára is érthetőbbek az eredmények, ha a különböző tudományterületek kutatói „ugyanazon a nyelven” beszélnek. Kiemelik a demográfiai vizsgálatok szükségességét: a népességnövekedés és a társadalmi-gazdasági fejlődéssel, a munkaerővel és felhasználásával, a népességnövekedés irányításával, ezen fejlődés komplex, hosszútávú programjának kidolgozásával stb. kapcsolatos kérdések vizsgálata ma már, függetlenül a társadalmi rendszertől, a világ minden országában elkerülhetetlen.

A szótár összeállítása a Szovjetunióban első kísérlet a fogalmak rendszerezésére. Létrejötté viszont nem előzmények nélküli. 1958-ban angol és francia nyelven jelent meg az „ENSZ többnyelvű demográfiai szótár” c. kiadvány, amely értelmező segédszótár volt, amelyet több nyelvre, így oroszra is lefordítottak. 1971-ben Svédországban, 1974-ben Csehszlovákiában jelent meg több nyelven a demográfiai terminológiák nemzetközi szótára, majd a fentiek alapján 1975-ben Bukarestben készült el egy „Kis demográfiai szótár”. Ezek a demográfiai terminológiák lényegesen kisebb körét fogják át, mint a megjelölt új szótár. Enciklopédikus kiadványban („Népeségföldrajzi enciklopédia”) gyűjtötték össze a japán kutatók 1957-es kiadványukban

a népesség és településföldrajz alapvető ismeretanyagát. 1982-ben New Yorkban és Londonban jelent meg a „Nemzetközi demográfiai enciklopédia”. E két utóbbiban főként a nagyobb országok népességének jellemzői, a népességgel összefüggő gazdasági és társadalmi kérdések és a fontosabb kutatási módszerek foglalnak el jelentős helyet.

A jelen „Enciklopédikus demográfiai szótár” nem csupán a tudományos kutatóknak és a gyakorlati szakembereknek íródott. Az olvasók széles táborának is nyújthat értékes információkat. A fogalmak, problémák rendkívül széles skáláját fogja át, emiatt univerzális demográfiai szótárnak tekinthető. Az alapvető társadalomtudományok és a népességgel is foglalkozó egyéb tudományágak sokféle népesedési problémáinak összefoglalása nem kis nehézséget okozhatott a szerkesztő kollektívának. A kötet szerkesztői a teljességre törekedtek, a tudományos ismeretek jelenlegi szintjét próbálták visszaadni, törekedve ezek fejlődésének bemutatására is.

A szótár elsősorban a szovjet szakirodalom jelenlegi helyzetét, fogalomanyagát tükrözi. A vállalkozás méretére jellemző, hogy összeállításánál 270 szovjet kutató és gyakorlati szakember mintegy 1600 cikkét, írásos anyagát használták fel. Rajtuk kívül a szocialista országok kutatóitól is véleményt kértek a szerkesztők.

A szótár terjedelemben is legnagyobb részét a világ országainak demográfiai helyzet-elemzése teszi ki. Az egyes országokról a legutóbbi népszámlálásuk adatai alapján kap képet az olvasó. Az adatok teljessége függvényében bemutatják az országokban a természetes szaporodás alakulását, a népesség mozgásának, vándorlásának főbb tendenciáit. A kor és nem szerinti összetételt minden országnál korfával ábrázolják. Foglalkoznak a munka-

össze. Sajnos, már csak emiatt is nehéz lenne a magyar városszociológia hetvenes évtizedének eredményeiről egy ehhez hasonlóan tartalmas

kötetet összeállítani. A nyolcvanas évek mérlege szerencsére pozitívabbnak ígérkezik.

Pálné Kovács Ilona

DEMOGRAFICSESZKIJ ENCIKLOPÉDICSESZKIJ SZLOVAR (D.I. Valentej szerk.)

(Enciklopédikus demográfiai szótár, Lomonoszov Egyetem, Moszkva, 1985. 608 p.)

Nagy feladatra vállalkozott a moszkvai Lomonoszov Egyetem Gazdasági Karának Népeségföldrajzi Tanszékét vezető Valentej, D.I. professzor irányította 18 tagú szerkesztőgárda. A szótár összeállítói a népességgel és a településekkel foglalkozó tudományágak, tudományterületek terminológiáinak rendszerezését, egységesítését, a világ országaiban zajló főbb demográfiai folyamatok elemzését tűzték célul. A bevezetőben a szerkesztők hangsúlyozzák a szótár elkészítésének aktualitását: eredményesebb és komplexebbé tehető a kutatómunka, a tervezés számára is érthetőbbek az eredmények, ha a különböző tudományterületek kutatói „ugyanazon a nyelven” beszélnek. Kiemelik a demográfiai vizsgálatok szükségességét: a népességnövekedés és a társadalmi-gazdasági fejlődéssel, a munkaerővel és felhasználásával, a népességnövekedés irányításával, ezen fejlődés komplex, hosszútávú programjának kidolgozásával stb. kapcsolatos kérdések vizsgálata ma már, függetlenül a társadalmi rendszertől, a világ minden országában elkerülhetetlen.

A szótár összeállítása a Szovjetunióban első kísérlet a fogalmak rendszerezésére. Létrejött viszont nem előzmények nélküli. 1958-ban angol és francia nyelven jelent meg az „ENSZ többnyelvű demográfiai szótár” c. kiadvány, amely értelmező segédszótár volt, amelyet több nyelvre, így oroszra is lefordítottak. 1971-ben Svédországban, 1974-ben Csehszlovákiában jelent meg több nyelven a demográfiai terminológiák nemzetközi szótára, majd a fentiek alapján 1975-ben Bukarestben készült el egy „Kis demográfiai szótár”. Ezek a demográfiai terminológiák lényegesen kisebb körét fogják át, mint a megjelölt új szótár. Enciklopédikus kiadványban („Népeségföldrajzi enciklopédia”) gyűjtötték össze a japán kutatók 1957-es kiadványukban

a népesség és településföldrajz alapvető ismeretanyagát. 1982-ben New Yorkban és Londonban jelent meg a „Nemzetközi demográfiai enciklopédia”. E két utóbbiban főként a nagyobb országok népességének jellemzői, a népességgel összefüggő gazdasági és társadalmi kérdések és a fontosabb kutatási módszerek foglalnak el jelentős helyet.

A jelen „Enciklopédikus demográfiai szótár” nem csupán a tudományos kutatóknak és a gyakorlati szakembereknek íródott. Az olvasók széles táborának is nyújthat értékes információkat. A fogalmak, problémák rendkívül széles skáláját fogja át, emiatt univerzális demográfiai szótárnak tekinthető. Az alapvető társadalomtudományok és a népességgel is foglalkozó egyéb tudományágak sokféle népesedési problémáinak összefoglalása nem kis nehézséget okozhatott a szerkesztő kollektívának. A kötet szerkesztői a teljességre törekedtek, a tudományos ismeretek jelenlegi szintjét próbálták visszaadni, törekedve ezek fejlődésének bemutatására is.

A szótár elsősorban a szovjet szakirodalom jelenlegi helyzetét, fogalomanyagát tükrözi. A vállalkozás méretére jellemző, hogy összeállításánál 270 szovjet kutató és gyakorlati szakember mintegy 1600 cikkét, írásos anyagát használták fel. Rajtuk kívül a szocialista országok kutatóitól is véleményt kértek a szerkesztők.

A szótár terjedelemben is legnagyobb részét a világ országainak demográfiai helyzet-elemzése teszi ki. Az egyes országokról a legutóbbi népszámlálásuk adatai alapján kap képet az olvasó. Az adatok teljessége függvényében bemutatják az országokban a természetes szaporodás alakulását, a népesség mozgásának, vándorlásának főbb tendenciáit. A kor és nem szerinti összetételt minden országnál korfával ábrázolják. Foglalkoznak a munka-

helyzettel, a képzettség színvonalával, az egészségügy alakulásával, a munkanélküliség kérdéseivel. Áttekintést adnak a népesség nemzetiségi összetételéről. Megjelölik az ország egy fontosabb kutatóhelyét, demográfiával foglalkozó folyóiratát is.

Igen részletes elemzést kapunk a Szovjetunióról. Külön is foglalkozik a szótár a szovjet köztársaságokkal, autonóm területekkel, az autonómiát élvező nemzetiségi területekkel. Ezek a fejezetek nemcsak a terület népességét vizsgálják, hanem áttekintést adnak a településhálózatról, a térség társadalmi-gazdasági fejlődéséről is, amelyre az országok elemzésénél a rendelkezésre álló adatok, illetve a terjedelem miatt csak részben volt lehetőség.

A szótár legértékesebb része a fogalmak definiálása, a sokféle fogalomhasználat egységesítésére való törekvés. A szerzők a nemzetközileg is használt fogalom eredeti jelentéséből indulnak ki, megpróbálják röviden meghatározni, körülírni a fogalmat. Véleményem szerint ez néhol túl általánosra sikerül, ami azzal magyarázható, hogy több tudományterület fogalomhasználatát kell egységesíteniük. Bőségesen kárpótolja az olvasót viszont az ezt követő magyarázat, a fogalommal kapcsolatos tudnivalók összefoglalása. Legyen példa a szótár város-fogalma: „városok azok a lakott települések, amelyeket az állam annak nyilvánít. Jellemzőjük, hogy népességük zömében nem mezőgazdasági foglalkozású.” Ezután viszont részletesen beszél a városok funkcióiról, a település-struktúrában elfoglalt helyükről, nagyságrendi kategóriákról, az urbanizáció folyamatáról. A fogalmat magyarázó cikkek befejező részében általában rövid elemzést kapunk a téma szovjet kutatásának eredményéről, így a Szovjetunió városhálózatának alapvető vonásairól is. Minden ilyen jellegű cikkhez csatlakozik egy rövid irodalomjegyzék: a témával kapcsolatos, a Szovjetunióban megjelent legkiemelkedőbb publikációk jegyzéke.

A szótár nagy erénye, hogy az alapfogalmakkal kapcsolatos fontosabb kutatási módszereket is összefoglalja. Láthatjuk, hogy gyakran alkalmaznak a kutatók olyan módszereket, amelyek a felhasznált matematikai

eszközök segítségével objektívebbé teszik a kialakított modelleket. A matematikai képletek segítséget jelentenek a különböző viszonyszámok képzésében, a népességnövekedés előrejelzésében, összetételének alakulásában stb. A kötetben a szerkesztők összegyűjtötték a népességtudomány legkiválóbb képviselőinek fontosabb életrajzi adatait, munkásságuk néhány kiemelkedő alkotását is. A nevesebb demográfusokon, földrajztudósokon kívül találunk köztük politikusokat, közgazdászokat, matematikusokat, orvosokat is. A Szovjetunió kutatói közül az akadémiai doktori fokozattal rendelkezők listáján kívül néhány kiemelkedő kandidátus munkássága is szerepel a kötetben.

A demográfiai problémák szótárszerű összegyűjtéséből következik, hogy a könyv könnyen kezelhető, a fogalmak meghatározása nem terjedős. A visszautalások, a cikkekhez tartozó segédanyagok, a cikkek közti kapcsolatok, az ekvivalens kifejezések jelzése hozzájárul a fogalmak sokoldalú megvilágításához. A szerkesztés is elősegíti a könnyű kezelhetőséget: a több szóból álló szakkifejezések első szava az a szó, amelyik a logikai hangsúlyt viseli. Nehezíti viszont az olvasást a rengeteg rövidítés, amelyeket a kötet végén külön összefoglaltak. A könyvben a cikkek általában 1979–1983 közti statisztikai anyagot dolgoznak fel. A szótár végén külön táblázatokban foglalják össze a fontosabbakat. Láthatjuk azt is, hogy a szövegben levő, illetve az ábrázolt adatok nem mindig egyeznek. Az ábrák adatai a régebbiek, javításukra technikai okokból nem került sor.

Összességében igen nagy és hasznos munkát végeztek a könyv szerzői. Összegyűjtöttek egy bő fogalombázist. Általában sikerrel egységesítették a különböző tudományterületek fogalomhasználatát. A kötet felépítése, szerkesztése lehetővé teszi az új kiadások előtt a meglévő hiányok pótlását, a tudomány fejlődésével a fogalmak korszerű átalakítását. Az 1985-ben megjelent 608 oldalas 75 ezer példányban kiadott szótár megelőbbi magyar nyelvű megjelentetését igen hasznosnak tartanám.

Rudi József

NYITRAI FERENCNÉ: PRIORITÁSOK GAZDASÁGUNK FEJLESZTÉSÉBEN

(Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986. 271 p.)

A szerzőnek az 1980-as években megjelent, immár harmadik könyve a népgazdaságunk fejlesztésében érvényesült prioritásokat tűzte célul áttekinteni. Időszerűségét aláhúzza az a tény is, hogy az elemzés tárgyául választott témakör a ritkán vizsgált kérdések közé tartozik. A széles körű szakmai érdeklődésre számotartó munka azt mutatja be, hogy az elmúlt másfél évtizedben milyen prioritások érvényesültek hazánkban, hogyan alakult ezek szerepe az 1978 decemberében elhatározott pályamódosítás után. A szerző hangsúlyozza, hogy a gazdasági élet különböző fejlettségi szintjén lévő országokban (és egy országon belül is az elért fejlettség egyes szakaszaiban) eltérő fejlesztési sorrend érvényesül. A fejlődés kezdeti szakaszában még a lakosság anyagi szükségleteinek mennyiségi kielégítése a fő feladat, a fejlődés előrehaladtával azonban már nem ilyen egyértelműek a prioritások. Ez a meghatározásukra és érvényesülési módjukra egyaránt vonatkozik.

A különböző időszakokban érvényesülő prioritások körvonalazása és hatásmechanismusuk vizsgálata igen bonyolult feladat. Nem egyszerű összevetni a valóságban ténylegesen bekövetkező folyamatokat a prioritásként meghirdetett feladatokkal. Nem lehet mindig élesen elválasztani a prioritások és kísérőjelenségeik hatásait a gazdaságban érvényesülő egyéb tényezők által indukált folyamatokétól, a különböző irányban és mértékben ható tényezők bonyolult szövevényéből nem lehet kiragadni, élesen megvilágítani azokat az elemeket, amelyek a gazdasági és a politikai vezetés szándékait tükrözik. (Ezért a szerző szerényen úgy fogalmaz, hogy munkájában a legfőbb tendenciákat igyekszik felvázolni.)

Előnyben csak akkor lehet valamit részesíteni, ha megfelelően választjuk ki, és ez nem túl széles terület. Szükség van a megfelelő, pontos körülírásra, mert e nélkül óhatatlanul szélesítjük az előnyben részesítendő körét. (Az elmúlt években ezeket a szempontokat nem mindig vettük figyelembe.) A mellékhatások is sajátos problémákat vehetnek és vetnek fel. Fontos, hogy jól célozzuk meg a prioritásban részesítendő, lehetőleg homogén

tevékenységeket. Ha nem így járunk el, akkor nem érjük el a kívánt célt. Erre ismert az a gyakorlatunk, amikor a prioritás inhomogén szervezetekre irányul, s így keretei között olyan tevékenységfajtákat is fejlesztenek, amelyek egyébként nem tartoznának a figyelem fókuszába. A dolog másik oldala viszont az, hogy minden prioritásrendszer megbontja a harmónikus, egymásra épített, összehangolt fejlesztési menetet. E megbontás ugyan tudatos, de nem foglalkozunk időben és megfelelően a létrehozott diszharmónia felszámolásával. Az összhang csak input-output szemlélettel, az összes kölcsönhatások és következmények figyelembevételével érhető el.

A hatalmas tényanyagot tartalmazó, a kérdéskört nagy mélységben elemző igényes munka legfőbb célja, hogy a múlt jelenségeiből, folyamataiból és tendenciáiból előremutató következtetéseket vonjon le, megválaszolja azt a kérdést, hogy a prioritások jelenleg érvényesített módszerei milyen mértékben váltak és válnak be a gazdaság gyakorlatában. A szerző a címben foglalnál lényegesen több kérdésben mond új, érdekes információt. Lényegyet kiemelő, gondosan összeállított táblázatai jól alátámasztják a mondanivalót.

A könyv tíz fejezetben tárgyalja a témakörre vonatkozó kérdéseket. A Kitekintés a világba című első fejezet a gazdaság különböző vezérlési módszereit foglalja össze. Bemutatja a szocialista országok terveződési gyakorlatán belül érvényesülő szigorúbb és kevésbé kötött formák széles választékát, és a tőkés országok hivatalosan meghirdetett iparpolitikájához történő eltérő viszonyulást. Külön szól az Amerikai Egyesült Államokban kialakult eltérő nézetek érvényesüléséről és a fejlettség alacsonyabb szintjén lévő országokat jellemző, viszonylag erősebb központi ráhatás alakulásáról.

A második egység a hazai helyzetet elemzi, ezen belül a tervek szerepét, a struktúrapolitikai határozatokat, valamint a prioritás új elemeit a nyolcvanas években. Külön fejezet taglalja az egyensúly javítása, helyreállítása kérdését. Ha gazdasági prioritásként az egyensúly helyreállításáról van szó, akkor a

külkereskedelmi egyensúlyon minimálisan a fizetési mérleg egyensúlyát, ezen belül a legfontosabb elemet, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát, továbbá a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyát, a beruházásokhoz és a fejlesztéshez rendelkezésre álló erőforrások összhangját, valamint az állami költségvetés egyensúlyát kell érteni. „A nyolcvanas évek közepén kialakult gazdasági és társadalmi prioritások összecsengenek. A gazdaság intenzív szakaszára való áttérés nem mennyiségben több, hanem minőségileg jobb teljesítményt igényel” – írja a szerző (p. 65.).

Önálló egység taglalja a központi fejlesztési programokat (KFP), majd külön értékeli azokat a szerző a hetvenes és a nyolcvanas években. Kiemelt kérdésként szerepelnek a ráfordítás-orientált programok. A szerző elemzi az energiagazdálkodási KFP-t, a hulladék- és másodhasznosítás, illetve a gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítésének központi fejlesztési programját, szól

az elektronikai alkatrészek és részegységek központi fejlesztési programjáról, valamint az elektronika társadalmi-gazdasági alkalmazása elterjesztésének gazdaságirányítási feladatait átfogó központi gazdaságfejlesztési és szervezési programról. Foglalkozik a szerző a központi gazdaságfejlesztési programok hatásával, jövőbeni szerepével. Hangsúlyozza, hogy ezek a programok a prioritások megtestesítőjeként nemcsak a gazdaság területén működnek, hanem egyre sikeresebben fejtik ki hatásukat a társadalmi célok megvalósítása érdekében is. Végül következtetéseket von le arra vonatkozóan, hogy a szóbanforgó programok mennyiben váltak a gazdaság hajtóerőivé.

Az igen érdekes, sok hasznosítható mondanivalót tartalmazó könyv joggal kelti fel a szakmai körök és a társadalmi-gazdasági kérdések iránt fogékony olvasók érdeklődését.

Abonyiné Palotás Jolán

ÖRSZIGETHY ERZSÉBET: ASSZONYOK FÉRFISORBAN

(Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 297 p.)

A népviseletbe öltözött, egymásba fogódzó, kérges tenyerű hévízgyörki asszonyok ismerősen köszönnek ránk a „Magyarország felfedezése” sorozat legújabb könyvének borítólapjáról. Egy korábbi, a „Folyamatos jelen” c. kötetben, rövid tanulmány erejéig már bepillantást nyerhettünk életükbe ÖRSZIGETHY Erzsébet jóvoltából. A szerző most, összegezve sokéves kutatómunkája tapasztalatait, felvázolta Hévízgyörk társadalomrajzát. Nem volt szándékában monográfiát írni s a község minden rétegére kiterjedő szociológiai elemzést végezni. Részletesen megismerhetjük azonban a hetvenes évek zöldégetermelő, piacos életű faluját. Ennek alapján kirajzolódnak az itt végbemenő folyamatok egyedi és általánosítható vonásai s a település túlélési stratégiái.

Hévízgyörk a Galga mentén, Budapesttől 50 kilométerre fekszik. A nagyváros közelsége jelentősen befolyásolja fejlődési pályáját. BÉLUSZKY P. – SIKOS T. T. tipológiája szerint a „lakóövezet közepes nagyságú, lakó-agrár-

funkciójú, stagnáló népességű falvai” közé tartozik. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is. A népességszám 1980-ban érte el maximumát (3064 fő), a növekedés azonban csekély mértékű, 30 év alatt mindössze 10%-os volt. Az agrárfunkciót jelzi a mezőgazdasági keresők 21%-os aránya (sajnálatos módon, valamilyen sajtóhiba folytán a könyvben ez a szám 4%-ra redukálódott). Végezetül a lakófunkció is nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy az aktív keresők közel 85%-a a falun kívül talál munkát. Legnagyobb részük, több mint 800 ember, naponta ingázik a fővárosba.

ÖRSZIGETHY Erzsébet szociográfiaja túlmutat a számokon, s továbbgondolásra készít: vajon indokolt-e csupán a „város szemszögéből” vizsgálnunk az ilyen településeket, s egyszerűen lakóövezeti falvakként tekinteni azokat? A szerző maga is hasonló kérdéseket feszeget. Mi az oka Hévízgyörk kétarcúságának, vagyis annak, hogy egyszerre mutatja egy agglomerációs, ugyanakkor egy hagyományos

külkereskedelmi egyensúlyon minimálisan a fizetési mérleg egyensúlyát, ezen belül a legfontosabb elemet, a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát, továbbá a vásárlóerő és az árualapok egyensúlyát, a beruházásokhoz és a fejlesztéshez rendelkezésre álló erőforrások összhangját, valamint az állami költségvetés egyensúlyát kell érteni. „A nyolcvanas évek közepén kialakult gazdasági és társadalmi prioritások összecsengenek. A gazdaság intenzív szakaszára való áttérés nem mennyiségben több, hanem minőségileg jobb teljesítményt igényel” – írja a szerző (p. 65.).

Önálló egység taglalja a központi fejlesztési programokat (KFP), majd külön értékeli azokat a szerző a hetvenes és a nyolcvanas években. Kiemelt kérdésként szerepelnek a ráfordítás-orientált programok. A szerző elemzi az energiagazdálkodási KFP-t, a hulladék- és másodhasznosítás, illetve a gazdaságos anyagfelhasználás és a technológiák korszerűsítésének központi fejlesztési programját, szól

az elektronikai alkatrészek és részegységek központi fejlesztési programjáról, valamint az elektronika társadalmi-gazdasági alkalmazása elterjesztésének gazdaságirányítási feladatait átfogó központi gazdaságfejlesztési és szervezési programról. Foglalkozik a szerző a központi gazdaságfejlesztési programok hatásával, jövőbeni szerepével. Hangsúlyozza, hogy ezek a programok a prioritások megtestesítőjeként nemcsak a gazdaság területén működnek, hanem egyre sikeresebben fejtik ki hatásukat a társadalmi célok megvalósítása érdekében is. Végül következtetéseket von le arra vonatkozóan, hogy a szóbanforgó programok mennyiben váltak a gazdaság hajtóerőivé.

Az igen érdekes, sok hasznosítható mondanivalót tartalmazó könyv joggal kelti fel a szakmai körök és a társadalmi-gazdasági kérdések iránt fogékony olvasók érdeklődését.

Abonyiné Palotás Jolán

ÖRSZIGETHY ERZSÉBET: ASSZONYOK FÉRFISORBAN

(Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1986. 297 p.)

A népviseletbe öltözött, egymásba fogódzó, kérges tenyerű hévízgyörki asszonyok ismerősen köszönnek ránk a „Magyarország felfedezése” sorozat legújabb könyvének borítólapjáról. Egy korábbi, a „Folyamatos jelen” c. kötetben, rövid tanulmány erejéig már bepillantást nyerhettünk életükbe ÖRSZIGETHY Erzsébet jóvoltából. A szerző most, összegezve sokéves kutatómunkája tapasztalatait, felvázolta Hévízgyörk társadalomrajzát. Nem volt szándékában monográfiát írni s a község minden rétegére kiterjedő szociológiai elemzést végezni. Részletesen megismerhetjük azonban a hetvenes évek zöldségtermelő, piacos életű faluját. Ennek alapján kirajzolódnak az itt végbemenő folyamatok egyedi és általánosítható vonásai s a település túlélési stratégiái.

Hévízgyörk a Galga mentén, Budapesttől 50 kilométerre fekszik. A nagyváros közelsége jelentősen befolyásolja fejlődési pályáját. BÉLUSZKY P. – SIKOS T. T. tipológiája szerint a „lakóövezet közepes nagyságú, lakó-agrár-

funkciójú, stagnáló népességű falvai” közé tartozik. Ezt támasztják alá a statisztikai adatok is. A népességszám 1980-ban érte el maximumát (3064 fő), a növekedés azonban csekély mértékű, 30 év alatt mindössze 10%-os volt. Az agrárfunkciót jelzi a mezőgazdasági keresők 21%-os aránya (sajnálatos módon, valamilyen sajtóhiba folytán a könyvben ez a szám 4%-ra redukálódott). Végezetül a lakófunkció is nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük, hogy az aktív keresők közel 85%-a a falun kívül talál munkát. Legnagyobb részük, több mint 800 ember, naponta ingázik a fővárosba.

ÖRSZIGETHY Erzsébet szociográfiaja túlmutat a számokon, s továbbgondolásra készít: vajon indokolt-e csupán a „város szemszögéből” vizsgálnunk az ilyen településeket, s egyszerűen lakóövezeti falvakként tekinteni azokat? A szerző maga is hasonló kérdéseket feszeget. Mi az oka Hévízgyörk kétarcúságának, vagyis annak, hogy egyszerre mutatja egy agglomerációs, ugyanakkor egy hagyományos

falu sajátosságait? Hogyan volt képes a főváros árnyékában is megőrizni régi viseletét, dalait, palócos kiejtését?

A Budapesttel való kapcsolattartás két igen fontos, eltérő jellegű eleme a piacozás és az ingázás. Amíg azonban az előző egy hagyományos város – falu reláció megnyilvánulása, addig az utóbbi az urbanizáció, az agglomerálódás kifejezője. E két összetevő létrejöttére, változásaira, egymáshoz való viszonyára vonatkozó elemzések a könyv talán legfontosabb megállapításait tartalmazzák, s egyben választ adnak a felvetett problémákra is.

Már a középkori Hévízgyörk lakói is biztos vevőt találtak áruik számára Pesten. 1735–36-ban a Duna bal partján fekvő 40 falu közül innen vitték legtöbben és leggyakrabban zöldséggel-gyümölcscsel teli kosaraikat a város piacaira. Mind a zsellér, mind a kisföldű jobbágy csak ily módon remélhette felemelkedését. A földközösség pedig nem csak a gazdálkodás szervezésében, az érdekképviseletben játszott rendkívül komoly szerepet, hanem – a robot megváltása révén – segítségére volt az áruterhelésnek is.

A férfinép első városba áramlását (a XIX. század végén, a XX. század elején) a földek elaprózódása sürgette, s a vasútépítkezések megindulása tette lehetővé. A BESZKÁRT-hoz (a mai BKV elődje) szegődők első generációja azért vállalta az egész heti távollétet, hogy városi keresetéből kisbirtokát gyarapítsa. Ha ez sikerült, akkor sem adta fel a biztos állást, fel kellett hát adnia a családfeji tisztelet, az otthoni gazdálkodás szervezését, irányítását. Amikor a harmincas években a férfiak újabb munkaadója a MÁV lett, ez egyben olcsó jegyhez, illetve szállítóeszközhöz juttatta a családokat, lendületet adva ismét a piacra termelésnek. Lassan az egész faluban a fokozatosan terebélyesedő konyhakert piaci haszna lett a családi megélhetés alapja.

A II. világháború után a férfiak több hullámban indultak Budapestre munkát keresni. A hatvanas évek foglalkozási átrétegződése – a mezőgazdaság szocialista átszervezése s a nagyarányú gépesítés következményeként – az egész országra kiterjedt. Hogy ezt a folyamatot milyen sok tényező befolyásolhatta, mennyire differenciáltan, időszakonként és helyenként változóan mehetett végbe, azt ez a szociográfia is jól példázza. A hévízgyörki sajátosságok mögött meghúzódó okok nagy része általános érvényű.

Figyelemmel kísérhetjük, mennyire népszerűtlen volt az 1960-ban alakult téesz, melynek vezetői épp a helyi jellegzetességeket nem vették figyelembe. Gabona- és takarmánytermesztésre alapoztak, s nem tudták elérni (ráadásul ebben az akkori bérezési formák sem segíthettek), hogy a tagok ne csak a háztájiban, hanem a közösben is dolgozzanak. Az eredmény: kilépések sorozata. A hatvanas évek második felében az új elnök új szemléletet hozott: a családok közös munkájára építve növelte a zöldség termőterületét, érdekelte tette a tagokat a közös gazdaság sikereiben, támogatta a piacozást. Érthető tehát, hogy fordított irányt vett a korábbi folyamat, s megindult a bejárók visszaáramlása.

A változás 1974-ben, a Hévízgyörköt is elérő téesz-egyesítési kampány nyomán következett be. A szervezés elhamarkodottsága, átgondolatlansága nem egyedi eset. A múltjában több rokon vonást mutató, a györkiek szemében is példásan gazdálkodó galgahévíziei termelőszövetkezete helyett a hagyományosan „rossz szomszéd” bagiakéval történt meg az „összeházasítás”. Szinte törvényszerű volt a bukás s az ezt követő nagyarányú városba áramlás. „Valószínűnek látszik, hogy a falu mint családi termelősejtek összessége és az elsősorban népgazdasági érdekeket képviselő, mindenkori agrárpolitikát megvalósító szövetkezet érdekei távolodtak egymástól” – állapítja meg a szerző. Most már az asszonyok is tömegesen hagyták el a téeszt. A nyolcvanas évek elején hat különjárat hordta Budapestre a takarítóbrigádokat. Az utolsó nagy kivonulással párhuzamosan azonban ismét új erőre kapott a piacozás. A vevőkör is tovább szélesedhetett, hiszen a györki kofák portékái közt megjelentek a fólia alatt termelt primőrök is.

A statisztikák alapján azt hihetnénk, hogy a település külső képében, a vagyoni helyzetben a hetvenes években végbemenő nagyarányú fellendülés a városi jövedelmeknek volt köszönhető. ÖRSZIGETHY Erzsébet azonban azt állítja – s bizonyítékait olvasva nyilvánvalóan igaza is van –, hogy a falu életében és létfeltételei megteremtésében a második gazdaság az elsőbbség. A várost még ma is idegennek érző ingázó férfiak személyes vallomásai is ezt támasztják alá: „... bennünket itthon vár a legmegfeszítettebb munka”. Ebből az ellentmondásból pedig már logikusan következik a korábban felvetett probléma: a Hévízgyörkhöz hasonló falvakat a településföldrajz a vonzás-

centrum lakóövezetébe sorolja, esetleg alvótelepülésnek nevezi. Pedig az itt élő emberek messze nem csak aludni járnak haza. Számukra elengedhetetlenül fontos az otthon végzett mezőgazdasági munka. Egy mindezt figyelembe vevő, sokkal kevésbé „várospárti” megközelítésben pedig ezek a falvak – az akár 80%-os ingázási arány ellenére is – lakó- és munkahelyi egységének tekinthetők. Meggyőződésem, hogy nem csupán terminológiai kérdéssről van szó. Az a – könyvben is felvetett – tény húzódik meg mögötte, hogy bár ez a lakosság egyszerű éli a városi munkás és a falusi gazda életét, az utóbbiról a társadalom alig vesz tudomást. Ennek negatív hatásait részletesen elemzi a szerző. Közülük emelhetők ki az alábbiak:

- Az ingázó férfiak magukra is a város szabályrendszerét tekintették érvényesnek. A falu parancsai közt felnőve s továbbra is ebben a környezetben megmaradva azonban sokuk „sem öntudatos munkás, sem magabíró paraszt nem lehetett”, s a kudarc alkoholizmushoz vezetett.
- Féltő, hogy a ma pályát választó nemzedék nem vállalja a társadalmi peremhelyzetet. Gazdálkodásuk kiesése pedig nemcsak a falu létét fenyegeti, hanem a várost is megfosztja a megtermelt javaktól.
- Ha a zöldségellátás a jövőben is a kistermelőkre hárul, és a zöldség ára a termelésre vállalkozók számának csökkenésével egyenes arányban nő, akkor – a szerző gondolatait folytatva – egyre sürgetőbb lesz az a kérdés is, hogy mire fogja költeni a pénzét az emeletes házzal, autóval rendelkező gazda, ha továbbra sem lesz mód a mezőgazdasági tőkeakkumulációra.

Ez a kérdésfelvetés azzal a közgazdasági szemlélettel vihető tovább, miszerint a lakosság

önkéntes, vállalkozásokba való pénzbefektetése révén elősegíthető volna a termelés kiszélesítése, a hiány mérséklése, s ezáltal az indokolatlan jövedelem-differenciák megszüntetése is. Mindezek pedig igen fontos szerepet játszhatnak a hasonló adottságú falvak fennmaradásában. A gazdaság alacsony színvonalához, az ellátóképesség hiányosságaihoz ugyanis nem egyszer még az is hozzájárul, hogy a közösség sem jelent kellő megtartóerőt. ŐRSZIGETHY Erzsébet feltárja a helyi társadalmi szervezet megfelelő intézményesültségének, az érdekképviseletnek a hiányát, pontos magyarázatot ad a falusiak „felháborító közömbösségére”. E súlyos gondok bemutatása mellett képet kaphatunk a házassági, lakodalmi szokásokról, a falusiak életének számos részletéről. A leírásokat szemléletessé, olvasmányossá teszik a személyes vallomások, párbeszéddek, annak ellenére, hogy ezek időnként ismétlésekhez vezetnek s megtörik a könyv logikai menetét. Könnyen megbocsájtható azonban, hogy az asszonykórus tagjainak színes elbeszélései néha magukkal sodorták a szerzőt is. Láthatóan közel került hozzájuk, ismeri, érti őket. Nem az ő érdekeik ellen, hanem a falu érdekében fogalmazta meg, akár összegzésnek is tekinthető állítását: „Nem vitatom a kórus népdaltudását és éneklőtehetségét, az asszonyok színpadra és dologra valóságát még kevésbé. De azt már természetellenesnek, az állam és állampolgára között mindig is megélő társadalmi szerződés megcsúfolásának érzem, hogy egy olyan falu, amely a nemzetgazdaság számára nélkülözhetetlen termékek sorát képes létrehozni, a nagyvilág előtt csak és kizárólag dalkultúrájával szerepel. Nem termelési kultúrájával, az élete rendjét szervező munkája eredményeivel”.

Timár Judit

A BALATON ÉS AZ IDEGENFORGALOM (GERTIG BÉLA ÉS LEHMANN ANTAL SZERK.)

(JPTE Tanárképző Kar, Pécs, 1985. 232 p.)

A Janus Pannonius Tudományegyetem Földrajz Tanszékének oktatói az elmúlt években állami megbízásból „A természeti környe-

zet és a társadalmi-gazdasági szerkezet, valamint ezek földrajzi kapcsolatrendszere a Balaton térségében” című témában végeztek kutatásokat.

centrum lakóövezetébe sorolja, esetleg alvótelepülésnek nevezi. Pedig az itt élő emberek messze nem csak aludni járnak haza. Számukra elengedhetetlenül fontos az otthon végzett mezőgazdasági munka. Egy mindezt figyelembe vevő, sokkal kevésbé „várospárti” megközelítésben pedig ezek a falvak – az akár 80%-os ingázási arány ellenére is – lakó- és munkahelyi egységének tekinthetők. Meggyőződésem, hogy nem csupán terminológiai kérdésről van szó. Az a – könyvben is felvetett – tény húzódik meg mögötte, hogy bár ez a lakosság egyszerű éli a városi munkás és a falusi gazda életét, az utóbbiról a társadalom alig vesz tudomást. Ennek negatív hatásait részletesen elemzi a szerző. Közülük emelhetők ki az alábbiak:

- Az ingázó férfiak magukra is a város szabályrendszerét tekintették érvényesnek. A falu parancsai közt felnőve s továbbra is ebben a környezetben megmaradva azonban sokuk „sem öntudatos munkás, sem magabíró paraszt nem lehetett”, s a kudarc alkoholizmushoz vezetett.
- Féltő, hogy a ma pályát választó nemzedék nem vállalja a társadalmi peremhelyzetet. Gazdálkodásuk kiesése pedig nemcsak a falu létét fenyegeti, hanem a várost is megfosztja a megtermelt javaktól.
- Ha a zöldségellátás a jövőben is a kistermelőkre hárul, és a zöldség ára a termelésre vállalkozók számának csökkenésével egyenes arányban nő, akkor – a szerző gondolatait folytatva – egyre sürgetőbb lesz az a kérdés is, hogy mire fogja költeni a pénzét az emeletes házzal, autóval rendelkező gazda, ha továbbra sem lesz mód a mezőgazdasági tőkeakkumulációra.

Ez a kérdésfelvetés azzal a közgazdasági szemlélettel vihető tovább, miszerint a lakosság

önkéntes, vállalkozásokba való pénzbefektetése révén elősegíthető volna a termelés kiszélesítése, a hiány mérséklése, s ezáltal az indokolatlan jövedelem-differenciák megszüntetése is. Mindezek pedig igen fontos szerepet játszhatnak a hasonló adottságú falvak fennmaradásában. A gazdaság alacsony színvonalához, az ellátóképesség hiányosságaihoz ugyanis nem egyszer még az is hozzájárul, hogy a közösség sem jelent kellő megtartóerőt. ŐRSZIGETHY Erzsébet feltárja a helyi társadalmi szervezet megfelelő intézményesültségének, az érdekképviseletnek a hiányát, pontos magyarázatot ad a falusiak „felháborító közömbösségére”. E súlyos gondok bemutatása mellett képet kaphatunk a házassági, lakodalmi szokásokról, a falusiak életének számos részletéről. A leírásokat szemléletessé, olvasmányossá teszik a személyes vallomások, párbeszéddek, annak ellenére, hogy ezek időnként ismétlésekhez vezetnek s megtörik a könyv logikai menetét. Könnyen megbocsájtható azonban, hogy az asszonykórus tagjainak színes elbeszélései néha magukkal sodorták a szerzőt is. Láthatóan közel került hozzájuk, ismeri, érti őket. Nem az ő érdekei ellen, hanem a falu érdekében fogalmazta meg, akár összegzésnek is tekinthető állítását: „Nem vitatom a kórus népdaltudását és éneklőtehetségét, az asszonyok színpadra és dologra valóságát még kevésbé. De azt már természetellenesnek, az állam és állampolgára között mindig is megélő társadalmi szerződés megcsúfolásának érzem, hogy egy olyan falu, amely a nemzetgazdaság számára nélkülözhetetlen termékek sorát képes létrehozni, a nagyvilág előtt csak és kizárólag dalkultúrájával szerepel. Nem termelési kultúrájával, az élete rendjét szervező munkája eredményeivel”.

Timár Judit

A BALATON ÉS AZ IDEGENFORGALOM (GERTIG BÉLA ÉS LEHMANN ANTAL SZERK.)

(JPTE Tanárképző Kar, Pécs, 1985. 232 p.)

A Janus Pannonius Tudományegyetem Földrajz Tanszékének oktatói az elmúlt években állami megbízásból „A természeti környe-

zet és a társadalmi-gazdasági szerkezet, valamint ezek földrajzi kapcsolatrendszere a Balaton térségében” című témában végeztek kutatásokat.

A kötet 6 tanulmánya e munka eredményeit teszi közzé.

Kutatásunk célja az volt, hogy a Balaton térségéről – pontosabban a Minisztertanács 1013/1979. (VI.20.) sz. határozatában és az ezt módosító 4/1983. (III.3.) ÉVM. sz. határozatban felsorolt településekről – átfogó földrajzi szemléletű területjellemzést készítsenek, megkülönböztetett figyelmet szentelve az idegenforgalomnak mint fő funkciónak. Ez a törekvés azért is üdvözlendő, mert a földrajztudomány az utóbbi évtizedekben egyre inkább háttérbe szorult a legnagyobb tavunk körül jelentkező problémák feltárásában, megoldásában.

A kutatásokat alapvetően két fő csoportra összpontosították: mikortól és hogyan hasznosította az ember a természeti és társadalmi-gazdasági adottságokat az idegenforgalom érdekében, illetve miképpen hatott vissza az idegenforgalom a társadalomra és földrajzi környezetre.

Az első tanulmányban Lehmann Antal a Balaton üdülőkörzet természeti környezeti adottságait vette számba. A körzet idegenforgalmi vonzerejének megőrzése érdekében a természet- és a környezetvédelem szempontjait előtérbe helyezve elemzi a terület geológiai fölépítését, domborzatát, talajait, éghajlatát, vízrajzát, természetes növény- és állatvilágát. Több esetben rámutat a már bekövetkezett környeztkárosítások kiküszöbölési módjaira.

A második tanulmány szerzője, Gertig Béla, a térség idegenforgalmát jellemzi. Érdekes gondolatokat vet föl a különböző szálláshelyek telephelyválasztására ható természeti és társadalmi-gazdasági tényezők vizsgálata során (pl. a közlekedési helyzet szerepe, a mind sűrűbb beépítés következményei stb.). Külön fejezetet szentel az üdülőkörzet vendégforgalma legnehezebben számítható eleme – a hétfői forgalom – alakulásának. Saját kutatási eredményeire alapozott fejlesztési javaslataival csak részben értek egyet. Véleményem szerint nem a férőhelykapacitás gyors bővítésével – Fonyódon, Balatonyörökön és Révfülöpnön – szolgáljuk leghatékonyabban az idegenforgalom, illetve a Balaton ügyét, hanem a már meglévő szálláshelyek minőségét, választékát kellene javítani.

Sikó Ágnes az üdülőkörzet népesség- és településföldrajzi jellemzőit tekinti át 1870-től napjainkig. A népesség fejlődését vizsgálva rámutat, hogy 1970 után többnyire azokra a településekre folytatódott a bevándorlás, amelyek funkciója szélesebb körű, mint a szezonális üdülte-

tés. Településföldrajzi vizsgálata a településhálózat alakulására, az urbanizációs folyamat helyzetére, a funkcionális változásokra és a településképet meghatározó üdülő- és lakásállomány viszonyára terjedt ki.

Vuics Tibor a térség élelmiszergazdaságát tanulmányozva mutatja be a mezőgazdaság termelési szerkezetét, színvonalát, munkaerőgondjait. Elemzi a kereskedelem szerepét a megnövekedett idegenforgalomból fakadó igények kielégítésében, és rámutat a tároló- és hűtőkapacitás hiányosságaira. Az állattenyésztés helyzetének ismertetése után azt javasolja, hogy a húselállítás javítása érdekében a feldolgozó tevékenység részleges vagy teljes vertikumát alakítsák ki pl. az egyes „háttértelepülésekben”. A mezőgazdaság környezetkímélő fejlesztési alternatíváit is ismerteti a tanulmány.

Aubert Antal az üdülőkörzet iparáról ad történeti áttekintést. Kijelenti, hogy a Balaton egyre nagyobb idegenforgalma mindinkább olyan iparszerkezetet kíván meg, amely ezt a tevékenységi kört szolgálja. Így Somogy megyében kedvezőnek ítéli az élelmiszeripar magas árnyát. Közvetlen környezetátalakító hatása miatt kiemeli a bányászatot, káros következményeit konkrét példákkal illusztrálja. Végül ipari vonzáskörzeteket határol el az üdülőkörzet területén.

Mohos Mária az infrastruktúra jellemző vonásait tárta föl az üdülőkörzetben. Rámutat, hogy az infrastruktúrával szembeni igény szezonálisan jelentkezik, s ez nehezíti az infrastruktúra elemeinek tervezését, működtetését. Rávilágít arra a sajnálatos tényre, hogy a közüzemi csatornahálózatba bekapcsolt lakások aránya még mindig csak az országos átlag egyharmadát éri el, nem kevésbé veszélyeztetve ezzel a Balaton vízminőségét. A közlekedés helyzetét elemezve hátrányosnak tartja, a fő közlekedési útvonalak keskeny parti sávban való elhelyezkedését, továbbá a háttértelepüléseket a fővonallal összekötő utak alacsony számát. Megállapítja, hogy az üdülési szezonban továbbra is komoly feladatot jelent a kiskereskedelem, a vendéglátás és az egészségügyi ellátás minden igényt kielégítő megszervezése.

A tanulmányokat értékes információkat tartalmazó térképek, diagramok, táblázatok teszik teljesebbé. Egy apró formai hiányosság: Sikó Ágnes munkájában a 34. ábrasorról lemaradt az „a, b, c” jelzés, de jelentéstartalmuk kikövetkeztethető. A kötet részletes bibliográfiával zárul.

Kraftné Somogyi Gabriella

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMABÓL

Cséfalvy Zoltán: A szociálgeográfia társadalomrajza

Tóth Tibor: Aprófalvak – falvak – településhálózat

Kőszegfalvi György: A településfejlődés törvényszerűségei

Sas Béla: A szociális infrastruktúra fejlesztésének erőforrásai a Dél-dunántúli régióban

E számunk szerzői

Bartke István, igazgató, OT Tervgazdasági Intézet, Budapest

Baráth Etele, igazgató, MATERV, Budapest

Erdősi Ferenc, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézete, Pécs

Lackó László, a földrajztudomány doktora, főosztályvezető-helyettes, ÉVM

Nádasi Éva, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

Beluszky Pál, a földrajztudomány kandidátusa, tudományos osztályvezető, MTA RKK RTO, Budapest

Vági Gábor, tudományos munkatárs, Államigazgatási Szervezési Intézet, Budapest

Hrubi László, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

Tiner Tibor, tudományos munkatárs, MTA FKI, Budapest

Pálné Kovács Ilona, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

Rudl József, egyetemi adjunktus, JATE, Szeged

Abonyiné Palotás Jolán, kandidátus, egyetemi docens, JATE, Szeged

Timár Judit, tudományos munkatárs, MTA RKK Alföldi Kutatócsoportja, Békéscsaba

Kraftné Somogyi Gabriella, tudományos munkatárs, MTA RKK DTI, Pécs

Csákiné Orosz Éva, tudományos munkatárs, MTA RKK RTO, Budapest

Tanulmányainkat lektorálták: Barta Györgyi, Enyedi György, Simon Imre, Nemes-Nagy József

A kézirat nyomdába érkezett: 1987. március. Terjedelem: 9,33 (A/5 iv)

A tartalomból:

Baráth Etele: Egy térszerkezeti modell

„Én úgy látom, hogy szakmánk magára maradása annak tudható be, hogy hiányzik az az elméleti tisztaság és politikai kiállás, amely az elmúlt évtizedben a „reform” körül kibontakozó mozgalmakban helyet jelölt volna ki a településtudományak.”

Vági Gábor: Válasz a TÉT kérdésére

„A központi intenciók rossz értelmezésére avagy helyes alkalmazására, netán alkotó továbbfejlesztésére hivatkozva háttérbe szorul, hogy ezek az intenciók *nem voltak kidolgozottak*, végiggondoltak.”

Lackó László: Import avagy hazai

„... Mintha elfelejtkezne az időtényezőről ENYEDI: ha ugyanis a butaságok alátámasztására szolgált az import, akkor mi volt, amikor a rossz elképzeléseket kialakították? Csak a döntéshozók saját korlátoltsága, netán rosszindulata?...”

Marek Potrykowski: A lengyel közigazgatási reform és következményei

„Az új közigazgatási beosztás ... szétszakította az évtizedek során kialakult társadalmi-gazdasági kapcsolatokat, ami kedvezőtlenül érintett sok olyan helyi közösséget, amelyek rosszabb helyzetbe kerültek új ... központjaink tekintetében.”